ANDRIJA KOVAČEVIĆ:

KRIJES

(AUTORSKA PRAVA PRIDRŽANA)

ZAGREB 1926.

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA

14355

ANDRIJA KOVAČEVIĆ:

KRIJES

(AUTORSKA PRAVA PRIDRŽANA)

Z A G R E B 1 9 2 6.

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA.

Nikoli Vučetiću —

Andrija Kovačević

POSVEĆENO

HRVATSKOMU SELJAKU,

NJEGOVU NAPRETKU

I

DUHOVNOJ SLOBODI.

K R I J E S

Vjeran budi do same smrti, i tebi ću dati krunu života.
Otkrivenje Ivanovo: II. 10.

Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati...
S. S. Kranjčević: Mojsije.

Nedjelja. Ljetni dan dopodne.

Toma Rastović sjedi u svome oboru na okrajku debele i svježe otesane hrastove klade, što se teška i golema ispružila uz drvocjep. Zakoračio ju i objašio, pa se nagnuo među koljena i ogleda joj hrapavi promjer, te računa, koliko će iz nje izaći čvrstih greda, kad se bolje prosuši i raspili. Tvrdim palčenim noktom urezuje već od prilike i crte, kuda će pila da zasiči.

To će biti za nov kotac. Ovaj stari, tamo iza drvocjepa, nikako već ne odgovara. Istrunuli mu podsjeci, olabavili stupci, brvanice od starosti popucale i rogovi popustili, pa se stari slameni krov na njima iskrivio, od kiše pocrnjela slama spuznula na strehe, a gore na hrptu, gdje se rogovi sastavljaju i vežu, slama se posve otanjila, te se ispod nje nadižu i probijaju rožanice ko stara, osušena rebra. Treba taj stari kotac što prije maknuti odavle i podići drugi, zgodniji i veći.

A još jedna ovakva klada, pa će dostajati i za pčelinjak, što je nekoć stajao između kuće i štaglja, te je zajedno s njima i pogorio. Sagraditi pčelinjak i opet se zapomoći pčela, kojima se on od male svoje malosti bavio. Još kao dijete znao bi po čitave sate prosjedjeti na zemlji pred košnicama, gledajući rad i žurbu toga sitnog i marnoga svijeta s prozirnim krilašcima i peludnim nožicama. A kad bi koja na povratku s daleke paše klonula od

umora i težine posisana soka, te pred košnicom na zemlju pala, on bi je nježno pridigao na dlan, pa joj govorio i tepao koješta, sve dok se ona ne bi odmorila i prhnula u slamenu košnicu.

I te sitne životinjice toliko su ga upoznale i zavoljele, te je mogao da turi i prst u košnicu bez straha, da će ga ikoja ubosti. Jednom su to pokušale i njegove »dvije curice«, s kojima se on uvijek sigrao: za tri godine mlađa sestra Lucija i njezina drúga Pava. No pčele im tako izubadale i ruke i lica, te su s vriskom pobjegle, a lica i oči tako im natekle, da nisu puna dva dana nakon toga »vidjele ni sunca, ni mjeseca«.

A kasnije, kad je već odrastao, ni sam pokojni otac nije smio da se pača u to njegovo carstvo. On je sam vodio svu brigu o njima. Proljećem bi čistio košnice i podrezivao saće, a prigodom rojenja kuckao komadićem željeza po staru kosijeru, ili zvonio zvončićem, da sustavi roj. Onda bi zelenim vratićem s unutarnje strane natirao košnicu, uspinjao se s njome na jabuku ili šljivu, gdje bi se roj već uhvatio, pa golim pregrštima zgrtao s grane ono živo i migoljivo klupko u priređenu košnicu. I nijedna da bi ga ubola!... A u jesen, kad bi čitav obor nadaleko zamirisao jakim vonjem dozrela meda iz košnica, te polovinom rujna — o Križevu dne — došlo vrijeme, da se pčelci taru i sumporom duše, — onda je bila velika dječja slava i burno veselje. No njemu bi već i onda bilo teško, gledajući gušenje toga sitnog i dragog svijeta, njegovu smrt i propast od upaljena sumpora. Zato će on sada umjesto onakih starinskih slamenjača urediti drukčije košnice: drvene, s umjetnim saćem.

Toma Rastović digne glavu, prebaci desno koljeno preko lijevoga, smota cigaretu i zapuši, te se ogleda po dvorištu. Iza njega po široku gumnu čeprkaju kokoši, pište pilići, šepire se, brbljaju i purpuriču dva velika purana, ciju̇ču pure i purići. Malo podalje, tamo iza koca, koji je još prazan, u

jaružici kraj međašnog plota, u sjeni dvaju visokih dudova gaču guske, blebeću patke. A nadesno otraga, malo podalje od kuće, u novoj zidanoj štali obijesno rže mlado ždrijebe i radosno muče krava Muculja. Stara Rastovićka, Tomina mati, pere joj vime, te uz pripomoć Rusa Petruške pripušta pod sisu gizdavo i šareno tele od mjesec dana.

Gore od sredine sela zaječi veliko zvono. Drugi put zvoni i svijet hrli u crkvu. Staro, mlado, muško, žensko, u skupinama i pojedince. No Toma se na njih i ne osvrće.

— Svatko ide za svojim nosom, — umuje on. — Pa neka idu i oni, kad im to godi, ili smatraju za dužnost. Bolje u crkvu, nego u tadbinu, ili u drugo kakvo nepoštenje. Sve donedavno išao je i on. Pa će valjda i opet, kad se prilike promijene. — No drugo je nešto s njime, a drugo s njima. On je imao razloga, da ide, baš kako i sad ima razloga, što ne ide. Ali oni? Zašto oni idu? Radi čega? Je li to osjećaj dužnosti, ili što drugo? Teško bi bilo reći. Ili ih možda tjera upravo ono, što je njega odbilo?... Čini se, da je zaista tako. I to je u čitavoj stvari najčudnovatije. Jer kad se pravo prosudi, može li tu biti govora o kakvoj dužnosti? Ne može. Potreba je to, a ne dužnost. Jer ne ide čovjek u crkvu radi Boga, već radi sebe i svojih potrebica. Mlađarija na uglede, srednjaci za razonodu, a starci od navike. Zdravi za paradu, a nemoćni i bolesni da se utješe, ili da se preporuče obziru i milosti one crne kosturne aveti sa šupljim očnicama i kosom u ruci, što će da ih uskoro pokosi i zaogrne svojim ledenim plaštom, te ih povede za onu daleku, sivu granicu...

To je — strah... Strah od pakla i prekogrobne neizvjesnosti, — smrti. A taj strah prenose oni od smrti i na Boga, njezina gospodara. Jer svi se oni Boga više boje, nego ga ljube. Pa to je kraj ovakova neznanja i razumljivo. Jer za strah ne treba nikakvih naročitih prednosti i vrlina, dok za

ljubav treba mnogošta. A Boga treba osjećati, — u sebi ga osjećati. I kad čovjek jednom do toga dođe, onda se ničega više ne boji, pa ni same smrti. Jer zna, da Bog u njemu i on u Bogu nikad ne može umrijeti, — nikad!... No to nije svakome dano. I teško se do toga dolazi. Trnovit je to i krvav put.

Strah!... Da. No ovdje, u njegovu selu, nije to samo običajni ljudski strah od bolesti, nesreće, smrti i propasti, već i nekakav poseban, čudan strah: lecanje od svega i svačega, pa i od sama sebe. I ne strahuju tu samo starci, bolesni i nemoćni, već gotovo svi od reda. Gdje je život bujniji i jači, tu je strah slabiji, a gdje život klonjava, tamo se on naduva i raste. I tako jedni više, drugi manje, no ipak svi od reda strahuju i strepe. Cijelo selo.

Taj se čudni strah pojavio pred pet godina, kad je ovamo došao pop Valentin. On ga je doveo. Doskakutao je pod njegovim kolima ko maleni, crni mačak, o lančiću privezan. A dlaka mu oštra i bodljikava ko u ježa. I odonda se taj mačak razrastao, razvalio se i ojačao tako, te sad eto caruje nad čitavim selom. Kao da se strašna mora spustila i polegla na čitavi taj cvijetni i zeleni kraj, te pritište prsa, zatomljuje dah. Ko crna i rutava sablast provirkuje on iz svake rupe, zvjêrâ iza svakog ćoška, ceri se, rokće. Ko silna, a nevidljiva aždaja pruža on na sve strane odurne svoje pandže, prijeteći uništenjem i propašću svemu, čega se takne. Pa kad na selo polegne burna i vjetrovna noć, starci i žene padaju pred njim na koljena i lupaju se u prsa. A djeca se i u snu lecaju, privijaju se uz matere i hvataju za njihove košulje.

Isti taj strah tjera eto u crkvu i one, koji inače možda i ne bi išli. I tko osjeća bilo kakav poteži, a još neokajani grješić na duši, već unapredak dršće od same pomisli na to, nije li se možda već doznalo za nj. I ne će li ga strašni pop Valentin možda već danas javno ožigosati, oplesti ga ognjenim bičem gnjeva božjega?... Jer njemu je dano,

da vidi i ono, što je drugima sakriveno. Svet je on čovjek. Svet, a ipak tako strašan!...

Na drvocjepu iza Tominih leđa kukurikne stari, crljeni pijevac. On se trgne iz misli i ustane, a neki unutarnji glas mu šapne:

— Pava ide...

Toma pođe do ljese od puta, nasloni se na nju, naturi šešir na zatiljak i pogleda nadesno. I zaista — eno je... Ide Pava, mlada, gizdava i lijepa. Na glavi joj svilen rubac kestenove boje s utkanim jarkim ružama, lagano zategnut i svezan ispod brade. Ispod rupca navrh čela proviruje crvena šamija, a ispod nje joj se preko sljepočica priljubio sa svake strane po jedan četveroplet narančasto-zlatne kose. Na podravsku se ona češlja i tako joj lijepo pristaje. Tako se ovdje nose i češljaju samo još dvije snaše, što su se iz Podravine ovamo poudale, pa se i ona za njima povela. Kratki joj se kaputić od svijetle tkanine tijesno priljubio uz čvrsta ramena i nabujala prsa, a niže prema struku široko i ravno pada na kukove. U isto takvim ravnim linijama padaju joj i bijela skuta sve do gležanja, a ispod njih se kod svakoga koraka zaljeska mala cipela od žute ševrô-kože.

Ide Pava ko carica. No kad na desetak koraka pred sobom ugleda Tomu, a videći pred sobom i osjećajući iza sebe druge ljude, trgne se ona i uspori korak, kao da je nabasala na glogovu granu, koju treba mudro i oprezno obići. Zato povuče svileni rubac niže na čelo i ne obazirući se na Tomu poteče još brže.

— Zdravo, jabuko! — dobaci joj Toma, kad dođe do njega. — A na đuvegiju ni da se ogledaš...

Pavi šikne krv u lice, krišom bljesne na njega zaljubljenim očima, i ne usporujući koraka odvrati glasno, da bi je i drugi čuli:

— Moj je đuvegija kod kuće i ne dangubi ko ti, već krunicu moli i kudjelju prede...

— Est, brate, sva je vražja! — nasmije se jedan od dvojice vremešnijih muževa, što idu na desetak koraka iza nje.

— Dobro ti je otkresala, Toma, — reče drugi. — Šta diraš u vraga!

I Toma se glasno nasmije tome odgovoru brze domišljatosti i prirođene ženske lukavosti, ali ništa ne odgovori, već se samo zagleda za njom, sve dok mu njezina uglačana skuta, što se sniježnom bjelinom ljeskaju na suncu, ne zamaknu s vida na podaleku ćošku. — Onda se on okrene natrag i opazi, kako se tele izmaklo Petruški iz ruku, te sito i obijesno jurnulo iz štale, pa se ko ludo i podivljalo stalo štrkljati po oboru.

— Muc!... Muc!... Na, mali... Muc! — viče Petruška i trči za njim, pružajući desnu ruku za lančićem, što visi teletu o vratu, pa se za njim vuče i svojom ga zvekom još više plaši u ludome trku.

Napokon se tele zatrči ravno na Tomu, pa na tri koraka pred njim stane ko ukopano. Naćuli uši i prestravljeno se zagleda u Tomu velikim, bistrim, nedužnim i blagim očima. Male mu se bočinice naglo dižu i spuštaju, široke i vlažne nozdrvice podrhtavaju, a iz lijepe, male gubice još mu se cijedi bijela, topla pjena od posisana mlijeka.

Petruška se lagano i oprezno prikrade, pa dohvati lančić.

— Jeto budet siljni vol, nje pravda li, Pjotr?*) — reče Toma.

— Da, hazjain (gazda), zdorovi (jak) budet, — potvrdi Petruška, pa teškom mukom odriva tvrdoglavo tele opet u štalu.

A Toma zađe u ograđeni voćnjak i protegne se poleđice na travu pod visokim, starim orahom.

— Mora se već jednom učiniti nešto. Ne može se dalje tako, — reče on, misleći na Pavu.

*) To će biti silan vol, zar ne, Petre?

Leži Toma nauznak, čvrste i žilave ruke savio pod glavu, pa gleda uvis. Široko i tvrdo orahovo lišće treperi i šušti, a kroza nj se probijaju i plaze sjajne sunčane zrake, te plešu po Tomi i oko njega po zelenoj travi, pa se ona čini ko živa, uzvijorena i zlatom protkana zelena mreža. Orahu na vršku zviždi jato vrabaca, a daleko negdje u dubini voćnjaka, ili na međašnom plotu krešti svraka.

Pod tim ga je orahom, — sjeća se Toma, — baš nekako u isto doba 1915. godine zatekao i poziv na vojsku. Jedva je navršio dvadeset godina. I smjesta je morao da pođe. A iza njega ostadoše ovdje ucviljena četiri ženska srca: udovica mati i sestra Lucija, sestrina i njegova drugarica Pava i Pavina bolesna mati.

Stara mu mati nagazila pune bisage suzom i uzdahom začinjene zaire, dala mu desetak zlatiša, što su godinama bili sakriveni negdje duboko na dnu škrinje pod rubinama, a djevojke, — tek su bile navršile po sedamnaest godina, — ispratile ga sve do grada. Svaka mu se ovjesila ispod jednog pazuha i tako ga držale sve do rastanka.

Tako su pošle s njime i do fotografa, pa se zajedno s njime dale »udariti«: on u sredini, Pava mu s desne, a Lucija s lijeve strane. Nakon toga poveo ih Toma do licitara, kupio im medice i svakoj po jedno ogromno licitarsko srce. Da ga se sjećaju... I rastao se s njima pred vratima one stare i velike vojarne, —

Kod »šilbota«,*) kod velike straže,
Gdje se reda soldat do soldata,
Kapetani jedan do drugoga, —

kako je tu vojarnu opjevala stara graničarska pjesma. A kad je Toma zamaknuo unutra i velika se vrata za njim zatvorila, udare djevojke u glasan plač i lelek kroz čitav grad i sve do kuće tako.

Već za dva mjeseca bio je Toma u dalekoj Galiciji. Njegovi su »zekceneri« baš pred nekoliko dana ljuto postradali i bili povučeni na »retablira-

*) Schildwache.

nje«. Tom zgodom dopao je on u četu pričuvnog poručnika Ivana Majerića, dobričine Zagorca, a po zanimanju direktora banke u bližnjem gradu. Otprije su se već poznavali, a sad ih je zajednička nevolja još više zbližila.

A onda su ubrzo došle one strahote. Nastupanje. Juriš. Dim. Bubnjarska vatra. Krv. Raskomadano ljudsko meso. Mrtve lubanje sa bijelim, luđačkim očima i konvulzivnim trzanjem još živa mišičja na licu. Ludilo. Pakao . . .

Prvi juriš: Toma je sretno iznio živu glavu i dobio — pohvalu . . .

Drugi juriš: Toma je dobio sa svake strane ispod vrata po dvije bijele zvjezdice i na prsa željeznu kolajnu.

— Ja, ja, das sind meine Gyuroken! — potreptao ga general po ramenu, prikopčavši mu na prsa onaj komadić okrugla željeza. — Brave Kerle . . .*)

Tako mu je nekoć, jer je bio dobar, i stari učitelj Pralica davao pohvale u školi, a otac bi mu znao iz grada donijeti žemičku za dva krajcara, ili za krajcar bombona. No ono je ipak bilo neko priznanje za d o b r o vladanje, za d o b r o djelo, i dalo se barem pojesti. I onda, — onda je on još bio ludo dijete. No sada? . . . Pa ovo? . . . Kakvo je on dobro djelo sada učinio? — Klao je i ubijao ljude, kojih nikad u životu ni vidio nije i ništa mu nažao nisu učinili. Ni on njima, ni oni njemu. I baš Ruse, o kojima je još kao dijete od pokojnog oca čuo toliko lijepih stvari: kako se široko krste, duboko se klanjaju i skrušeno se Bogu mole; kako su negda došli u Madžarsku i pomogli Jelačiću banu, da stisne za gušu onoga mudrijaša, što je rekao, da Hrvatske nema; kako ih je mnogo ko mravlja na zemlji i lišća na drveću i teško caru, na koga se oni dignu . . . A sad, kad su se digli, njega tjeraju, da ih kolje. Zašto? . . . Tu mora da

*) Da, da, to su moji Đuroki! Valjani momci.

je nekakav drugi račun po srijedi: t u đ i račun. Zato ga valjda i hvale i kolajne mu daju! Još su mu na odlasku i oružje blagoslovili! I pušku i bajonetu. Jest, blagoslovili. Došao pop i sasvim propisno blagoslovio. Valjda zato, da bolje gađa i ubija. — Pa šta je to? Kako je to? Zašto? . . .

I stao Toma da se redom sjeća svih knjiga, što ih je od mladosti svoje pročitao. A dosta ih je pročitao. I duhovnih i svjetovnih, — svakojakih. Davao mu ih učitelj Pralica. I kod kuće i na paši, — uvijek je čitao i sve, što mu je pod ruku došlo, kad je samo ikoliko dospio. I otac mu se dičio i ponosio time, pa ga nazivao svojim »filozofom«. A na velike škole nije ga dao samo zato, jer je držao, da će i onako umrijeti, kad do ženidbe doraste, kako su mu pomrla i dva starija sina.

Svih se tih knjiga Toma sjećao, ali nikako da razumije ovo, što se sad događalo s njime i oko njega. A Majerić ga promatrao i odmah je otkrio njegovu misao, te mu reče:

— Toma, ova medalja, — to ti je prvi pozdrav smrti. Imam je i ja, — gledaj! No zapamti: iz trećega se juriša ne ćeš više povratiti. Ni ti, ni ja . . . Samo ćeš se prekopitnuti, ko dobro pogođen zec u trku. »Kakti zajec«.

No još prije, nego je do toga došlo . . . jedne noći . . . zgodna pozicija . . . Majerić i Toma leže potrbuške na blatnoj zemlji jedan do drugoga i zvjeraju preda se u mrku noć. A odanle sprijeka, na kilometar daljine, dopire do njih neki šum. Kao da su zvuci harmonike i trzaji balalajke.*) I tako čitav sat, — dva sata. Oni slušaju i šute u svojoj grabi, a i sve drugo šuti oko njih. Samo od časa do časa lizne preko njih dugački mlaz bijela svjetla. Ko silna metla od usijanih žica. To su reflektori. — Onda odjednom — Majerić se naglo diže i poteče . . . Toma odmah za njim . . . I prođe tren, — dva trena . . . A onda na stotinu, dvije stotine koraka iza

*) ruska tamburica.

njih zalaju puške. Jedna. Dvije. Tri. Pet... I opet lizne svjetlo... Majerić pada. A Toma bježi dalje.

— Tomaaa!... Nieder!*) — prigušeno i očajno viče Majerić iza njega. — Niedeeer!...

I Toma se baca na zemlju ko puna vreća.

Još hitac, dva, i one kuje zašute. Ne štekte više. Pa onda opet mir. Ne jeca više ni harmonika, ne trza više ni balalajka na drugoj strani. Zamuknuše ko prestrašene ptice, kad osjete jastrijeba u blizini.

Leži Toma u vlažnoj, povaljanoj i zgaženoj travi, žitu, šašu, ritu, — čemu li? Leži podug čas ko pritajen zec i ne miče se. A onda iza njega šuštaj... Potrbuške se dovlači Majerić i stenje:

— Toma... Toma...

— Ivane!

— Ah, tu si. Ranjen sam. U stegno. Ne mogu dalje.

— Povezat ću ti ranu, pa te ponijeti. »Bratko« mora da je tu negdje u blizini. A oni straga već ne mogu da nas vide.

— Ne smiješ predaleko. Samo još koju stotinu koraka. A onda pričekati zoru. Dok se bar malo razdani i magla se digne iz Dnjestra. Opasno je ovako noću. — —,

Od tih strašnih uspomena Tomino se lice još i sad steže i trza, kao da ga hvata grč. I sklopljene mu vjeđe grčevito podrhtavaju. A orahovo lišće, podraškano i uzbibano daškom lahora, još uvijek šušti i treperi iznad njega. I vrapci na orahu još uvijek živžiču, i svraka na plotu još uvijek krešti. Petruška u štali češlja konje. Čas viče na njih, a čas im tepa i razgovara s njima, kao da su krštena bića.

— Da. A onda dalje... vraća se Tomi Rastoviću prekinuta misao i opet oživljuje uspomena.

»Bratko« ih ujutro veselo dočekao. Majeriću pregledali i povezali desno stegno, obojicu upisali u nekakvu knjigu, dali im nekakve papire i odma

*) Dolje, na zemlju.

ih željeznicom poslali dalje. Menaža, raporti, stroga kontrola, — sve je to trajalo samo dotle, dok su se kretali na području »operacija«. No čim su zašli malo dublje iza fronte, nitko se nije, tako reći, ni osvrtao na njih. Ni raporta, ni menaže.

— Rusija! — smijao se Majerić. — Njičevo!...

Dugo, dugo su se vozili i sporo. A kad su izašli svi drugi i vlak se ispraznio, izašli su i oni. — Smolensk!...

Majerića su otpremili u bolnicu, a Toma je kao njegov »posilni« ostao uza nj; ostao bez ikakva posla, ali i bez ikakve zarade, pa stao da troši svoje zlatiše. I ophodio je druga i milošte mu donosio i brinuo se za nj, sve dok nije ozdravio.

A onda — Moskva!... Matuška.

Majerić je, znajući već otprije ponešto ruski, radio kod nekakva trgovca, ali on, Toma, baš nikakva stalna posla nije mogao da nađe. I pored skromne pomoći Majerićeve često mu je bilo svakojako.

Lutajući tako po širokoj Moskvi čudnim se slučajem — u jednoj rakijašnici, uz vodku! — upoznao s nekim sušičavim slagarom, koji je bez prestanka kašljucao i bez prestanka »propovijedao«. Jedan od onih »apostola«, kojima Rusija nikad nije oskudijevala. — Da li je Toma njegovu pažnju privukao samom svojom pojavom, ili možda lošim izgovorom ono malo ruskih riječi, što ih je znao, — izgovorom, koji je zvučio na rusku, pa ipak nije bio ruski, — Bog bi to znao. No »apostol« ga odmah zagrlio — »ko pravi Rus« — i poveo ga u svoj sirotinjski dom, gdje je noćilo i hranilo se redovno po nekoliko radnika. Ti bi radnici ostajali ondje samo po dan, dva, pa opet odlazili, a na njihova mjesta dolazili drugi, novi. Debeloj slagarovoj ženi nisu potroška plaćali novcem, već bi joj svaki odmah na dolasku predao samo nekakvu ceduljicu.

»Apostol« je proveo s njime u razgovoru puna dva dana i dvije noći, a onda ga poveo u »organizaciju«.

Podzemnaja Rusj . . .

Tek sad je Toma dobio stalno uposlenje u jednoj tvornici. Danju je vukao male vagončiće, nosio i prebacivao teret, večerom polazio u organizaciju, a noću, uz pomoć slagarovu, učio ruski. Marljivo učio i brzo naučio.

A onda su došli — tečajevi. Svaku bogovetnu večer, pa do kasne noći. Predavanja, čitanja, razgovori. I knjige. Sve same neke male knjižice s krupnim slovima na pedeset, šezdeset, najviše stotinu stranica. A sve to nekakve čudne knjižice i o čudnim stvarima, o kojima on nikad dosad ni sanjao nije! — Kako je postala zemlja i svijet. — Čovjek i njegov život od početka do danas. — Čovjek i njegovo tijelo. — Čika Darvin. — Čovjek i njegova vrsta. — Ljudska misao i njezin razvoj. — Čovjek i Bog. — Čovjek i društvo. — Isus Krist iz Nazareta. — Što nas uči Lav Nikolajević. — Rat i revolucija. — I još drugo mnogošta . . . A sve to razloženo lijepo i jednostavno, jasno i razumljivo. Osobito ono, što piše i razlaže onaj mladi profesor iz Poltave, Taras Vladimirović Molodenko.

Majerić se čudom čudio, što mu Toma od nekoliko mjeseci tako rijetko dolazi, a novaca ne će više da prima od njega.

— Uposlio se? Gdje?

— Velika je Moskva. U jednoj tvornici.

— Kakva ti to knjiga viri iz džepa?

— Tako, čitam pomalo. Da naučim ruski.

Majerić mu trgne knjižicu iz džepa i pogleda naslov.

— Šta je to, za Boga? Toma! — »Pričá o Bogu« . . .

— Aaa . . . ništa to, — smete se Toma.

— Mani se ti toga, čovječe. Kad Boga jedamput izgubiš, ne ćeš ga više tako brzo i lako naći.

— Ne boj se ti za me.

— Misliš? . . . Ej, ne znaš ti, moj braco, da su se u tome labirintu izgubile i malo drukčije glave, nego je tvoja. Ne valja to, brate. Bog je svakome potreban, a tebi više, nego ikome. Jer ti si čovjek od grunta i ni maknuti se ne možeš bez njega. Na svakom ti je koraku on potreban. I ti ćeš biti naprosto nesposoban za život, ako ga izgubiš. Propao si!

Toma se razljuti.

— A molim te, šta ti tu meni prodikuješ?! Ta kako bih ga ja mogao izgubiti, kad ga sve dosad zapravo nisam ni imao? . . . Vidiš, čitao sam u toj knjižici, da je on mnogim ljudima samo nekakvo strašilo, koje im uvijek s korbačem u ruci za petama gazi. To je onaj strašni Jehova, osvetnik bez milosrđa, što čovjeku govori samo strijelom i gromom, te se je pod plaštom staroga zavjeta prokriomčario i u milosrdno kršćanstvo, puno blagosti i praštanja. No ja, — ja ga nisam ni tako osjećao. Valjda zato, što sam već po svojoj prirodi nebojša. Ja sam mu se molio od običaja, jer su me tako još ko dijete naučili. Šaptao sam naučenu molitvu, a na drugo mislio, ko i sva druga djeca, mala i velika. Pisana molitva i naizust naučena, — to nije molitva, nego molbenica . . . Po tome, što su mi od malosti pričali, znao sam od prilike i kakav je taj Bog-Jehova. No tko je i što je on zapravo, o tome ja sve dosad nikad nisam razbijao glave. I što je najgore, — ja sâm nikad ga nisam osjetio ni kraj sebe, a još manje u samu sebi. Tek sam osjećao, pa i sad osjećam, da mi je Bog potreban. Ne zato, što sam seljak, kako ti kažeš, već zato, što sam čovjek. I upravo zato ja ga eto već sada tražim. A držim, da ću ga baš ovim putem i naći. Što više, čini mi se, da ga već i osjećam. Posve blizu. — Eto.

Majerić se čudom začudio, slušajući te riječi iz usta seljačine graničara. I teško se zamislio. A onda mu reče:

— Ne, ne, dragi moj. Varaš se ti. To su samo prazne riječi, koje si ti od drugih naučio. I utapljaš se u njima. No čim samo malo dublje zaroniš, pa se staneš daviti, pogrcavati i ponestane ti daha, odmah ćeš ti izroniti i isplivati na obalu. Jer — na sreću svoju — nisi ti varoško naklapalo, nego čovjek od zemlje i pluga, tvrd i težak ko sirovo drvo, koje se ne upaljuje tako lako. A i šteta bi bila, vječna šteta, da tako jedro, zdravo i mlado drvo izgori na vatri, na kojoj se peče tuđa koza, — čivutsko jagnje vazmeno...

Toma je ipak i dalje polazio tečajeve, pa se već uspeo i do onih najviših. Po cijele je noći čitao i čitave stranice iz onih knjižica naizust naučio. A pored toga je pomnjivo slušao i promatrao sve oko sebe. Bistro je i lako shvaćao, pa se gdjekad znao i zanijeti, zagrijati. No to je bilo rijetko. Jer ovo »zagrijavanje« zaista nije kod njega išlo tako brzo i lako, kao kod drugih radnika, varoških beskućnika. U godinu i pô dana već se toliko »nakrcao znanjem«, te je u dugim noćnim raspravama znao katkad i sam ustajati i govoriti. Lijepo je govorio i svi su mu odobravali, no on sam nikako nije bio zadovoljan. U kićenim njegovim riječima bilo je doduše i zanosa, no taj zanos kao da je izvještačen. U tim je riječima bilo i neke čudne, vrlo sjajne vatre, no ta vatra kao da je bez žara. On se tome i sam čudio. Sve dok nije nekako instinktivno osjetio, da su sve to zaista samo prazne riječi, u kojima još nema njegove krvi i mesa, njegova živa srca i tople duše.

— Čovjek od zemlje i pluga!... Tvrd i težak ko sirovo drvo... Zaista: ko sirov panj uz malu pastirsku vatricu... Pa nema li taj pobožnjak Majerić ipak pravo?

Nego početkom 1917. godine stala se ta mala pastirska vatrica naglo i silno razgarati i zahvaćati sve oko sebe. I sirovi se panj stao sve više zagrijavati, pripecati, pa se jednoga dana i upalio...

A onda je taj podzemni plamen elementarnom snagom buknuo, liznuo iz svojih rupa i zapalio čitavu golemu Rusiju.

— Našao sam ga! — klikće Toma kao preobražen. — Našao!

— Koga? — pita Majerić u čudu.

— Boga.

Majerić ga odvraćao, no bilo je prekasno i sve zaludu. Toma je bio ko začaran. Obasjan nekom čudnom, magičnom svjetlošću gorio je ko živa baklja strašnim i poharnim ognjem, što je silan odjednom buknuo iz njega.

Koncem iste godine javio se u vojsku. I ponio ga strašni uragan Revolucije, pa zavitlao njime po svoj golemoj i širokoj Rusiji. Od Hersona do Arhangelska, od Smolenska do Krasnojarska letio je sa stotinama tisuća svojih drugova ko živi oganj i plamena baklja. Bez misli. Bez svijesti. Ko ognjeni mač u rukama neke više sile.

U Moskvu se povratio tek za godinu i pô dana. Pod jesen 1919.

— Znaš li, da je na zapadu prestao rat? — pita ga Majerić.

— Da, čuo sam. Zadušila se mrcina u smrtnome hropcu od vlastita sala.

— Kako ti to slikovito govoriš! — zaškilji Majerić na njega.

— A dašto. Lipsala je ta kapitalistička neman, koja...

— No dobro, dobro, — prekine ga Majerić sa smiješkom, — dosta je već. Nego drugo je nešto na stvari. Hoćemo li kući? Sad će se uskoro moći. Umrla je maćuha, od koje smo pobjegli. Hoćemo li dakle?

A Toma se zamislio.

— Ja još ne mogu, — reče onda odrešito. — Samo sam na prolazu ovdje.

*

— Ta kamo ćeš opet, čovječe?!

— Na jug. Kažu, da je našima ondje strašno.

— Mani se toga već jednom, prijatelju. Ta zar ti još nije dosta?... Opameti se, Toma. Ajdemo kući.

On se malo uzvrpoljio, ali šuti. A Majerić nastavi zamišljeno:

— Seljak, pa tako čudna i romantična natura!... Nevjerovatno!... Lud si ti. Lud i ništa drugo.

On se još uvijek vrpolji, šuti i razmišlja.

— Opameti se, Toma. Kad si me poslušao tamo u jarcima, pa poslušaj i sad starog svoga prijatelja, koji ti samo dobro želi. Jer ja sam za te u neku ruku i — moralno odgovoran... Ajdemo kući, spremajmo se.

— Ta kako ja mogu, Ivane? — procijedi on napokon. — Ja se ovdje nisam pritajivao, mene poznaju drugovi moji. Poznaju me i uvažuju, iako dobro znaju, da ima stvari, o kojima ja ponešto drukčije mislim, nego oni. Pa u ovako tešku i odlučnu času i već na polasku s njima da sad odjednom — iznevjerim, izbjegnem! Kako bih to mogao?! Ta ne bi li me oni s pravom držali neiskrenom šeprtljom i kukavicom?

— Čudnovato! A ti si barem protivnik rata. Za tebe je rat — kapitalistička neman.

— Ovo nije rat. Ovo je revolucija. Borba za oslobođenje čovjeka-patnika, tisućgodišnjega mučenika, — razumiš! A kad to prođe, — onda ću ja. Nije to još daleko.

— Ti si luda. Zrakoplovac. I ja se bojim, da ćeš baš ovaj put i glavom postradati. A bila bi šteta.

— Ne ću ja, ne boj se. Nisam od juče u tom kolu. Uostalom... Ali što bi! Ne znaš ti, da su mene još u kolijevci osudili na smrt u osamnaestoj, dvadesetoj godini, kako su mi i braća pomrla. Pa kad sam to preturio, i još u ovakvome paklu, —

bit će me i sto godina!... Nego ti se vrati i pođi k mojima u selo. Reci im, da sam živ i zdrav i da ću se skoro povratiti. Pa neka mi što pišu. Evo ti adrese. Eto tako.

Prvim transportom, početkom veljače 1920. godine, vratio se Majerić kući, a šest mjeseci nakon toga dobio je Toma na ugovorenu adresu preko Crvenoga Krsta prvo pismo. Majerić mu se posve ukratko javlja, ali mu prilaže i sestrino pismo. Lucijino!... Dugačko i toplo pismo nakon punih pet godina dana. Čitava dva arka olovkom ispisana, linirana papira.

»Pisano 20. lipnja 1920. — Bratac moj mileni! Sunašce moje žarko!« ...

Čita Toma drago i jednostavno pismo seljanke djevojke, puno i prepuno mirisa procvalih jabuka, osušena sijena i bosiljka, obastalih dunja i dozrelih jagoda, a sve to presićeno takvom nježnosti i toplotom, te se on već kod prvih riječi stane zagrcavati, kao da će proplakati.

»...Došao gospodin, pa nam priča. — A ti živ! Bože moj dragi, — ti živ! A mi tebe, bratac moj mileni, već ko mrtva oplakali. Pa gotovo i mi svi pomrli od crne tuge za tobom. Pisao Đuka Pećarov svojima, kako si htio prebjeći i kako si se srušio, pogođen kuglom u leđa. Vidio je, — kaže, — na rođene svoje oči... I maše smo dali služiti za blagi pokoj tvoje dušice mirisne, mnogo maša, i svako smo se veče molili za te i plakali smo eto sve do juče. A sad više ne plačemo, nego se radujemo i dragom se Bogu molimo, da nam se živ i zdrav što prije vratiš. Kako se vratio i kum Pero i još neki drugi. Svi se mi radujemo, — i naša majka, i ja, i Petar Ivanović, — to je moj Petruška, ili Pjotr, kako on kaže, — i kum Pero, i kuma Dara, i stara strina Manda, — svi, baš svi. Samo Pava sirotica, ona sad plače za tobom živim još gore, nego je prije za mrtvim. Jadna Pava, — ona će živa u grob. No

ti se samo vrati, bratac moj mili i lijepi. Ima za te djevojaka . . .«

Njemu je kod tih riječi klonula ruka i pismo na Kavkazu. Udarac je bio strašan. Baš u čelo. Među oči. I zamaglilo se pred njim, spopala ga vrtoglavica.

Pava se još prošle jeseni udala za šezdesetgodišnjega starca Jakova Stokuću, tvrdicu i lihvara, kod kojega nijedno služinče ne može da obastane ni godinu dana. Još njezin otac, — davno prije rata, — zapao je u njegove pandže. Po očevoj je smrti vječno bolesna udovica s djevojčicom jedva živarila, a dug je iz dana u dan sam od sebe rastao i naduo se ko kvas. I napokon je sve imalo doći na bubanj. Pava bi se sama još nekako snašla i okrenula u svijetu, no što i kamo s bolesnom majkom? A ona već godinama leži u krevetu ko lazar.

»Mi smo ih k sebi zvali. Ali Pava nije htjela. Šta je, — kaže, — meni do života? Nema on za me, — kaže, — više nikakva čara. Sve je propalo za me, — to s tobom, misli ona sirotica. I pošla je. Vjenčala se o svetoj Kati, a na sam blagi Božić umrla joj majka. Da je barem prije . . .«

A Stokuća ju uzeo kao komad ukrasnog namještaja. Ko lijep ormar, ili veliko zidno ogledalo sa zlatnim okvirom. Za posao i za paradu. A možda i radi neprirodne naslada kakve, — Bog bi to znao. Svakako je morao imati osobitih razloga, da joj pošto-poto omili, kad joj je odmah povratio očeve obveznice i svu očevinu o svom trošku dao prepisati na nju.

Iza toga mu Lucija piše o svome Petruški. Zarobljenik. Rus. Već je tri godine kod njih i sve im lijepo vodi i pošteno radi. A dobar je ko medeni kolač. I lijep ko bêpka*). I sve je među njima već dogovoreno. Samo se ona još krati. Jer nikad ona nije mogla pravo povjerovati, da je on, Toma,

*) lutka.

mrtav. A sad pogotovo ne će bez njegove privole. Hoće li njemu biti pravo? I može li Petruška ostati kod njih na gruntu? Ili — ona će za njim i u Rusiju . . .

— O, ti, sestrice moja mala! . . . Mila moja i slatka! . . .

Razneježio se Toma i odjednom osjeti neko mlačno i toplo čuvstvo, što je već odavna bilo zamrlo u njemu, a sad se iznenada opet probudilo i razlilo mu se u prsima. I sad, nakon toliko godina, osjeti on opet — s a m a s e b e. I jedva se suzdrži, da ne proplače.

— Udaj se ti samo, sestrice moja slatka, i sretno ti bilo. A mene i onako . . . nikad više mene natrag!

Nikad . . . Ta čemu da se i vraća? Po što?

I rastužio se Toma Rastović za Pavom, a pred očima mu opet oživi ona strahota od prekjuče. Strahota, od koje mu se još i sad koža ježi.

Njegov odredić od petnaest ljudi na konjima, sa Tarasom Vladimirovićem na čelu, izjaše oko deset sati prije podne iz Vladikavkaza, da pojača posadu u jednoj karauli, udaljenoj oko tri sata hoda. Siguran je put, misle tovarišči, pa bezbrižno jašu, živo razgovaraju i zbijaju šale. A dvojica, trojica otraga pjevaju veselu neku malorusku pjesmu.

Jašu tovarišči veselo i bezbrižno već jedan sat. A onda odjednom, — u nekom klancu, — upravo kad su mu došli do kraja i primakli se otvorenu čistacu na proplanku, — nagaze na čerkesku zasjedu. Ko na zmijsko gnijezdo . . . I zalaju puške iz hridina, odred se pomete, a konji zanjišču, pa se stanu propinjati i padati jedan za drugim. Jer Čerkezi pucaju samo na konje. Ljude tek ovdje, ondje ranjavaju. A onda se sa svih strana slete ko vuci, pa ih stanu klati ko janjad, — grkljane im režu . . .

Toma ni sam ne zna, kako je izmakao iz te klaonice, iz toga pakla. Osjetio je samo, da ga konj, vjerni njegov Zelenko, nosi izrovanom cestom po širokoj visoravni. Griva mu vijori po zraku, vrat je istegnuo ko ždral, pa grabi i leti ko ptica. A Toma se sagnuo i povio po njemu. Lice pritisnuo konju uz grivu, lijevu ruku s uzdama ovio mu ispod vrata, a u desnoj drži karabinku, te ona visi gotovo do zemlje. Oko uši mu zuje i zvižde taneta, a iza sebe čuje topot kopita. To su Črekezi...

— Famâ!*) Matvejiću! Pucaj!...

On se ogleda. Na desetak koraka iza njega jaše Molodenko. Praznoruk. Bez puške. A na dvije, tri stotine koraka iza Molodenka dva Čerkeza... Lete Čerkezi kao vile, progone ih i pucaju za njima. Jedno tane opet prozviždi kraj Tome i probije Zelenku lijevo uho. Lijepa i vitka životinja niti se propne, niti ne zanjišče, već samo povije uši natrag, pa grabi dalje, a rumena mu krv prska po oznojenu vratu i po Tominoj lijevoj ruci.

— Pucaj, Matvejiću! Ta pucaj! Brži su im konji, nego naši! — očajno viče za njim Taras Vladimirović.

Toma ispusti uzde, prebaci noge na sedlu i okrene se natrag, prisloni pušku na lice i odapne. Odmah zatim pusti opet obje ruke konju niz bokove, a glavu pogne među kukove iza sedla i konj ga nosi dalje. Kad začas opet digne glavu, opazi u daljini jednoga Čerkeza, kako se valja i kvrči u prašini, a konj mu se odbio s ceste, pa nagnuo u divljem bijegu preko polja. No drugi Čerkez još uvijek leti za njima i ne sustaje. Toma digne pušku i na njega i opet spusti ruke konju niz bedra, a glavu među kukove. Časak, dva časka... On još uvijek čuje topot Tarasova đogata iza sebe, ali mu se pričini, da taj topot zaostaje. Opet plane čerkeska puška, a Taras iza njega poviče strašno:

*) Ime Toma pišu Rusi Foma, a izgovaraju Famâ.

— Famaaa!... Pomoooć!...

Digne Toma glavu i pogleda. Tarasov se đogat protegnuo u prašini, pa se u posljednjim trzajima rita, Taras se koprca ispod njega, a Čerkez mu se naglo primiče. Naglo i sve bliže... Opet on digne pušku i opet promaši... Zatim se brzo okrene na sedlu, no jedva dohvati uzde, što se vuku po zemlji, te jedva sustavi i okrene Zelenka. A Čerkez je već stigao do Molodenka. Skočio je s konja, pa žurno prilazi k njemu i vuče ga ispod đogata, da mu se domogne vrata. Taras se otima i brani, pa u toj borbi i natezanju nijedan od njih i ne gleda za Tomom. No Taras je klonuo, Čerkez mu već kleknuo na prsa i u desnoj mu ruci bljesne nož. A Toma juri kao mahnit. Primaknuo se već na dvadesetak koraka i karabinku drži prislonjenu uz lice. Da puca?... A ne će li mjesto Čerkeza ubiti druga?...

— Carj!... Carj idjot (ide)! — zaviče on iz svega grla, zanoseći na čerkesku. — Gosudarj!...

Čerkez digne glavu i u taj tren, — na deset koraka ispred njega, — plane puška i tane mu se zabije u čelenku...

— Da, da, to je romantika, mili moj Ivane Majeriću! — gorko se nasmiješi Toma, sjećajući se ove strahote. — Romantika, od koje se čovjeku koža ježi. A od nje bi tebi možda i srce kroz nogavicu ispalo.

Onda se opet sjeti Lucijina pisma, Petra Ivanovića i Pave.

— Da, tako je to. Pa čemu da se i vraćam? Čemu da se bacam i dajem na tako dalek put, kad je m o j put, o v a j put, mnogo kraći i jednostavniji. Jer ovakih slučajeva, ovake romantike ima ovdje u izobilju. Svaki božji dan...

I ovo dijete prirode i crnice zemlje jako se rastužilo. Rastužilo se, ali još nije proplakalo. Ovo jadno i naoko bešćutno, ledeno srce nije očajalo. No taj mu čas nije trebalo još mnogo, pa da se ko

svetohranište silne i čudesne vjere ovako osamljeno u daleku svijetu pokoleba, te da već sutra ili prekosutra u prvom okršaju pane i zauvijek se razbije ko sjajna uljena čaša sa žiškom vječnoga svjetla.

No već za četrnaest dana dogmizalo mu od kuće i drugo pismo. Drugi, još strašniji udarac.

»Ne znam, — piše mu Majerić, — jesi li već primio prvo moje pismo. Ovo ti pišem zato, da se odmah pakuješ kući. Nesreća se dogodila. Sve ti je pogorjelo. Kuća, štala, štagalj, pčelinjak, — sve osim koca. Da ne bi možda mislio, da te zavaravam, evo ti fotografije. Ja sam je sâm snimio na licu mjesta. I onda — muž si, pa muški podnesi: — starica ti mati ostala sama. Lucija je, — kažu, — u posljednji čas skočila, da iz kuće spase nekakvu vašu fotografiju sa rastanka i nekakvo — licitarsko srce. Takva glupost! Skočila i postradala, ponesrećila se. Juče smo je pokopali . . .«

Toma bljesne okom na priloženu fotografiju i u srcu ga zazebe. Odmah razabere na njoj dobro poznati, ali već davno neviđeni okoliš. No sad je to gariste, — pusto gariste . . . Štaglju ni traga nema. Samo ogarci od nekoliko greda, jedna preko druge, kako su padale i nisu dospjele, da do kraja izgore. Ni pčelinjaku izmed kuće i štaglja nema više traga. I njegove su drage pčelice postradale. A od slamene kuće pleterače — samo ostanci nagorjelih pleternih stijena bez krova, te mrtvo strše iz zemlje ko bijele, obgorjele kosti. Pred pčelinjakom između kuće i štaglja bila je visoka stara kruška. Eno je i sad tamo — golih grana i posmuđena lišća. A kraj toga gariśta, u toj crnoj pustoši, na jednom panju uz drvocjep, sjedi crna i već tako davno neviđena ženska prikaza. Skvrčila se i pogrbila, glavu rukama obuhvatila i svinula ju u krilo, pa kuka.

— Mati! — krikne Toma i obnevidi.

Za dva mjeseca dana, — u kasnu jesen 1920. godine, — putovao je kući. Rusija, Finska, Švedska, Njemačka, Češka, Austrija, — sve te zemlje i nebrojena sela i gradove prošao je ko slijep i gluh. Bez prestanka mu pred očima lebdjela samo stara mati i sestra Lucija. Mati na gariśtu, — Lucija na odru . . .

Kad je došao Majeriću u kancelariju, umjesto pozdrava prvo mu je bilo pitanje:

— A gdje je mati?

— Kod mene je, Toma. U stanu. A dalje, — kako ti želiš. Odmah ćemo poći.

— Petruška?

— On je ostao u selu. Kod kuma Pere čuva tvoje konje i junicu. A ponajviše kvrči na Lucijinu grobu. On je čovjek bez kompasa. Pravi pravcati Rus.

Toma stoji i podugo šuti.

— A što ću ja sad ovdje? Beskućnik . . .

— Ne boj se, Toma. Sve sam ja već smislio i udesio. Potpisat ćeš mi mjenicu na sto hiljada kruna . . . A što me gledaš tako? — Rat je, brate moj, nakotio novčine i kod nas, a ne samo u Rusiji. — Dakle potpisat ćeš, jer ja trebam za banku nekakvo pokriće. Bez toga ne ide. A ja ću ti dati još i svojih stotinu hiljada, pa ćeš poći u Srijem i Vojvodinu. Kupovat ćeš mast i slati ju po mojim uputama. Tako i tako. Po to i po to. Pismen si ti, znam ja tebe. A dobitak ćemo bratski podijeliti.

I Toma je pošao. Uz pun i krcat budželar živio je većinom o kruhu, luku i vodi, a na veće bi udaljenosti putovao noću, samo da ne plaća konačišta. Isprva je išlo dosta teško. No za kratko vrijeme, kad se u »posao« malo uputio, Majerić je gotovo zapao u nepriliku. Prometna je glavnica očito bila premalena. I nekoliko puta morao je da angažuje i samu banku.

— Kolosalan čovjek, taj naš seljak! — čudom se on čudi. — Kakav je u svom polju, gdje radi od

zore do kasne noći, takav je i u američkim ugljenicima. Pa eto i u trgovini je takav. Samo ga malo uputi, prosvijetli i ohrabri, pa da vidiš. Čudesa će taj počiniti.

I tako vagon za vagonom. Čitavu božju zimu.

U proljeće je bio obračun. No sad se opet Toma snebio od čuda, kad je Majerić stao da mu broji one silne novce. Stoji on, pa gleda i — ne uzima novaca... Stoji i Majerić, pa razvaljenim očima gleda: seljak — ne uzima novaca!...

— Šta je to, Ivane?

— Tvoja zarada, čovječe. Šta buljiš tako?

— Zarada? Pa toliko?

— A dašto? Pet stotina hiljada kruna. Meni i banki tri, a tebi pet, jer si se ti više namučio. Od toga ću ti ustegnuti sto hiljada za mjenicu. Ostaje dakle četiri.

Toma još uvijek stoji i nabira čelo.

— Što, nije ti pravo? — pita Majerić.

— Namučio!... Kakva muka?!... I odmah za to — pola milijona!... Ne, dragi moj, ne može to biti. Objasni ti meni to.

— Kako da ne može, kad je tako! Eto, — tu su pare. A objašnjenje? Konjunktura, brate moj... Uostalom evo gledaj i razmisli. Mi smo ove zime prometnuli preko dva milijona kruna. A zaradili smo osam stotina tisuća. Dakle ni četrdeset po sto. A što je to dandanas? E, moj braco, da si ti vidio, kako se to radilo još prošle godine u proljeće, kad sam se ja povratio. A što sve pričaju o godini devetnaestoj! Čudesa, naprosto čudesa!... No mi smo onda još bili u Rusiji.

— Četrdeset po sto... računa Toma zamišljeno. — To je samo za pet mjeseci. A na čitavu godinu bilo bi to osamdeset i sto po sto! Hm... Kad bih ja tako zarađivao na svome gruntu, za desetak godina mogao bih da kupim i tebe i tvoju banku, čitavu ovu bogatu varoš i svu njezinu

purgariju. Ne može to dakle biti poštena zarada. To je pljačka. Hajdučija. To je...

— To je trgovina! — prekine ga Majerić kratko i smrknuto. — Ne razumiješ ti toga. Ili zar ti misliš, da ovi trgovci po gradu, kojima se ti već izdaleka klanjaš, pa i onaj Jonatan Rechnitzer u tvome selu, drugačije rade?

— Ali ja ne ću da budem... socijalni parasit.

— Ahaaa, to je sad opet majčica Rusija progovorila iz tebe. Oni tvoji podzemni apostoli... No ajdemo dalje. Zar ti misliš, da ova mast ne bi otišla na svoje mjesto i bez tebe? I to još uz malo drukčije cijene. »Ako ne ćeš ti, hoće druga tri«. I onda još nešto. Ta je mast otišla onamo, gdje su njezine cijene i te kako odgovarale. U Beč. U Trst. A nešto i za vojsku.

— No konačno ipak to plaća sirotinja.

— Sirotinja! Dašto. No ta bi sirotinja platila i drugu mast, da nije bilo ove. I to još daleko skuplje. Razumij dakle, čovječe.

— Razumijem. Oni drugi iskopali bi oba oka. A ti, pobožni kršćanin, zadovoljavaš se i jednim... Eto vidiš, na kraju krajeva izlazi nekako, da sam ja, Toma Rastović, daleko bolji kršćanin od tebe. O, moj Ivane!...

— Kršćanstvo!... Ti miješaš pojmove, pa je bolje, da o tom ne govoriš. Kršćanstvo je velika i uzvišena ideja, koja je čitavoj kulturi udarila svoj biljeg, društvu ljudskom dala savršenije forme, a životu plemenitiju sadržinu i najsvjetliji ideal. — No sad ne brundaj više, nego kupi pare, pa — idi i gradi kuću. Evo ti i mjenica. Za nju ću odmah ustegnuti.

»Idi i gradi kuću!«... Te su riječi zazvonjele Tomi tako čudesno i lijepo, kao da su iz evanđelja. I one su djelovale tako silno, te je Toma jednim mahom zaboravio sve, što je bio već smislio, da Majeriću odgovori na učeno njegovo mudrovanje. — Idi i gradi kuću!... Koliko lijepe i potresne

glazbe u te tri riječi za čovjeka beskućnika! — Idi i gradi kuću. Dom! . . .

— Dobro, Ivane, — reče Toma. — Sagradit ću kuću i prikupiti najnužniji alat. A što preostane, donijet ću ti natrag, pa ćemo s time već nešto opraviti.

— Lako za to. Ne će ti po svoj prilici ostati ništa. Samo ako bude dosta. Uostalom, ako što preostane, možeš baciti i u vodu. Kad si lud.

I sad se započela ona strašna muka. Kupio on nova kola, pa čitave dane, od jutra do mraka privaža ciglu, pijesak, vapno i drvenu građu. Prizvao majstora, zajedno s njime načinio nacrt, pa kopa zemlju, nosi ciglu, gasi vapno, miješa žbuku, pritesiva grede i rogove, gleda, kako to zidar radi, pa i sam zida. I tako čitavo proljeće i čitavo božje ljeto, sve do jeseni. A pored toga još i grunt. Preko dvadeset rali. I to treba obdjelati. — Sve mu kosti pucaju od napora i muke, te večerom klone od umora i usne ko mrtav. Zajedno s Petruškom spava kod kuma Pere, u štaglju na sijenu. A dolje pod njima, u otvorenom uvozu, Lucijina Muculja i konji. Pa i noću, u snu, stenje on od muke, glasno govori sa zidarom, viče na težake i raspoređuje. A ujutro, — zora međa, — pa opet iznova.

— Petruška! Pjotr! Ustaj! Zora je . . . viče on još u polusnu, pa u mraku rukom traži Petrušku kraj sebe na sijenu, da ga probudi.

A Petruška, koji sav taj golemi teret isto vuče s njime ko upregnut vol, već odavna dolje u uvozu hrani konje i Muculju.

— Gledaj ti njega! Slabiji od mene, pa mislim, — iznemogao čovjek. A on žilav ko šumska gužva . . . O, moj Petruška! O, moj Pjotr!

No sva ta muka i golemi napor ispunjali ga velikim zadovoljstvom. Bio je to slatki osjećaj umirenja, da tim svojim velikim trudom bar donekle opravdava upotrebu toga novca u svoje

svrhe; novca, do kojega je došao tako »nepravično i lako«.

A svijet se samo čudi, kako se kuća i štala i štagalj naglo dižu. Kao da rastu iz zemlje naočigled.

— Donio Toma novčine iz Rusije, — govori selo.

— Est bome. Punu vreću rubalja. Onije carskih. Zlatnih.

Početkom rujna iste godine bilo je sve gotovo.

Lijepa i gizdava zidanica na dva krila. »U ključ«. A pred kućom s ulične strane tarabicama ograđen prostor za cvijeće. No cvijeća tu još nema. Pod koljenom toga ključa ulazi se iz obora na dvostruka i željeznim prečkama obita vrata od mutna stakla u poveliku svijetlu prostoriju. Tu se kućni poslovi rade, tu se jede i po danu zadržava. Tu i Petruška spava. Ova soba ima sa svake strane kraj staklenih vrata po jedan prozor sa željeznim prečkama između vanjskih i unutarnjih stakala. — Nadesno odatle ulazi se u ono desno krilo od puta sa dvije prostrane sobe i četiri visoka prozora. Nalijevo opet, iza Petruškina kreveta, kuhinja sa zidanim štednjakom, iza nje komora i pod njom zidan, presvođen podrum. I najnužniji namještaj već je na svome mjestu. Stolice od uglačane i lake tisovine, a stolovi, postelje i ormari od mlade i bijele hrastovine. Svijetlo i veselo, ukusno i lijepo.

I zidana je štala već gotova. Zračna, prostrana, popođena. Osim ulaznih vrata od obora ima štala još jedna vrata, što vode u uvoz od štaglja, a na stražnjoj strani opet jedna manja vratašca, na koja se izbacuje đubar. Ima u štali mjesta i za deset grla blaga, no zasad još rže u njoj samo dvoje konja, — Riđan i Lisa, — i mûče sestrina Muculja. Stelna je već i na proljeće treba da se prvi put oteli. A i Lisa je ždrebna. I ona će na proljeće. — Konji su doduše od silna posla i napora

izmučeni i mršavi, no sad će već i oni odahnuti malo, opet se oporaviti i pomoći.

Do štale za blago nalazi se manja prostorija za svinje, s posebnim ulazom iz obora. To je sad još prazno Jer on i Petruška ne dospijevaju ni ovo sve da nadvore, a pored toga još i sav grunt da obrade. A stara je mati slaba i nemoćna. Jedva namiruje perad i ono dvoje svinja, što se svake godine o Magdalenju bacaju na kotac, za »smôk«. Kad se on oženi, onda će i gospodarstvo moći da se bolje uredi i proširi, a stara neka samo po kuhinji i po kući šuška. Kad se oženi... Da, kad se oženi!

Na drugoj strani od štale za blago, sve pod istim krovom, nalazi se štagalj sa širokim uvozom i velikom parmom za krmu. Dvadeset vozova sijena može da stane u samu parmu. A gdje je još čitav tavan nad štalama s druge strane! — Uz štagalj je s prednje strane prizidana kolnica za kola, plug, ornice, lopate, motike, grablje, vile, kose i drugi pribor. Nema tu još svega, što je pogorjelo, već samo najnužnije. No i drugo će doći. Sve po redu. Malo pomalo. Treba opet privažati ciglu, pa kopati i zidati bunar u oboru. I drugo koješta. Mnogo tu još treba.

A svijet opet dolazi, pa gleda.

— Lijepo se Toma udesio.

— Baš kako valja. Samo je odviše gospodski.

— A zašto da ne bude gospodski, kad mu može biti. Jer svatko je gospodin, tko o svojoj muci živi.

I svi su zadovoljni, samo nije — pop Valentin... On već osam dana zaludu čeka na Tomin poziv, da dođe i kuću mu blagoslovi. I kuću i drugo stanje.

— Toma, ja se danas ispovijedala, — kaže mu mati odmah prve nedjelje, kako su se uselili u novu kuću.

— Dobro, mati, dobro si učinila.

— Da, ispovjedila se. Pa onda... velečasni pita za kuću. — Znaš, golupče moje, treba da se blagoslovi.

— Dobro, mati. Kad ti želiš, blagoslovit ćemo. No za mene je mnogo važnija i preča — »osiguracija« protiv požara. Najprije to.

Nego već treći dan iza toga dođe mu zvonar. Malen i poguren starčić sa silnim, obješenim brčinama.

— Šta, Toma? Treba da se stanje blagoslovi. Koji dan da dođe velečasni?

— Pa neka dođe, kad ga volja. Kad je već toliko navalio... No ako mu je stalo, da ga počastim, neka dođe u nedjelju popodne. Jer ja sam čovjek od posla.

— Počastim!... Moj brate, ne jede on mesa i ne pije vina. Svet je on čovjek.

— A novac prima?

— Samo što ga pripada.

— Hm...

— No šta je? Ti ko da nešto mudruješ?... Nemoj, brate, — stane mu zvonar šaptati u uho, — nemoj da se zamjeriš velečasnomu. Bolje da se zamjeriš vragu. Jer... jer... ožeći će te, — ošinuti.

— Zar baš ošinuti?

— Hoće bome. Već ti je i napio.

— Dakle mi je već i napio, hm...

Ožeći!... Ošinuti!... Tomi taj čas iskrsne pred očima kao živo pokojni župnik, predšasnik popa Valentina, koji je ovdje kod njih i mladovao i osijedio i umro. Onaj mali, živahni debeljko, vječno nasmijana dobričina i veseljak, — »stari póno«*), kako su ga bila okrstila najprije djeca, a onda ga i odrasli, pa i starci stali od milja tako nazivati. Sjeti se Toma njega, a sjeti se i kuma Pere, kako je pred desetak godina blagosivljao novu štalu. — Sagradi čovjek štalu, popije likovo,

*) póno = gospodin; deminutiv od milja.

a na popa i blagoslov božji sasvim zaboravi. Jednoga dana spazi ga dakle stari »pono«, pa mu se već izdaleka zagrozi rukom i vikne:

— Ej ti, delibašo! Stande mi malo!

— Koje dobro, velečasni?

— Dogotovio ti štalu?

— Jesam, velečasni. Baš finu štalu.

— I likovo popio?

— Jesam, velečasni. Baš dobrano.

— A blagoslov božji? Zaboravio, — je li? A na likovo nisi zaboravio, — ti! Bez likova ne ide, — je li? A blagoslov božji — phiii!... U što si samo narastao tolika grdosija?!

— Eto, velečasni, — stane se kum Pero česati iza uha, — ne zamjerite, al' ja, bogami, zaboravio. Sasvim zaboravio, pa eto. A znam ja, da ništa nema bez blagoslova božjega... Pa ne bi l' se to moglo još i sad koji dan? Da vi meni samo dođete, — eh!

A mali debeljko uzvine oči prema grdosiji Peri, čovjeku od hvata visine, zagrozi mu se kažiprstom i reče:

— U nedjelju podveče ispeci prase. Obilato prase! I priredi vina. Jer da znaš, dovest ću ti i kapelana, i učitelja, i načelnika i kogagod usput sretnem. Neka te barem košta, kad si takav bezbožnik. Ti, — Belzebub jedan!

I tako je onda obavljen blagoslov u velikoj slavi i ljubavi. — A ovaj?... Ni pet, ni šest, već odmah — ožeći! Ošinuti!...

— Reci ti velečasnomu, — odgovara Toma brkatome zvonaru, — da je svaka mrvica ovdje i svaka ova cigla obilato blagoslovljena mojim trudom i natopljena mojim znojem.

Župnik je taj poruk saslušao i upamtio.

A Toma je napokon odahnuo od silna truda i napora. I usukao se, osušio se ko trijeska. No taj njegov trud urodio je još jednim stvarnim plodom. Kad je sve sračunao i prebrojio, ostalo mu od onih

novaca još ravno pedeset tisuća kruna. Pa što će s njima? Zar da i taj preostatak sebi zadrži?... Dobro bi mu došao. No gdje mu je za to opravdanje? Zašto? Kojim pravom?

I taj bistri čovjek, kojega je sam život naučio misliti tako, te je više puta i najzakučastija pitanja znao vješto prevraćati po svojoj volji, pa ih jednostavnošću seljaka rješavati samo po diktatu silne i nepokolebljive svoje vjere; — taj čovjek, kao da je s mlijekom iz grudi materine usisao i ljudsko poštenje, morade sad priznati, da na taj preostatak nema baš nikakva prava. Sav je njegov trud i bez toga obilato naplaćen.

— Evo, Pjotr, ovo je tvoje. Za tvoj trud kroz tolike godine. I za tvoje poštenje... A ljubav tvoju i privrženost, — toga ti i onako ne mogu naplatiti. Pa to se novcem i ne plaća.

Petruška je samo zinuo od čuda, ispružio ruku za novcem, ali ju odmah i potegnuo kao od žeravice. — I taj bogalj, što je iz male svoje lulice pušio često puta i sušenu krumpirovu cimu i orahovo lišće, samo se blijedo zagledao u Tomu i ustuknuo natrag.

— Uzmi, Pjotr. Pa ako ne ćeš ostati kod nas, a ti pođi s milim Bogom. Bit će ti za put. Ili zar tebe možda ne vuče srce za tvojim domom, za majkom i braćom tvojom?

Petruška obori glavu, uzvrpolji se i smućeno stane pogledati oko sebe. A onda se naglo okrene na stranu i prosuzi.

— Što je, Pjotr? Ne budi dijete.

No mekana se duša zaista trza i jedva suzdržava jecaj u grlu. Sjetio se opet dalekog svoga doma, stare majke Jevdokije i sitne braćice svoje. No nikad mu se oni ne pričiniše tako blizu kao sada. Čini mu se, — rukom bi ih dohvatio... A u isti čas ugleda pred sobom i ona, svježi grob na nedaleku seoskom groblju, onaj humak žute ilovače sa vitkim hrastovim krstom. A vidi i Tominu

muku. Na tolikom gruntu i gospodarstvu — pa sâm. Njega, Petrušku, ni tri mu slugana ne će nadomjestiti. Pa da se barem prije oženi! ... Da, da, neka se on prije oženi.

I Petruška uzima novac, ali ne odlazi.

— Ženjìsj, Famâ, ženjìsj i sejčas že pajdû (i odmah ću poći). A prježde tavô (prije toga) njikak nje pajdû, a ostavîm tebja adnavô (tebe sama) s tvajimi mukami (na muci tvojoj).

Unatoč tome, što je sve dosad bio neprestano zaokupljen poslom, Toma se ipak nekoliko puta sastao s Pavom. Prvi susret bio je bolan, ali bez naricanja i suza, bez ikakvih scena i prenemaganja. Sastali se, porazgovorili se i razumjeli. Priprosto i jednostavno.

Ona se malo otanjila, oči joj nešto upale, no ljepota joj nije potamnjela. A ovako, kao snaša u šamiji, još mu se više dopala.

I sastajali se nakon toga počešće. Gdje i kako je kad bilo moguće. Pa tako čitavo ljeto, zimu i proljeće. Sve dosad.

Sve te uspomene, teške muke i strahote preletjele su sada Tominim mozgom u samih dvadesetak minuta.

— No dalje se ne može tako, — reče on ponovo i skoči na noge.

Pred štalom nađe Petrušku, kako čisti đubar sa čizama.

— Pjotr, soberi svoje vešči, — kupi svoje tralje i spremaj se na put. Tvoj se zavjet primaknuo kraju. Ja se ženim.

— Ženiš? Zar? — prosine Petruškino lice. — Kada?

— Za osam dana već je u kući mlada. A možda i prije.

Toma zađe u kuću i nagleda se u kuhinju. Na štednjaku se nešto vari za užinu, a kraj štednjaka

stara mati sjedi na stolcu. Suhe prste preplela na trbuhu, a staračka joj glava u crnom rupcu pala na osušena prsa. Sjedi i spava ... I sažali se Tomi stara mučenica. Ta ona je uvijek samo pokapala. Ko vječni grobar. Najprije dva odrasla sina, jednoga za drugim, pa zatim i muža. A onda je došlo sve ono drugo. I Lucija. — Tako joj redom padala u grob jedna radost za drugom, a njoj ostajao samo jad i čemer. Zato je i klonula prije reda i posve obnemogla. Ostao joj samo još on. Najmlađi od sinova. Pa da još i njega izgubi, svisnula bi i podlegla.

— Mati ... prošane Toma nježno i stara se trgne.

— Toma! ... Oh, Bože, a ja zadrijemala. Ne zamjeri, dijete moje. Eto, što ti je starost, Bože moj dragi! — uzdahne ona i pikne prstima na čelo, na prsa, pa na lijevo i desno rame.

— Rado bih da s tobom nešto podivanim, mati. Dođi.

Stara još jednoć uzdahne, pa se digne, otrese ubrašnjenu pregaču ispred sebe i otkljuca za njim u onu prvu sobu od uličnе strane. U sobu udara sunce kroz visoka dva prozora u jasnim, gotovo okomitim zrakama. Kroz lijevi prozor osvjetljuju te zrake samo donji dio visoka uzglavlja na staričinoj postelji, pa se gube dolje u kutu na podu i stijenama. Kroz desni prozor padaju te zrake ko zlatna i dugačka peruška upravo nasred sobe i jedna im se strijeka lomi na ćošku stola, pokrita vezenim stolnjakom. A u njima poskakuju, miješaju se i kovitlaju mirijade sitnih tjelešaca inače nevidljive prašine.

Modro oličena vrata, što vode u drugu sobu, zatvorena su. Kraj njih, o zidu s desne strane, pravilnim i brzim udarcima kucka ura sa bijelim porcelanskim poljem, crnim kazaljkama i krupnim arapskim brojkama. Ona kraća kazaljka stoji uspravno i naoko mirno već kod brojke dvanaest,

a ona duža hiti za njom, da je stigne. Kad je čovjek duže gleda, upravo može da promatra njezino pomicanje od jedne brojke do druge, ko da je živa, te poskakuje naprijed točno i odmjereno po kucajima onoga srca, što nabija u sredini ispod porcelana.

U kutu između jednih i drugih vrata stoji nova i lijepo izdjelana škrinja od bijele hrastovine, pokrita po dužini bijelim ručnikom od končaca. Na krajevima toga ručnika utkana je bordura od crvenih pruga, a među tim prugama sve po tri i tri modre ptice s otvorenim kljunovima, kao da glasno pjevaju. A ručniku na krajevima dugačke i raspe-rušane bijele rese.

Među prozorima o zidu veliko ogledalo s okvirom od neličene hrastovine tako namješteno, da se u njemu vidi čovjek sve do nogu, stojeći pred stolom. Ispod ogledala kraj zida hrastova klupa, a s lijeve i desne strane stola, te sprijeda od sredine sobe po jedan stolac od žute tisovine s izrezbarenim i malo natraške nagnutim perdima.

Toma sjedi na stolcu s lijeve strane kraj postelje i čeka na mater. Ona brzo dokljuca za njim, zatvori za sobom vrata, sjedne za stol nasuprot njemu i goreći od radoznalosti upita slatko:

— A što ti želiš, golupče moje? Da čujem.

— Mati, ja moram da se ženim.

Stara digne oči prema nebu i rašíri ruke, pa ih opet sastavi i pljesne dlanovima iznad glave.

— O, hvala ti, Bože! Ipak su pomogle molitve moje.

— Da, mati. Dovest ću ti mladu. Možda već...

— Oh, oh golupče moje, pa ti to sve potajno, kradom! Ni staroj majci svojoj da kažeš! I samo najedamput — dovest ću ti mladu. Oh, oh, golupče moje. A koja je to?

— I sama ćeš lako pogoditi.

— A da ne bih možda i pogodila? — Pa... nije li Cvijeta, haaa? Da tko bi drugi?

Toma se samo nasmiješi, a ona se još više obraduje.

— No eto, no eto, — znala sam ja, da se nešto kuha. Zato meni prija Stana i šalje već odavna svakojake mile poruke. A u nedjelju je kod crkve i sama k meni pristupila, pa — prijo ovako, prijo onako... A jesi l' već bio sa Cvijetom? Govorio?

— Poznam je, mati, ali još nikad nisam govorio s njome.

— No, ništa zato. Lako će se to. I ne treba tu mnogo govoriti. Svaka bi u selu pošla za te, samo da ti prstom migneš. Nema takvoga momka i čovjeka nadaleko. Muž, — pravi i čitavi muž. I svaka bi pošla za te, pa da je ko carevna. A Cvijeta, — ona baš da i jest ko carevna. Lijepo dijete. I milo. I dobro. I jedinica. A ima tamo i blaga svakojaka. I grunta mnogo.

— Mani grunt, mati. Imam ja i suviše grunta za ove dvije ruke.

— No, golupče moje, od suviška glava nikad ne zaboli.

Toma se već stane vrpoljiti.

— A što bi ti rekla, mati, da ja pođem, pa ti dovedem... Pavu?

— Toma! Za Boga! — uplaši se stara.

— Što je na tome tako čudnovato, mati?

— Kako da nije? Toma! Dijete moje! Šta si ti to namislio?

— Dobro sam ja namislio, mati. Dobro i za me i za te.

— Ah, Toma, Bog s tobom i sveti sakramenat! — stane se mati križati. — Ta ona je tuđa žena. Ta...

— Mati, — upane joj on u riječ, — nikad ona ničija nije bila, nego moja. Pa i sad je samo moja.

— Jao, Toma, tebe je nekakvo zlo napalo. Prekrsti se, golupče moje. Ili — možda se ti samo šališ?

— Ne šalim se, mati. I... kako da ti kažem... ona je već i zatrudnjela. Od mene...

— Jao Toma, u što si se ti to jadan upetljao? Ta razmisli malo, golupče moje. Razmisli!

— Dobro sam ja razmislio, mati. A sad razmisli i ti, kako bi to bilo, da drugi moju djecu... A što, — ti je ne podnosiš?

— Toma, sinko, dijete moje, — zalomi starica rukama, — kako da je ne podnosim?! Ta ja sam je sama primila kod poroda u ove svoje ruke, pa kako da je ne podnosim? I ko rođeno svoje sam je voljela, i sad je volim. I da je to... kako drukčije, — kamo sreća moja. Ali ovako?... Toma!... Ne, ne, dijete moje, ne može to biti. Ta kako bi to, Bože moj dragi?

— Ali ja bez nje ne mogu.

— Sve se može, kad čovjek hoće, golupče moje. Samo se ti prekrsti i Bogu se pomoli. Pa se i posiluj malo. Odreci se. Pregori.

— Odrekao bih se ja i pregorio, mati, ali ne vidim potrebe i ne nalazim nikakva razloga za to. Pa čemu da se onda odričem? Pogotovo kad smo nas dvoje od malih nogu svoji. I nijedna druga ne može meni n j u da nadomjesti. A ja ne mogu dovijeka ovako sam. Pa ne možeš ni ti.

— Ne, Toma, ne. Grjehota je to, pred Bogom grjehota i...

— Ostavi to meni, — prekine joj Toma riječ još nemirniji.

— ... i pred svijetom velika sramota, velikaaa!

— A zar nije veća sramota, da se ja, svoj gazda i muž od blizu trideset godina ko dróljo kakvi i propalica kakva vucarim s njome i djecu rađam, a drugi da tu djecu, m o j u djecu, kao kopilad hrani, nagurkava i prebija? Ta nije li časnije, poštenije i bolje, da...

— Ne, Toma, ne. Ne ćeš ti te sramote nanijeti meni, staroj svojoj majci. Ta šta bi svijet? Šta selo?

I starica pokrije dlanovima lice. Uplašila se njegova nemirna pogleda i tvrda lica. Pozna ona taj pogled i to lice već odavna. I otac mu je bio takav čudan i tvrdoglav... I stala se već ljuto pobojavati. A Toma ustane od stola i ušeta se po sobi. U prednjoj sobi s dvorišne strane zacvile vrata na Petruškinoj škrinji. Valjda ju on otvara i vadi nešto iz nje. A ona zlatna peruška pred Tomom klizne polako sa stola i pane na pod.

— Ti dakle želiš, da ja nju ostavim? Da napustim i nju i dijete? S v o j e dijete! Baš ko pravi drolja.

— Toma, sinko, preboljet će se to. I ti ćeš preboljeti i ona će. I drugima se to dešava, pa prođe, zaboravi se. Ali ovako, — uvijek bi selo prstom pokazivalo i na nju i na te.

— I opet to tvoje selo!... Ja dakle treba da propanem — radi sela? Pa ja ne bih ni mario, da je to radi sela. No to je samo radi babljih jezika, koji će se brusiti dva, tri dana. A selo ne će time ništa izgubiti, baš ništa. Svakako bi više izgubilo, da ja propanem. A ja bih ovako propao. Jer sam ti već rekao, da bez nje ne ću i ne mogu. Pa ni ovako ne mogu, kako je dosad bilo. Ne mogu i ne ću. I slušaj, mati. Ništa ja tebe drugo ne pitam, već samo ovo jedno: podnosiš li ti nju i hoćeš li je trpjeti u svojoj kući, dok si živa? Samo to ja tebe pitam, i ništa drugo. Jer ja preko tvoje volje — nikako.

Stara šuti i dalje guta suze. No kod posljednjih riječi opet joj prosine tračak nade.

— Reci, mati, podnosiš li je? A za drugo te nije briga. Drugo sve prepusti meni.

Stara još uvijek šuti.

— Mati! Pristaješ? — produži Toma moleći. — Meni za ljubav, svome Tomi, — jedincu svome, koji ti je još jedini preostao...

— Toma! Toma! — glasno zarida starica. — Pomoli se Bogu. Nikad se Bogu ne moliš.

— Molim se ja, mati, dok ti i ne slutiš. I kako se molim!

— Pomoli se, Toma, pomoli... Strašna će te kazan stići, — strašna kazan božja!

Toma stane. Pogled mu je strašan i ne usuđuje se, da ga svrne na mater. A ona dalje, rida.

Kakve strašne predrasude! ... Eto, — i velika, silna ljubav materinja poniče pred njima, savija se i kleca. Kako jadno poniče i kleca!... Da, predrasuda. I nije samo jedna, dvije. Sijaset ih ima. Pa stoje ko nijeme aveti na svakom ćošku s kandžijom u ruci, te ravnaju životom i smrću, srećom i bijedom ljudskom. Baš ko oni visoki redari u Moskvi, što stoje sa sabljom u ruci na raskršćima ulica, kojima se valja najjači i najbučniji promet. Pa kad se redar na jednu stranu okrene i digne sablju, sva ona nepregledna kolija stane ko ukopana i buka se na onoj strani stiša. Tako i aveti ove. A kud one gaze, za njima buja drač i širi se snijet. Ko snijet u žitu, vilina kosa — ona bijela mašina — u djetelini, a gužva povijuša u zapuštenoj šumi... I hoće li ih ikada nestati? Hoće li ikada pasti? Kada? Kako?... Hiljadama godina, otkako je svijeta i čovjeka, bujale su one ko drač na parlogu, ovijale se oko čovjeka ko gužva oko drveta u šumi, pa tko će ih preko noći polomiti, — tko?... Zar on? Toma Rastović? — Smiješno.

I čelo se Tomino još više smrači. No samo načas. A onda se opet iznova razvedri. Misao se njegova praćne ko riba, kad se oslobađa udice, što joj je u grlu zapela, te opet pane u vodu i veselo zapliva. — Čini se, — umuje on, — da pitanje nije dobro postavljeno. Jer i ne radi se o tome, da

on sam sve to polomi i iskrči. Ne može se odjednom i preko noći iskrčiti, što je hiljadama godina bujalo i raslo. I ne može on toga sâm učiniti. To stoji. Ali on može nešto drugo. A o tome se ovdje baš i radi. Može on da od s e b e odrine i zgazi onaj krak te iste gužve, što eto prijeti i hoće da se na n j e g a pripne, da n j e g a obavije i stegne, da n j e g a sisa... Da, to može i on, seljak, Toma Rastović. Pa to će i učiniti.

Toma stisne zube, postoji još malo, a onda pođe prema vratima i reče:

— Dobro, mati. Ja preko tvoje volje ne ću. No meni onda preostaje samo dvoje: ili da opet odem u bijeli svijet za svojim očima, ili... ili se spremaj, da i mene uskoro pokopaš.

Ko britki, dvosjekli nož pale su te krute i opore riječi na srce materino i ono strašno zakrvari.

— Tomaaa!... Jedini moj sine, jedino dobro moje, — ne ostavljaj me. Ne ostavljaaaj!... Jao meni, sirotici jadnoj!

Stara opet pokrije lice dlanovima, pa jeca. Podugo jeca i staračka joj se ramena trzaju od plača. Onda pridigne pregaču i utare suze, te reče tihim i prebitim glasom:

— Dobro, sinko. Čini, kako te volja. Ja ću se za vas oboje moliti Bogu. Ljubavi se mnogo prašta. A tvoja je ljubav velika.

Posljednje je riječi jedva izgovorila. Zatim klone i udari starom glavom o tvrdi hrastovi stol. A Toma izađe.

U oboru pred vratima komore stoji osedlan Riđan. Petruška presvučen u čisto ruho izlazi iz komore. U ruci mu komad kruha i odrezak sušene slanine. Izlazeći na vrata zamata on to u nekakvu bijelu krpu i meće u torbicu, što visi pričvršćena o sedlu. A sedlo je pravo kozačko. On ga je sam načinio. Jer ljudi ovdje malo jašu na veće daljine. A kad jašu, jašu bez sedla.

— Šta to, Pjotr? Kamo ti?

— Idem u grad. Gospodinu Majeriću. Dobio sam od ljudi nešto kamata, pa nosim u banku.

— Zar se to ne bi moglo i sutra? Danas je nedjelja.

— Sutra kosimo Loparušu.

— Eh, ti misliš, da se baš ništa ne može bez tebe. Bit će u Loparuši deset kosaca i bez nas dvojice. Čekaj barem, dok užinamo.

Petruška više ne odgovara, nego se vještinom rođena Kozaka baci na visoku i vitku životinju.

— Zbogom, Toma.

Laganim korakom izađe konj iz dvorišta. A kad dođe na put i okrene desno, Petruška ga pritisne petama, te on pojuri brzim trkom. Petruška se malo pognuo naprijed, pa se na sedlu pravilno i lagano diže i spušta, a zemlja samo tobonji i muklo odjekuje za njim.

Podne.

Od sredine sela razliježe se veliko zvono, a Toma ide prema crkvi. Zna on, da Pava ne će istim putem natrag, već ko obično na drugu stranu, pa uz popovu bašću i prijekom stazom ispod ograda kući.

Nedaleko od ćoška, iza kojega se zakreće k crkvi, sastane ga i sustavi učitelj. Zvonja Pralica. »Ravnajući«. Vršnjaci su oni i zajedno su išli u školu, samo je Toma bolje učio od njega. I otac mu je bio učitelj ovdje punih trideset godina. Sve do smrti. A sad je na njegovo mjesto došao sin. Omalen i lijep plavonja s podrezanim brkovima, te bujnom i valovitom kosom ko lavlja griva, na kojoj mu sjedi šešir, bećarski nakrivljen na lijevu stranu. Otac mu je ovdje privrijedio i lijep grunt, a dobro se čovjek i oženio, pa se karta, pjeva i terevenči Zvonja, da sve selo zvoni, ide u lov i

živi ko lord. Sam se tako i naziva. »Lordovi smo!« — kaže.

— Zdravo, Toma. Kamo ti?

— Idem eto malo do crkve.

— Haaa! U ime Oca i Sina! — uzmakne »ravnajući« i stane da se krsti. — Gledaj ti Šavla, obratio se... Znaš, Toma, da je i bolje tako. Može ti se inače »trefiti«, da ostaneš ko onaj... ko onaj... Absalon, viseći na grani, a vranac ti odleti.

— Dašto, dašto. A šta, — već je gotovo? Ili ti možda nisi ni čekao do kraja? A ti bi bar morao. Orguljaš!

— Gotovo je, brate. Ali popo uvijek posljednji izlazi. A svijet ga po običaju pred crkvom čeka. No ti si zakasnio, braco. Trebao si ranije doći. Na propovijed. Bilo je zanimljivo. Očesao se danas malo i o tebe...

— Mene?

— Jest, o tebe. Nije baš poimence, no sve se nekako vrtjelo baš oko tebe. Crna kuga, što je došla iz raskolničke Rusije, pa dovukla na svojim leđima tovar grijeha i zloće... I tako dalje. Umije on to. Pa tko bi to drugi, ako ne ti.

— Lijepo.

— I ti baš sad moraš da se ovuda »šmucaš«? Pa kakav je nabrušen, da te još spazi! Skloni se radije, Toma. Ne srljaj na vraga.

— Lako za to, ako je nabrušen. No ja, — čemu da se ja sklanjam? Ja sam svoj gazda i slobodan ko ptica. A on... ja ni sâm ne znam, šta je on i kome on zapravo služi. No s v o j nije. Nikako nije s v o j. Zdravstvuj, lorde.

I Toma pođe dalje.

Lijepa, bijela seoska crkva posjela je baš nekako nasred sela, ko umiveni bijeli labud s uzdignutim vratom i crvenim kljunom. Malo po strani, pedesetak, stotinu koračaja od ceste, na otvorenoj ledini, gdje se pase susjedska perad: guske, patke,

kokoši, purići. Na toj ledini s lijeve strane velika jaruga s mutnom, zelenkasto-smeđom vodom, punom žabokračine, a na desnoj strani ogromna stara lipa, pod kojom se već stotinu godina drže nedjeljom sastanci i čitaju općinske zapovijedi, »befeli«.

Crkva je unaokolo opasana tarabama, a uz tarabe s unutarnje strane poredalo se desetak visokih jablanova. Ukočili se jablanovi ko vitki grenadiri, počasna straža, što pazi i čuva labuda. Isto takva dva jablana dižu se i pred samim pročeljem crkve i tek su nešto niži od crkvenoga tornja. Od njihovih podanaka pa do crkvenih vrata poleglo je pet širokih stepenica od izlizana kamena. Isto takve stepenice uspinju se i s lijeve i s desne strane, pa se s onima od pročelja vežu u dva oštra brida, koji se prema gore sve više suzuju, te u visini vrata i crkvene razine prelaze u ravan, pačetvorinast platô. Isto takim kamenom popločan je i prilaz do crkvenih vrata u dubini visoka portala, što zijeva ko tunelski luk, a nad njim se diže toranj. Na pobijeljenu stropu toga luka probite su dvije rupe, kroz koje vise dva užeta s crkvenih zvonova u tornju. Krajevi užeta zabačeni su i zadjenuti za visok čavao o desnom zidu, da ne smetaju kod prolaza. Ta užeta još i sad drščću od netom minule zvonjave.

Za vrijeme rata, dok je ovdje župnikovao još »stari pono«, imalo se ono veliko zvono otpremiti u ljevaonicu topova. Došla komisija i već ga skinuli s tornja. No preko noći — zvona je nestalo. Nestalo ga, kao da je u zemlju propalo. Stari je pono bio radi toga čitav mjesec dana u istražnom zatvoru, ali zvona ipak nije bilo. Istom nakon rata digoše ga ponini ljudi iz jednog bunara, i ono je opet slavno i svečano zabrujalo. No stari pono nije već toga veselja doživio.

Pred crkvenim vratima, ispred onoga stubišta, slegao se i natisnuo svijet. Čeka na popa Valentina, dok se još malo pomoli, pa izađe i s onoga

platoa ispred crkvenih vrata još jednom blagoslovi stado svoje. Tako je to svake nedjelje i sveca nakon poldanje mise, kad mnogo svijeta nagrne u crkvu. Tako ih je on naučio od prvoga dana, kad je ovamo došao, i oni čekaju. A pop Valentin uvijek ulazi i izlazi na ova glavna vrata, nikad kroz sakristiju. I kad je crkva već puna, a on dođe, mnoštvo se u tren oka raskoli pred njim u dvije pole, da mu otvori put. Od zvonika, pa sve gore do Svetoga Đurđa, glavnoga oltara. Tuda on onda prolazi visok i mrk, postajkuje i razgleda se ko brižan pastir po stadu svome. A griješne i pobožne žene, pogotovu starije, koje dopanu na rub toga živoga kanala, padaju ničice i biju se u prsa, pa hvataju i pobožno mu cjelivaju okrajak crne kute.

Slegao se svijet oko crkvenoga stubišta sve do samih stepenica i čeka na popa Valentina. A dvije starije žene pridigle suknje, pa na golim koljenima puzu oko crkve ko dva lazara s podsiječenim nogama. Kad dođu do stubišta, svijet se razmakne, otvara im prolaz i one se na koljenima smiču dalje, a teške se čizme za njima vuku i rdaju po kamenu i šljunku, što je nasut oko crkve i već ga podbila trava.

Stoji mnoštvo i čeka tiho i mirno. Nema tu buke ni graje, već samo šapat i domigivanje. Tek jedna skupina od pet, šest djevojaka odbila se malo podalje od te migoljive i nijeme gomile, pa se stisnule u klupko, te nešto šapću i prigušeno se smijulje. No i one same kao da se toga boje i stide, pa svoj smijeh zatiskuju dlanom na ustima. Među njima je i jedna mlađa snaša.

Ta nemirna skupina djevojaka prva spazi Tomu Rastovića, kad on stupi na mala vrata u crkvenu ogradu, u »cintor«. A on se brzo primakne i sustavi se malo po strani, pa stane na vidno mjesto, te mlad, snažan i nasmijan prekrsti žilave ruke na prsima. Djevojke se zagledaju u nj, a smijeh i

šapat među njima zanijemi. Onda kroz čas prva šapne ona snaša:

— Cure, eno vam Tome... Ne sviđa vam se, — aa?

A one se nato još bolje stisnu u klupko i opet še stanu smijuljiti.

— Što? — razbrblja se snaša. — Vala je to momčina. Ko hrast. Ko gvožđe. A ne ko drugi, — oni vaši dripci i balavenderi. A i gazda je on. Ima u njega koješta. I para... No, — kojoj li će od vas ove jeseni pokucati na vrata? Ili možda još doveče — na prozor? Aaa?... Gledajte ga. Ne sviđa vam se, — što?

— Hihihi, — hihihi! — stanu se cure glasnije cerekati.

No jedna od njih, ponajsmjelija i ponajljepša, digne glavu, pa se uozbilji i snuždeno reče:

— Vraga je njemu do nas! Ima on svoju, Onu — drolju...

— Hehe! — nasmije se snaša, pa da je utješi, reče: — Aaa, ne će to dugo, Cvijeto moja. Ne će, cure, ne će dugo. Ili zar vi možda ne znate one stare pjesme: — »Nigda nije snaša ko djevojka, — Jer je snaša ruža razvijena, — A djevojka pupolj od ružice. — Kiša pada, ruža se raspada, — Sunce sija, pupolj se razvija«.

— Da, da, stara je to pjesma.

— Ali on drukčije pjeva, — odvrati lijepa Cvijeta i suze joj se zacakle u plavim očima. — Gledajte ga, kako već zvjera za njom...

Toma zaista traži pogledom Pavu. I odmah je spazi, gdje stoji na lijevoj strani stubišta posve uz toranj. Kako su je pritisnuli i prignječili k zidu, stupila je na okrajak donje stepenice, pa je za glavu viša od ostalih. Opazi i ona njega i odmah osjeti, kako ju pali njegovo oko. Ona kriomice pogleda u njegovo lice. Na tom licu bljesne dašak osmješka i Toma joj u isti čas lagano kimne glavom.

— Imam nešto važno da ti kažem. Još danas... govori joj njegov pogled i ona ga razumije.

U ljubavi su tanke uši i duboke oči.

Pava osjeti, da joj se krv diže u lice, pa povuče rubac na čelo i ne čekajući više na popa Valentina progura se između svijeta, obiđe iza crkve na stražnja cintorska vrata i žurnim se korakom spusti prema popovoj bašči. A Toma stoji nepomičan i gleda za njom.

U isti se čas začuju iz crkve teški koraci, te prigušeno ozvanjaju po široku prostorju prazne crkve. Oko stubišta zamre šapat i sve se oči zabiju u crkvena vrata, a na njih se provuče visoka i crna sjena. Pop Valentin...

Suh čovjek od hvata visine. Jedva mu je četrdeset i koja godina, no svatko bi ga cijenio i na šezdeset. Mršav ko isušena riba i tanak ko letva. Napola mu podstrižena kosa nema određene boje: ni crna, ni smeđa, ni plava, već nekud sivkasta, ko mišja dlaka. Čelo nisko, po sljepočicama obraslo. Ispod čela dva sitna, ispita i duboko upala mišja oka, bolesna i grozničava. Lice pečalno i bolno, trpko otegnuto i sivkasto-blijedo.

Pop Valentin povuče za sobom teška crkvena vrata, zavine u njima dugački ključ i turi ga u džep. Zatim se prekrsti i poljubi crkvena vrata, pa se tromo okrene i teškim korakom izađe na kameni plato. Tu se opet okrene prema crkvi, klekne na kamen i pokloni se do zemlje. Zajedno s njime pokleca i mnoštvo pred stubištem. Onda se on digne, opet se okrene i stane na rub stubišta. A mnoštvo kleči tiho i nepomično ko gusti redovi grobnih spomenika. Pop Valentin ispruži duge i mršave ruke na blagoslov, pa stane šaputati molitvu. Onda lijevu ruku pritisne na upala prsa, a desnom presiječe u zraku nad mnoštvom velik znak krsta.

— Komedijaš... pomisli Toma, gledajući sveto, pa i ne čekajući na svršetak pođe prema izlazu.

Svijet se stane dizati i otirati koljena, a pop Valentin istom sad opazi onoga čovjeka, što odmiče prema izlazu, te kao da i nije klečao. On digne nad obrve svinuti dlan lijeve ruke i napne oči, da bolje vidi. Toma Rastović!... I podiđe ga jeza.

— Ti?! Bezbožnik! Poganin!... Ti ovdje?! — vikne on uzbuđeno, te ispruži za Tomom dugi kažiprst mršave ruke, i sve se glave okrenu istim smjerom.

Toma čuje iza sebe taj strašni i drhtavi glas, ali se i ne osvrće na nj, već ide dalje. No pop Valentin i opet vikne:

— Kojim pravom dolaziš ovamo?

Sad tek Toma stane i okrene se.

— Zar ja, gospodine?

— Ti, bezbožniče, ti!... Ti, što pljuješ na Gospoda Boga i na svetu njegovu Crkvu! Ti, što se ko živina valjaš u kaljuži grijeha bez milosti pokajanja!... I ti, — ti se usuđuješ, da poganom svojom nogom stupiš u ovo sveto mjesto i opoganiš ovo posvećeno tlo?!... Napolje odatle!

Mnoštvo stoji nijemo i uplašeno pòglêda čas na Tomu, čas na popa Valentina. A Toma skrstio ruke na prsima, pa mirno stoji i lako se posmjehuje.

— A što vi, gospodine, govorite sa mnom tako, kao da sam ja kakvo ludo i plašljivo derište, a ne svoj gazda i slobodan čovjek? — odgovori on glasno i mirno. — Kaki je to način?... I što se vi toliko žestite na me i radi mene? Ta ne diram ja u ničijega Boga, a još manje pljujem na njega. Pa ni vas ja ne diram, ni crkve vam ne diram. Imam ja dosta svojih muka, a ne da još vodim brigu za vas i za vaše stvari. Pa tako i vi mene i moje grijehe ostavite u miru. Ja ću svoje račune s Gospodom Bogom urediti i bez vas. Volim ja s gazdom, nego sa slugom. A ovo tlo, — ovo je tlo moje i mojih otaca više nego vaše.

— Bogohulniče! — zaviče pop Valentin još jače. — Šugava si ovca, što okužuje stado Gospodnje! Gnjila si voćka u vrtu Gospodnjem, što...

— E, ljudi, — prekine ga Toma, te se glasno nasmije i raskrili ruke, — pogledajte mene i njega, pa sudite sami, tko je od nas dvojice gnjila jabuka i šugava ovca.

Mnoštvo se malo ustalasa, ali se ne javi ni jedan glas odobravanja ili smijeha. I Toma se već po drugi put okrene i pođe prema izlazu. No pop Valentin vikne još jače:

— Đavolom si opsjednut, Toma Rastoviću! Šatanom si opsjednut, koji ravna sve misli tvoje i sva djela tvoja. On, crni Šatan, i sad govori iz tebe, skote pakleni! Skote!

Ova riječ zateče Tomu već kod cintorskih vrata. On se lecne, stane i problijedi. A pop Valentin odmah osjeti, da je dobro pogodio, pa obnovi udarac:

— Skote!!...

Toma obnevidi i dvaput već zakorači natrag, da se probije kroz mnoštvo do popa Valentina. No odmah se opet sabere i poviče gromko:

— Zašto vi izazivate i vrijeđate... ovako?... Zar sam ja skot, a moja mati kuja? Moja stara mati, pred kojom bi trebalo da kleknete, kad mimo vas prolazi! A vi — tako!... Prostačina! Stid vas bilo!

— Aaa!... prostruji mnoštvom talas udivljenja.

— Taj se ne boji...

Toma se naglo okrene i čvrstim korakom pođe na izlaz. Uzdignute glave, ponosito. Ta čemu da se on tu isprsuje i bruka? Ima li to smisla?

Odmiče Toma na cintorska vrata, a mnoštvo ga prati nijemim pogledima, što se ispod spuštenih obrvica kradu i šuljaju za njim i na njemu se stječu ko u žarištu, pa se kod svakog njegova koraka zajedno s njime dižu i spuštaju. Taj je pogled mno-

*

štva i zabrinut i tužan i samilostan radi velike nesreće i gnjeva božjega, što će ga pop Valentin zacijelo izazvati na Tomu. Tako čovjek gleda ranjenu pticu, kad pane i posrće po zemlji opuštenih i polomljenih krila. — No u tom pogledu ima i udivljenja, što ga u plašljivim srcima uzbuđuje svako smjelije djelo. Jer tko bi se drugi to usudio? ... Tako gledaju zaprepaštene ovce na žilavog svoga psa čuvara sa željeznim korlatom o vratu, kad zareži i poleti na kurjaka. — A ima u tom pogledu i tople privrženosti radi teške i nepravične uvrede. Na tu je uvredu on mogao da i šakom odgovori i nitko ga ne bi u tome spriječio. A možda je to u prvi čas i htio. Pa ipak nije. Uvredu je odbio samo sa tri snažne riječi i ta uvreda, ta crna mrlja na njegovu čelu odmah se pretvorila u sjajnu zvijezdu, s kojom eno ponosito odlazi.

Odmiče Toma, a za njim gleda i pop Valentin. No u njegovu pogledu nema ništa od one samilosti, udivljenja i topline, kojim ga prati mnoštvo. Njemu se Tomin ponos čini samo paklenim prkosom. Tek ona zvijezda, — ona zvijezda! ... Tu zvijezdu vidi i on i ona mu se zabola u oko. A u ušima mu još uvijek zvone posljednje Tomine riječi: »Prostačina! Stid vas bilo!« ... U prvi čas pop Valentin i sam požali preoštru svoju riječ. No sad osjeti i nešto gore. Osjeti zaprepašten, da na te Tomine ogorčene riječi ne može i nema što da odgovori. Stoviše, — trebalo bi da svoju uvredu opozove. I oproštenje da zamoli od njega. Odmah ovdje, javno, pred svima ... No šta onda? — kresne mu odmah druga misao u glavi. — Kako će se onda svršiti taj sukob? Tko će ostati pobjednikom? ... I kod te se misli pop Valentin sav potrese. — Ta smije li to da se svrši ovako jadno, po njega jadno? ... A što će svijet na to? Ovaj svijet, što se zagledao za njim kao za kometom kakvim, kojega brzo nestaje ... I to ga posve smuti.

— Ne! Ne! Ne smije to da se tako svrši. Podnipošto ne smije. Opasnost je velika i strašna.

I pop Valentin iznova uskipi, te stane ogorčeno vikati za Tomom Rastovićem:

— Sluga sam božji, bogohulniče, i pastir stada svojega, te za spas njegov odgovaram Gospodinu Isusu Kristu. I zapamti, Toma Rastoviću, zapamti dobro: Sve dotle ne ću prestati da se trapim i da se molim Gospodinu, dok te ne udari bičem pokajanja, i dok ti ja, sluga božji i svete njegove volje izvršitelj, nogom svojom ne stanem na paklensku glavu, kako je pisano u knjizi Otkrivenja

— Možeš čekati, brajko! — nasmije se Toma s otvorene ledine pred cintorom.

Pop Valentin sav dršće i koljena mu od slabosti klecaju. Mnoštvo se uzbuđeno i prestrašeno stane brzo razilaziti, a on korakne natrag i nasloni se na zvonik. Tako ondje oborene glave postoji čas, dva, dok se svijet ne raziđe, a onda se i on krene kući.

Župni stan, kuća popa Valentina, stoji podalje od glavne ceste, koju stotinu koraka iza crkve, postrance i osamljena. Ko okužena. Stara, boltana građevina s vlažnim temeljima, građena još u davna graničarska vremena. Hladna i mrka, sumorna i tužna, gola i pusta jednokatnica, bez ikakva ukrasa, bez ijedne živahnije crte. Ko napuštena vojarna, ili graničarski magazin, u kojemu već odavna nije bilo žita, već po njemu ruje krt, a izvana oko zidova sunčaju se na prisoju zeleni gušteri i plaze zmije bjelouške. Žbuka joj već odavna u komadima otpada, ko da ju je tko buzdovanom izubijao, pa se te mrlje čine ko hrapavi lišaj ili rane, što izbijaju na površinu od neke kužne unutarnje bolesti, truleži.

Nekoć je bila maslinasto-zeleno bojadisana, pa ta boja između onih lišajeva još i sad prevladava. No davno je već izgubila svoj sjaj. Kiša i vrijeme toliko su je izlizali i isprali, te je i ta boja već nekud bolesno-siva ko i lice popa Valentina. Ili je možda i to lice od nje posivjelo?

Pred kućom s ulične strane stoji na svakom ćošku po jedna akacija, što ih je nekoć zasadio »stari pono«. Tih je akacija bilo više, no redom su uginule, a ostale su samo ove dvije. Pa ni njih već godinama nitko ne kreše, te im se krošnje, nekoć okrugle i lijepe glavice, izobličile i nejednako razrasle. Ko divlja i čupava djeca bez majčine njege. Debla im nisu visoka, no krošnje se raširile, te je iz svake izbilo, izraslo po nekoliko visokih grana, što sežu već i do krova. I tako se ta dva debla izdaleka čine ko dvije goleme ruke, što su probile iz zemlje, krošnje im ko dva dlana, a one dugačke grane ko raširenі prsti, kojima tužna kuća popa Valentina sakriva sumorno i nagrđeno svoje lice.

Sporim i teškim korakom primiče se pop Valentin svojoj kući. A kad joj se već primakne, na vedrom se ljetnom nebu odnekale stvori oblačak, pa stane pred sunce i baci tamnu sjenu baš na tu sivu kuću, te se ona ovako učini još sumornijom. I stoji taj oblak i ne miče se, kao da je klincima pribit na plava nebesa.

A pop Valentin ulazi. Ne ide na glavna vrata s druge strane iza pročelja, već s ove strane ulazi otraga u dvorište, što se pusto i široko prostrlo iza kuće. Dvorište je ograđeno tarabama, no i one su već trule, a na mjestima i polamane. Na buništu kod ulazne ljese nečije žuto pseto, izgladnjelo i guravo, nešto njuška i traži. A kad opazi popa Valentina, odmah podvije rep među noge, klîsne preko taraba i u divljem trku poteče.

Pop Valentin dođe do kiljera, što osamljen stoji uz tarabe, a na njemu još i sad ispod trama

stoji pribita limena pločica s bijelim napisom »Pecara«. Tu se nekoć rakija pekla, a sad se svaki mjesec dvaput rubine peru. Jer pop Valentin ne pije rakije, a šljivu prodaje, kad obrodi. Ni vina on ne pije, već samo kod mise. Vinograd je dao trgovcu Jonatanu Rechnitzeru u zakup, pa od njega dobiva svake jeseni samo toliko vina, koliko mu treba za crkvu. I sav je ostali grunt još pred godinu i pô izdao pod arendu, jer ne će više da se time bavi.

Vrata su na kiljeru otvorena. Na sredini stoji gomila uprljana rublja, kraj zida na povisoku stalku velika kaca za luženje, nedaleko od kace uzidan kotao, a širom po utoptanoj zemlji i uza stijene isprevaljana korita, razbacana drva i ogranci.

Pop Valentin zatvori vrata i pođe prema štali. Dugačka i velika, zidana i crijepom pokrita štala s nekoliko pregrada. Kad je tu bio drugi gazda, predšasnik njegov, o tim je štalama pjevala i narodna pjesma: — »Devet krava iz popinih štala, — Šest volova iz popinih dvora« ... No sa starim gazdom nestalo je i onoga blagostanja, pa je sad i ta štala mrtva i pusta. I na njoj su vrata širom otvoren, a pred njima samo hrpica đubra. On obiđe đubar i priviri unutra. Uz prazne jasle kraj vrata stoji privezana mršava kravica. Kad na vrata pane njegova tamna sjena, krava se brecne i trgne na stranu, pa se uplašeno zagleda u neobična i nepoznata posjetnika. A on se povuče i pritvori za sobom vrata.

Tamo dalje po strani stoji naslagano dvanaest hvati bukovih drva i velika hrpa ogranaka. To je deputat od prošle zime. Ogranci za kuću, a cjepanice za prodaju. Između drva i kuće sakriva se u sjeni krošnjatih dudova velik hambar od stare hrastovine s dvostrukom strehom unaokolo: veća streha s krova, a druga manja u sredini po bokovima. I tako se taj hambar među gustim dudovim

granjem čini ko ogromna gljiva, ili kakva indijska pagoda.*) Na šiljatom vrhu daščicama pokrita krova stoji limeni pijevac, što je već posve zarđao i nakrivio se na jednu stranu. A i čitav se hambar nakrivio, jer mu je cigla ispod jednog podsjeka povađena i za druge svrhe upotrebljena. Pop Valentin ne treba hambara.

U sjeni kraj toga hambara zijeva od sparine desetak komada peradi. Kokoši i pilad. Valjuškaju se i gnijezde u prašini i smeću. Kad im se pop Valentin primakne i kokoši ga ugledaju, odmah one zalepeću krilima i prestrašeno prhnu, pa se uz glasno kokodakanje i oštar krik razlete. To su sestrine kokoši. Ona ih hrani i prodaje, pa time namiruje skromne svoje potrebice. Jer pop Valentin ne jede mesa. I jaja ona većinom prodaje kokošarima, Podravcima, što dolaze u selo s velikom gajbom na kolima, pa dozivaju svoje mušterije onom čudnom i zategnutom melodijom, što daleko odjekuje i zanosi malo na madžarsku: »Looovi, lovi piščenceee, lóviii! — kokooši, jajcaaa dönesiii!« ...

Iz dvorišta zađe pop Valentin na stražnja vrata u kuću, te stupi u dugačak i mračan hodnik. U tom hodniku ima samo jedan prozor, što gleda na dvorište, malo podalje od ovih vrata. No stakla su mu zamusana, a baš pred prozorom digla se u dvorištu ispod zida nekakva divlja povijuša, pa se ispreplela visoko po zidu i zastrla musavo staklo gustom svojom mrežkastom koprenom. Radi toga je hodnik još tamniji. Nalijevo od ovih dvorišnih vrata nalazi se zatvorena smočnica, a preko hodnika na uličnu stranu velika kuhinja. Vrata su joj širom otvorena. On zakorači preko hodnika i nagleda se unutra. U štednjaku praska i pucketa suho bukovo granje i u jednom se loncu nešto vari. Ključa voda u loncu, a ispod limena pokrivača pišti i probija na sve strane vruća para. Kraj štednjaka stoji sestra Jaga, njegova gazdarica, s kuvačom u ruci. Ruke spustila niza stegna, pa stoji ko kip. Glavu je malo okrenula i gleda natraške preko desnog ramena na uličnu prozor, te se čini ovako mirna i nepomična ko začuđena i okamenjena Lotova žena.

*) hram.

— Hvaljen Isus, draga sestro.

Jaga se lecne, okrene glavu i pogleda ga, ali ne reče ništa, već brzo pođe u kut do kuhinjskog ormara, te stane ondje nešto šuškati i premetati. Nato se i on okrene i pođe unakrst presvođenim sumračnim hodnikom.

— Oderint, — šapće on kiselo, — oderint, dum timeant. Quia timor Dei principium sapientiae est. Sapientiae... et virtutis.*)

Prva vrata do kuhinje, — to je Jagina soba. Druga vrata, — to je nekoć bila blagovaonica, refektorij. Pop Valentin otvori ova druga vrata. Velika, ogromna soba sa četiri prozora i jakim željeznim prečkama između unutarnjih i vanjskih stakala. Dva prozora gledaju na ulicu, a druga dva na kamenom popločani prilaz, koji vodi do glavnih ulaznih vrata s desne strane. Dugi lukovi masivnih bolta zabili se ko četiri duba u sva četiri kuta, pa se odatle dižu, protežu, svijaju i lagano se penju po stropu sve gore do vrha, gdje se sastaju i vežu ko četiri za kiku povezana diva. Tu gore i sad se još vide ostanci neke stare slikarije: okrugao, modar pojas i u njemu velika zvijezda karminove boje sa osam trakova, a u sredini joj i sad još zabita željezna kuka za lampu.

Nekoć, još prije desetak godina, ta je velika soba kipjela životom. Vječno se u njoj gostilo i — »rotilo«. Dolazila gospoda od županije i kotara,

*) Neka i mrze, neka, samo kad se boje. Jer strah božji — početak je mudrosti. Mudrosti i kreposti.

dolazili advokati i profesori iz Zagreba, pa malo koji dan bez gosta. Nesamo pred izbore, nego i inače. A kako i ne će? Ručak tu traje uvijek od jedan do četiri popodne, a večera od sedam do devet naveče. Stari pono diže se doduše redovno u devet sati od stola i odlazi na počinak, no ključ od podruma ostavlja kapelanu. I tako dolaze gospoda, pa se časte. A pogotovo u izborno vrijeme.

Goste se madžaroni, pa veselo i zadovoljno odlaze, što su stekli nova i tako ugledna prijatelja. A stari veseljko odmah po njihovu odlasku saziva u istu ovu sobu svoje ljude. Nema tad među njima ni učitelja, ni načelnika, ni bilježnika, već samo seljaci, koji bi za nj i krv svoju dali, jer ih on i miluje i kara sa smiješkom na licu i ljubavlju u očima. Saziva ih on, pa sve tare ruke od veselja. — »Evo nam i opet izbora! Alaj ćemo im zasoliti!... Ovaj put je pobjeda naša. Samo se vi držite mene. Ima nas u selu stopedeset izbornika. Trebamo dakle tridesetera kola. Za to ćeš se ti, Stevo, pobrinuti. Pa da se vozimo ko u svatove. A ti, Petre, haramijo stara, ti ćeš u prvim kolima nositi alajbarjak, pa kroz čitav grad vikati iz petnih žila: »Živio ban Tomašić! Dolje narodne varalice!«... I tako dalje. A kad dođemo na glasanje, onda svi na našu stranu. Tako nas ne će više na sam dan izbora pozatvarati. Alaj ćemo im zasoliti!... A pobjedu ćemo slaviti ovdje. Izvući ćemo desètâk vina, i ne treba nam madžaronskih gulaša. A ti, Krešo, bećarino kleta, ti se pobrini za dude i egede. I tamburaši neka dođu. I mlađarija. I momci i djevojke i djeca. Široko je popino dvorište«...

Tako je to nekoć bilo ovdje. No toga je života netragom nestalo, pa je i ova bučna i vesela soba opustjela. I sad je posve prazna. Prozori bez zastora, musavi i od muha zapljuvani. Stijene izrdane, a jelove podnice podbule. Vlaga ih podbila, pa se iskrivile i nadigle ko isprevaljana korita. Tu je sad magazin popa Valentina, jer hambar u dvorištu i onako već davno prokisava. Pa kad on pokupi lukno, ovamo dade snijeti žito i ono tu stoji, dok ga ne proda. I sad se još vide po podu grizotine zrnja, što su ga miševi izglodali, pa ostala samo ljuska, pljeva. I čitava soba zaudara miševima.

Pop Valentin zatvori vrata. Na suprotnoj strani, pod dvorišnim krilom zgrade, nalazi se podrum. Vrata su mu zatvorena. Iznad toga podruma, a od glavnog ulaza nalijevo, vode drvene stepenice u obliku puža u prvi sprat. On se stane po njima uspinjati, a stepenice glasno i očajno zaškrguću, kao da prosvjeduju, što ih netko budi iz njihova sna i vječnoga mira i pokoja.

I tu, u prvom spratu, isto je onako dug hodnik, kao u prizemlju. Samo je svjetliji, jer nad ulaznim vratima u prvom spratu stoji prozor. Od šest soba, što se tu nalaze, četiri su bile župnikove, a dvije, — one tamo nad kuhinjom i smočnicom, — za kapelana. Kapelanske su sobe sad prazne, a od župnikovih je pop Valentin zaposio samo dvije. I to baš one u sredini, najmračnije i najneprikladnije. Ona soba na uglu, najveća i najljepša, — nekoć se zvala »palača« i bila uređena ko salon, — ta soba i još jedna do nje posve su prazne. U preostale dvije sobe lako je pop Valentin smjestio sirotinju svoju. U prvoj, gdje se nalazi samo jedan ormar, drveni umivaonik, dvije stolice i željezni krevet sa zaležanom strunjačom, — tu on spava. U drugoj, gdje je vedri njegov predšasnik svake subote gladio i dotjerivao lijepe svoje propovijedi, a u ostale dane pisao političke članke i vodio velike svoje gospodarske račune, — tu se sad pop Valentin Bogu moli.

Da, Bogu se moli. Jer ako se ne moli, drugoga on posla nema. Svaki mjesec jedva mu dođe po jedno ili dva krštenja, po jedan ili dva sprovoda, i to je sve. A redovnu svoju službu, jutarnju misu u crkvi, to obavi lako i brzo. I tako on svaki dan po sate i sate prokleči pred raspelom, po dva puta na

dan pročita određenu partiju iz časoslova, a onda opet sate i sate sjedi za stolom, ili poleškava na crnom divanu od povoštena platna. I uvijek ga nešto tišti, pa mu se i na čelu i na licu odrazuje neka turobna, sumorna i teška misao. Misao? ... Što li on može da misli i razmišlja? Možda o spasu duše svoje? Za to treba više dobrih djela, nego razmišljaja. Možda snuje druge osnove kakve? Teško. Za njega dobra zemaljska nemaju čara. Možda razmišlja o Bogu i o vječnoj zagoneci života i svijeta? Možda ... No možda on, — a to je i dosta vjerovatno, — možda on u tim časovima uopće i ne misli ništa ...

U tu drugu sobu uđe sad pop Valentin. Ovelika soba s jednim prozorom bez zastora. U desnom kutu kraj prozora običan stol od neoličene jelovine s isto takvom stolicom. Na stolu uprašena bočica s tintom i zarđalim perom, nekoliko razbacanih papirića, svijećnjak sa komadićem dogorjele svijeće, malo raspelo, debeli brevijar sa izblijedjelim zlatorezom, uvezan u mekanu kožu, što je od znojnih ruku već sva masna, pa tri velike, debele knjižurine u prugastim koricama s crnom kožom na hrptu. To je matica rođenih i t. d.

Da, matica, ko i sve druge matice. No posljednji svezak iz vremena njegova predšasnika upravo vrvi imenima, koja su za ovaj kraj i za ovo selo tako čudna i neobična: Hrvoje, Tvrtko, Držislav, Zvonimir, Ratislav, Krešimir, Tomislav, Darinka, Ruža, Nevenka, Cvijeta, Danica, Bosiljka, Perunika, Pava ... i slično. Stari se pono u svoje doba bio malo odviše zaletio u borbi za glagolicu, pa mu poslali nekakva kanonika na istragu. I dokumentima je morao dokazivati, da su ona tri živahna dječarca, što su svojom vriskom i veseljem ispunjali čitav župni dvor, zaista djeca njegova pokojnog brata, a njihova mlada i ljepušna majka da mu je zaista nevjesta ... No poslije toga on je za inat ovako stao da krsti seosku djecu. I svijet se

tome nije protivio. Štoviše, bilo mu i drago, kao i sve drugo, što je dolazilo od staroga pone. Samo što je svijet neka od tih imena opet prekrštavao po svome. Tako je Tomislav ostao Tomo, Zvonimir se prometnuo u Zvonju, Krešimir u Krešu, Darinka u Daru, Danica u Danu, Perunika u Perku i slično. — No pop Valentin se i radi toga ljuti.

— Treba ta poganska imena iskoreniti.

Nasuprot od stola, u drugom kutu kraj zida, pružio se i protegao stari divan, presvučen crnim, povoštenim platnom, u sredini ulegnut, pa uzan i dugačak, a na tankim i povisokim nogama, te se čini ko crna mrtvačka nosila, »troglje«. Ispod divana kraj zida staro politirano klecalo, nad njim o zidu veliko drveno raspelo, a uz klecalo na podu neobičan šestoper: kandžija sa kratkim drškom i šest oštrih, tananih zmija od volovske kože. A svakoj zmiji na kraju zategnuto po nekoliko čvorova, da se zmije dublje zasijeku u meso ...

Na prozoru su unutarnja stakla otvorena. Između akacijina granja udara sunce o donje lijevo staklo, tu se lomi i odrazuje na slici pape Leona XIII., što visi na zidu iza stola, a odatle se opet propinje ko zlatna mreža na drugu stranu do Isusove glave o zidu. Jedna strijeka ove svijetle mreže zapela je baš na tužnim i napola zatvorenim Isusovim očima, kojima se ispod vjeđa vidi samo donji dio zjenica od crna laka, pa se na sunčanoj zraci i te zjenice svjetlucaju i krijese i slabašno potitravaju, kao da još nisu umrle, ili da opet oživljuju.

Čim pop Valentin uđe i baci pogled na Raspetoga, zabodu se te dvije zjenice u njega, a on se sjeti — Tome Rastovića ... Sjeti se i odmah ošuti u grlu strahovitu gorčinu. Sjeti se prvih njegovih bogohulnih riječi, što ih je izgovorio onako drsko, bez i najmanje sjenke kakova straha. I još se usto podsmijavao! ... On se dakle ni Boga ne boji! — No možda bi i dobro bilo, da je tako nastavio. Tim bi samo još očitije pokazao bezbožnost svoju, i

onda — lako bi se svršilo s njime. No tad mu je on, pop Valentin, dobacio onu krvavu uvredu i sve se odjednom preokrenulo... Sjeti se, kako je Toma već bio zakoračio prema njemu. Valjda zato, da ga udari. Oh, da barem jest! Da ga je barem udario! Samim tim bila bi ta uvreda s njegove strane okajana i on bi se uzdigao, a Rastović bi opet pao i ostao ispod njega. No prokletnik se suzdržao, pa je na dobačenu uvredu odvratio samo riječima. A što je najgore, u tim njegovim riječima zajeknuo je i izvjestan prizvuk bola. Time je ona uvreda, — neokajana uvreda! — pred mnoštvom samo još više iskočila i od crne se mrlje pretvorila jednim mahom u sjajnu zvijezdu na njegovu čelu. A svijet se onda zagledao u nj i u tu zvijezdu. Nijemo ga je gledalo mnoštvo, ali i zadivljeno. I očito su ga sažalijevali kao čovjeka, kome je krivica učinjena. Nitko mu doduše nije glasno odobravao, ali ga nitko ni pokudio nije, niti je bilo kojim drugim načinom izbilo negodovanje protiv njega. To znači, da ih taj Tomin ispad protiv sluge božjega nije baš nimalo povrijedio. A kad nije to, onda mora da je baš protivno od toga: — oni su se valjda i radovali u duši, odobravali mu. Da, oni su se radovali... A šta to znači?

— Isuse! Bože! — krikne pop Valentin.

I oči mu se sve više smućuju, gledajući u Raspetoga o zidu. Smućuju se, ali on ne može da ih otkine s Njega. I ukočeno, dugo i uporno gleda on u to mršavo, ispaćeno, umorno i golo mučeničko tijelo, dugoljasto i blago lice, tužne i na sunčanoj zraci oživjele zjenice, samilosno i bolno rastegnuta usta, kao da tim smućenim pogledom nešto očajno pita i milost nekakvu prosi od raspetoga Mučenika. No ta su usta nepomična i mrtva, ništa mu ona ne odgovaraju. A ipak on čuje u duši nekakav šapat, prijekoran i tako strahovito hladan, kao da dolazi s one strane groba. Strašan šapat... Pa otkud taj šapat, kad nikoga ovdje nema, osim njega i Raspetoga?... Ta otkud bi, ako ne s onih bolno i pečalno rastegnutih usta.

— Non sum contentus tecum, serve mi..., Nisam tobom zadovoljan, slugo moja! Jer nisi ni vruć, ni hladan, nego mlak, pa ću te ispljunuti iz usta svojih.*)

On se zgrozi i sav zadršće, a leden mu znoj probije čelo. Glasno i očajno krikne pop Valentin, baci se na klecalo i sakrije lice u dlanove.

— Isuse moj!... Gospodine!

Da, Šatan je danas pred crkvom pobijedio. On sam, taj crni Šatan, šapnuo mu je u uho uvredu onu... I onda je ko pobjednik otišao. Zasad mu je dosta bilo, da prospe samo pregršt crnoga svog sjemena među stado njegovo. Sjeme sumnje... A to će sjeme proklijati i porasti ko bujni drač i pogušit će, upropastiti sve ono divno cvijeće, što ga je on posijao u vrtu Gospodnjem i već ga eto petu godinu plijevi, njeguje i zalijeva tako brižno, svom predanošću. I propast će muka njegova, opustjet će vrt Gospodnji... A sve to samo njegovom krivnjom. Istina, Rastović je bezbožnik, no zašto ga je išao vrijeđati? Zar nije mogao da ga zapljusne makar još i oštrijim riječima, ali bez lične uvrede? Zar nije mogao da ga odmah ondje, već nakon prvih njegovih riječi radije udari makar i prokletstvom i krstom u ruci protjera ga iz svetoga mjesta? Jer Sotona bježi od krsta. Pa ako bi se usprotivio, te možda i navalio na nj, — o, Veliki Bog na mjestu bi ga udario žarkom strijelom sa Siona.

— Oh, kriv sam, Gospodine, kriv sam! — stenje on i ječi pred raspelom. — Oh jadna li mene i bijedna, Isuse, Bože moj! Oprosti nerazumnosti mojoj, Gospodine, i podari mi veću smotrenost i snagu... Ab homine iniquo et doloso erue me, Domine.**) Jer ti si, Bože, hrabrost moja.

*) Otkrivenje Ivanovo III. 15.

**) Od čovjeka nepravična i napasna izbavi me, Gospodine.

Zatim pop Valentin naglo skoči, trgne sa sebe reverendu, pa onda prsluk i košulju. Drščućom rukom dohvati onu šestopernu kandžiju i stane se ljuto udarati po leđima, rebrima, prsima, ramenima, — svuda, kud strašna kandžija segne. Sva su mu leđa već otprije išarana modrikastim brazdama i crvenim ožiljcima jedva zacijeljelih rana. No on ipak nemilice udara... Udara pop Valentin, a strašna kandžija siči po zraku i teško pada na mršavo, ispaćeno i jadno tijelo. Stare brazgotine pucaju, uz njih i preko njih izbijaju i dižu se nove, pa naglo pocrvene, a onda to crvenilo od navrele krvi sve pomalo tamni. I već nakon prvih dobro palih udaraca iz onih brazgotina i crvenih ožiljaka brizne rumena krv... No pop Valentin još uvijek ne prestaje. Samo je stisnuo oči i zube, razvukao usta, pa udara dalje. A onda... odjednom... njegovo se grozno, izobličeno i pečalno lice stane podlijevati čudesnim, ljubičastim rumenilom. Kao da je osmjeh velike sreće i neopisive slasti... I ruka mu stane, kandžija ispane iz nje, a on iznemogao i bez svijesti klone na crni divan.

Mati mu je bila do udaje učiteljica, a po udaji svetica i mučenica. Otac općinski bilježnik, nadaleko poznat po strašnim svojim seksualnim nagnućima, živi strah i prava napast za seoski ženski svijet. A ta se strahota i u maloga Valentina neobično rano razbudila. Nije mu bilo još ni punih deset godina. Pogodovalo je tomu i selo sa svojim prirodnim životom bez hipokrizije i farizejstva; selo, koje u svojoj prirodnosti i na sam seksualni čin gleda prirodnije i drukčije, nego varoška kultura. Sve je to ondje mogao da vidi još ko maleno dijete. Osobito kod životinja. I dok su druga djeca sve to gledala manje ili više mirno i nebrižno, — on se sav tresao i drhtao od uzbuđenja.

Onda je pošao u grad. U institut. I tu je odmah pao u pandže onoj strahovitoj zarazi, što se sakriva i hara po budžacima uzgojnih zavoda, te mlada i nevina tjelešca pod oštrim njezinim bičem slabe i zahiruju, djetinja lišca blijede i venu, a oči se podbuljuju i gube svoj nedužni, djetinji sjaj. On je toj bolesnoj strasti već treći dan podlegao i kroz čitavo vrijeme svoga školovanja ostao joj vjernim poklonikom. Pa i onda, kad je iz gimnazije prešao u sjemenište.

Kad se jednom kao mlad klerik vratio kući na praznike, skobio se s učiteljevom kćeri, vršnjakinjom i saučenicom svojom iz djetinjih dana. Svakud je bila i do dvadesete godine rodila već dvoje nezakonite djece. Ona mu se zavodljivo smiješila i umiljavala ko mačka i lakomo ga očima proždirala gledajući, kako se on ponizna i oborena pogleda pred njom žari i sav treperi u rumenilu stida. I zavela ga. Podala mu se. No — zaludu...

— Phiii! I ti si mi momak! Sram te bilo!...

A on se postiđen i s nekim strašnim žigom na čelu bez riječi odšuljao poljem u nedaleku livadu. Bacio se potrbuške pod živicu, sakrio lice u visoku travu, a nokte zarinuo u vlažnu zemlju i glasno zajecao. Pričinilo mu se, da se na nj oborila nekakva strašna ptičurina, pa ga ko mrk oblak pritisnula širokim, crnim krilima i kljuje mu život, para snagu, sisa krv, ubija, žmiče i do posljednje kapi cijedi iz njega beskrvnu i blijedu, rastočenu i promušketanu mladost.

Nakon toga samo je još jednom pokušao. Već kao kapelan. No i opet zaludu. I poslije — nikad više... Umjesto toga sav se predao svome zvanju. No što je većom vatrom gorio za sveto i uzvišeno svoje zvanje, to ga je više grizla i poništavala slabost i potpuna nemoć, da se bilo kako otrese i riješi one strasti iz mladih dana, toga strašnog tereta i grijeha »bludnoće u mislima«. No sad ga umjesto plača i suza obuzeo strahovit očaj.

— Isuse moj, kako li sam nesretan i bijedan! Kako me strašna nesreća tišti i bije... Pomozi, I-su-se, i spasi slugu svoga, Gospodine! Oh, nekoć sam i ja kročio u nevinosti. Innocentia, innocentia mea!...*) Izbavi me, Isuse, i smiluj se meni jadnu.

Zatim je stao da se trapi, a onda i bičuje. I ko nekim čudom, — pod udarcima svete i blagoslovljene kandžije kao da je stare strasti zaista nestalo, izgubila se. Štoviše, on je pod tim udarcima doskora počeo osjećati istu slast još u većem stepenu, nego prije pod žackanjem one institutske zaraze. I tad bi od neke silne slatkoće u grlu, a možda i od teških udaraca obično padao u nesvijest, te nije gotovo ni zamjećivao, što se to s njime zapravo događa. Pa i kad bi se sav izlaman i prebijen osvijestio, još i onda je bila daleko od njega svaka pomisao i sumnja, da bi i materijalni učinak toga novog podražaja stvarno mogao biti zapravo isti, kao i od onoga prije. Ne, ne, — to je samo ekstaza, u koju su često i sveci zapadali.

I tako odonda, pa sve do dana današnjega. Tako je došao i ovamo, pa strog do okrutnosti i jednako bezobziran prema sebi i drugima stao je da plijevi drač iz vrta Gospodnjega.

Izdaleka se dovezao željeznicom, a ovamo ga dopremila samo dvoja, u gradu najmljena kola. U jednim kolima on sa sestrom i nešto sitnije prtljage, a u drugima dva stara ormara, dvije, tri stolice, željezni krevet sa strunjačom, te još nešto posteljine i suđa. To je bilo sve.

A svijet se odmah sletio spreman, da mu pomogne. Mnogo svijeta i djece, — čitavo selo. Sjećaju se oni pokojnog i dragog svoga pone, pa i novog župnika pozdravljaju veselo i odano. No on samo hladno pòglêda oko sebe i šuti.

— Bolestan je, bogac, — šapću žene i sažaljuju ga.

*) Nevinosti, nevinosti moja.

— Kako je mršav, jadan! I kakvo mu je lice sivo.

— Ozdravit će on kod nas i odebljati.

— A ovo mu je valjda gazdarica?

— Dosta je zgodna i mlada. Heheee...

— Ne griješite duše, žene.

— Pa šta onda? Ta i pop je čovjek, Bože moj.

— Može se i bez toga živjeti.

— Vraga se može! — odgovara lijepa i malešna mladojka snaša. — Samo kad se jedanput oblazneš.

— Nije to tako. Ni naš pokojni pono nije toga imao. Kuću mu je vodila najprije mati, a po njezinoj smrti nevjesta, bratova udovica. A ni po selu nikad on nije švrljao za ženama.

— Al je zato u gradu imao milostivu.

— Ko to zna? To su samo brbljarije.

Onda im se primakne jedna žena, što je dotad razgovarala s Jagom.

— Kaže, da mu je sestra.

— Est, do koljena! — nasmije se mladojka i mane rukom.

Muškarci skidaju s kola prtljagu i stari, sirotinjski namještaj, pa ga nose i postavljaju u kuhinju i u sobe, kako sestra Jaga naređuje. Jer se pop Valentin i ne brine za to. Uzeo je crkvene ključe od »šikutora« i odmah otišao u crkvu. A ljudi sve to brzo snesu i lako porazmjeste.

— Šta, doći će valjda još dvoja, troja kola?

— A dašto. Kad je ponina rodbina razvlačila njegovo gospodstvo, bilo je tu i dvadeset foringi.

— Ništa više ne će doći, — odgovara Jaga.

— Zar je on takav siromašak?

— Da. Sve dosad je bio kapelan.

— No, brzo će se on ovdje pomoći. Bogata je to fara.

— Bogata bome. Lijepo stanje, grunt velik i fin. Pa i vinograd. A težaci besplatni. Drva deputatna. Sol limitna. Granica je to, brate moj, u kojoj su i carski obrstari mastili brade.

*

— A gdje je još plaća! Župni bir, što ga s porezom plaćamo. Pa sprovodi. Pa vjenčanja. Pa križić. Pa lukno... Bit će on za pet godina ko baron kaki. Ko i naš pokojni pono.

Prvih godina, — bilo je već pod konac rata, — zaista se i bavio gospodarstvom. Besplatnim težacima obdjelavao grunt i vinograd, nakupovao marve, pa hranio, prodavao i dosta zaradio. No kud i kamo je s novcem, nitko toga ne zna. Sebi nije kupio u ovo pet godina nijedne reverende, nijednih pantalona, nijednih čizama. Pa ni sestri Jagi nijedne krpe. A onda je odjednom napustio i gospodarstvo i trgovinu kao isprazne stvari od ovoga svijeta, koje mu samo smetaju u radu, u pravom i jedinom njegovu zvanju. A to je zvanje uzvišeno i sveto. I on mu se još gorljivije predao. Dušom i tijelom. No drač je bio silan, posao golem, borba teška i ogorčena.

Isprva mu dolazio svijet povjerljivo i odano. Kao i njegovu predšasniku. No on uvijek strog i hladan, pa ni da se nasmiješi. A i kako će? Dolazi svijet i u crkvu, dolazi i na ispovijed, pa se i pričešćuje, — ali opet griješi dalje. I uvijek zapada u iste grijehe.

— Velečasni, pa ljudi smo, Bože moj! — govore oni. — I dosad je ovdje bilo svećenika. I župnika i kapelana. Jedan bolji, drugi manje dobar. I uvijek se griješilo. I nismo se mi radi toga s njima klali, niti su oni radi toga propali. Pa će se griješiti i dalje. Ta za to smo mi tu. Mi da griješimo, a vi da nam praštate. Jer inače, da smo mi sveci, ne bi vas ni trebalo ovdje...

— Za to te i plaćamo! — misle neki i neki, ali mu toga ne govore.

— Nema za takve oprosta! — viče on. — Nema i ne može biti praštanja za onoga, koji uvijek i uvijek zapada u isti grijeh. To znači s Gospodinom Bogom tjerati šegu, zbijati šalu i prevaru. Svaki grijeh treba s korenom iščupati. Jedamput za vazda!

Više pop Valentin, a svijet se sve pomalo odbija. Odbija se i od njega i od crkve. Malo mu tko već i dolazi. Nedjeljom i svecem još nekako, — od navade, — ali djelatnim danom baš nitko. Samo stari i brkati zvonar, koji mu ministrira. — Pa ni težaci mu više ne dolaze redovno, kako bi morali i kako su prije dolazili. Nedjeljom on pred napola praznom crkvom pročita od velikoga oltara po deset i dvadeset imena za naredni tjedan, a dođu mu samo dva, tri. Pa ni ti ne će da rade kao prije. — Dobro, izdat ću zemlju pod zakup. Mala briga. No ono drugo, — ono drugo! Njegovo zvanje! Njegov zadatak! Vrt Gospodnji!... Kako li će to opravdati pred Vječnim Sucem?

I došlo mu već, da očaja. No tad mu je samo nebo u pomoć priteklo. Nebo, ili pakao... Došuljala se neka bolest, pa ko strašna, proždrljiva neman zagazila u selo i stala da kosi. Padaju ljudi ko muhe,... kolera hara,... a pop Valentin grmi od oltara:

— Kazan božja sašla je na vas i na djecu vašu!...

Grmi on tako, pa i proklinje. Proklinje odmetnike i nemarnjake, što ne haju za Boga i dušu, pa ne dolaze na svetu ispovijed i pokajanje; proklinje lakomice, što ne drže posta i drugih zapovijedi svete matere Crkve; proklinje razvratnike, što bez svetoga sakramenta i blagoslova božjega živu u konkubinatu; proklinje dangube i bećare, što piju i terevenče, pa zavode tuđe žene i oskvrnjuju djevojke. A ponajveće i okorjele griješnike proklinje i poimence. I — čudo božje!... Danas prokune jednoga, a on već sutra — crn na odru; sutra prokune drugoga, a on već prekosutra — crn na odru... I tako redom nekoliko puta. A svijet se užasnut zgranuo, pa bijelo gleda i strepeći zaprepašten pita:

— Šta je to?

— Čudo božje... Svetac... odgovara šapat i strepnja na sve strane.

A onaj crni mačak raste, raste...

Lecnuo se i sam pop Valentin. Lecnuo se i smutio.

— Što? Zar čudo?... Ta je li moguće, Gospode?!... A što bi drugo?... Da, čudo...

I zanesen čudom diže on uvis suhe svoje ruke, diže ih raskriljene k onome raspelu, te ponizno i predano kliče:

— Oh, Veliki Bože! Veliki Bože!... Zar si zaista pogledao na slugu svoga?... Da, pogledao si, Gospode sa Siona.

Onda klekne i raskriljenih ruku pred raspelom zapjeva »Magnificat«:

»Veliča duša moja Gospodina,
I klikće duh moj Spasu mojemu,
Što pogleda na poniženje sluge svoga.
Jer mi učini velike stvari Onaj, koji je moćan
i čije je ime sveto«...

A onaj se plamen u njemu još jače razbukti. — — — Kad se pop Valentin na crnom divanu razabrao, opazi na stolu svoj siromašni ručak: zdjelicu krumpirove juhe, komad crna hljeba i čašu mlijeka.

Digne se i obuče, te pođe k stolu da blaguje.

Isti dan popodne.

Ide Toma od trsa do trsa, pa ogleda. Lijepo je loza potjerala, sretno je i ocvala, a mali se grozdići obilato naslagali jedan do drugoga i plašljivo se posakrivali ispod lišća. Kao da ne vjeruju toplu petrovskom suncu, pa se još uvijek boje hladna mraza. No prošla je Sofija, prošli su i mrazovi i bit će ploda, — ako pòsreći. Da, ako posreći. Jer sudbina čovjeka gruntaša uvijek visi o tankoj niti. Samo jedna tmasta oblačina s one strane, iz Babina kuta, i propala je sva muka čovjeka-mučenika. No ovako, dok je sreće, radost je gledati, kako sve

to malo pomalo raste, razvija se, pa onda rudi i dozrijeva slatki plod tvrdih, žuljavih šaka.

— Treba opet poštrcati. Već sutra. Čim se Loparuša pokosi i trava razbaca. Pa do četiri, pet sati popodne bit će gotovo, — govori Toma sam sebi, te digne glavu, pogleda na plava nebesa i onjuškava zrak kao zvijer, kad iz guštare izađe na čistac.

Onjuškuje on, s koje to strane popirkuje ovaj topli dašak povjetarca. Ne će li možda kiša? A onda, — propalo je štrcanje, pa opet iznova... Malen je taj vinogradić, ni pola jutra ga nema, a ipak bi čovjek morao da se dan na dan kvrči i grbači samo u njemu. A gdje su drugi poslovi!... Ova cijepljena loza, — velika je to muka za čovjeka gruntaša. Pa još za samca, bez familije, bez pomoći, bez žene...

Uzdahne Toma i zađe u klijet. Velika, stara klijet od teških brvanica stogodišnje hrastovine, što se zapekla na suncu ko žilac kamen, a posivjela od kiše, vjetra i snijega. Gradio ju valjda još njegov pradjed, ili tko drugi, još stariji. Možda pred stotinu i više godina. Dok je još stajala njihova zadruga sa svojih pedeset, šezdeset i više duša, i dok ovdje nije bila tek po koja parcelica, već nepregledna šuma vinograda. Stara, necijepljena loza s panjevima od petnaest i dvadeset godina; loza, koje nije trebalo ni štrcati, ni sumporiti. Samo je o Josipovu obrežeš, pa jedamput, najviše dvaput malo očeprkaš, okopaš, i ona rodi. I kako rodi! Sve se lomi i kida pod težinom ploda.

Ovdje, u ovom velikom, nepotavanjenom prostoru, ležale su onda na debelim hrastovim podvalama pune bačve. A muževi zadrugari gotovo svako zimsko popodne dolazili i sjedali u okrug, na šupljikastoj tavi pekli kestene, a na ražnjićima svježe meso i suhu slaninu, pa se napijavali i raspredali duge i beskrajne zimske razgovore: o Napoleonu i Custozzi, o Magenti i Veroni, o Madžarima i

Jelačiću banu, o Granici i njenim obrstarima, o Rusima i ratu, o smrti i životu, o Bogu i duši...

A vina su onda bila slavna i zime oštre, ciče. Drvo je pucalo od zime, pa se i vino ledilo i smrzavalo u bačvama unaokolo ispod dužica. I samo je u sredini ostajao jak i neskrućen alkohol. Zato i pipa nije uvijek mogla da se okrene, a ni na žmulj se nije dalo izvući. Pa onda — loži vatru kod bačve i podgrijavaj, da se led otopi. A više puta i bez toga: uzmi samo čavlenjâk, onaj tanki svrdlić, pa provrtaj bačvu nasred zadna, a odozgo izvadi vrânj, — onaj veliki čep, — protuckaj led, pod onu provrtanu rupicu podmetni dobro učinjen hrg ili srabljivac, pun birse, i poteći će rumeni alkohol od same sredine, poteći će strahovito vino. A onda već priredjenim drvenim piljkom samo začepi onu provrtanu rupicu. I tako onda čitavu zimu. Ništa zato, ako na proljeće, kad se bude kopalo, ostane u bačvi samo rumena vodica. I onako se ljeti prejako vino ne podnosi lako...

Napijavali se oni tako, carski graničari, pa se gdjekad i posvađali i potukli. I koji taj znao bi onda putem do kuće ostaviti iza sebe krvav trag, — dugačku i tanku vrpcu rumene krvi po smrznutu i škripavu snijegu. No drugi dan nije se ni pitalo za to, već se i opet u zajedničkoj ljubavi išlo i na jelo i na djelo, ko da se ništa nije dogodilo. Jer sve je to bilo samo od suviška krvi.

Sve to znade Toma tek iz pričanja svoga oca, do kojega je to došlo isto takvim putem: predajom i pričanjem od starijih ljudi. Pa tako će i on danas, sutra predati tu sliku starih, davno prošlih vremena svojoj djeci. Svome sinu, — ako ga bude...

— Bit će, bit će! — reče Toma, te pritvori za sobom vanjska vrata i zađe iz klijeti u sobu sa tri mala, starinska prozorca, što žmirucaju i pozirkuju u bijeli dan ispod teške i duboko spuštene slamene strehe: dva u pročelju, a jedan s lijeve, južne strane, kuda se prilazi u klijet. Šeće on po toj sobi i pogleda sad na jedan, sad na drugi prozorčić. Osluškuje, čeka. Pava ga je razumjela. Već rano popodne prošla je mimo njegovu kuću. U jagode. S njom su pošle još dvije mlađe žene i čitav čopor djece. No izmaknut će ona, iskrasti se i doći, zna on. I čudo, da je još nema.

Iza trama provirkuje nekakva stara knjiga. Toma je dohvati i skine. Uprašeni »Egipatski Sanovnik«. Bog zna, otkad već stoji ovdje za tramom i tko ga je ovamo zataknuo. Otpuhne s njega debelu naslagu crvotočine i prašine, otare ga nekakvom krpom i stane da lista. No jedva okrene dva, tri lista, a iza guste živice od puta oglasi se lagan i prigušen fićuk:

— Cicibee, — cicibee!

To mu se Pava javlja davnom i samo njima dvoma poznatom lozinkom. Javlja se ko sitna i vesela proljetna ptica. — On se na taj fićuk lecne i odmah joj se oglasi jednakim fićukom, pa skoči iz sobe u klijet. A Pava upane na vrata, sva žarka i upaljena od sunca. Na glavi joj samo šamija. Rubac je skinula s glave i prebacila ga preko svinuta lakta lijeve ruke, a u desnoj drži punu košaricu ko krv rumenih jagoda. Sva ona miriše suncem, šumom i jagodama.

— Došla si, cîco! — reče Toma radostan, pa je obujmi oko struka i povede ju u sobu do klupe, sjedne i posadi je na svoje desno koljeno.

— Došla, dakako. Ili zar me možda nisi zvao?... Hoćeš li jagoda? Gledaj, kakve su!... Tamo iznad Karàselišta, gdje su ono lanjske zime posjekli šumu, — znaš, toliko ih je puno, da sve gaziš po njima. Samo se crljene i čitav se brijeg od njih žari. Ja sam birala samo krupnije i ljepše. Gledaj. Uzmi.

— Lijepe su. Jako su lijepe. I dobre, — okusi on nekoliko zrna. — A ti, cico, stala da se debljaš?...

— Ja? — još se više zarumeni Pava, pa lagano odskoči od njega. Isprsi se pred njim, utegne struk, pa dlanovima prođe po pregači ispred sebe. — Varaš se ti, moj dragi. Ne ide to tako brzo. Tek je drugi mjesec prošao. A ja sam takvoga râsta, te valjda i ne ću biti kuljava ko druge. Bez ikakve forme. Ne smije žena da se pusti još i više, nego treba.

— Aaa, ne mislim ja to! — nasmije se Toma i opet ju privuče na klupu. — Nego tako, debljaš se eto. Gledam ja za tobom danas dopodne, kad si išla u crkvu, a to se žena razjačala, brate moj. Ramena su to, pa kičma, pa bokovi... I sjetio se ja one pjesme, što je pjavaju bećari: — »Oj, djevojko u crvenoj rekli, — odšta su ti bokovi nabrekli?«...

— To se tebi samo čini tako, — postidi se Pava.

— Misliš? No prije su ti rebarca bila ko tambura. A gle sad, ni da ih napipaš. Eto!

I uštine ju ispod pazuha.

— Jao, Toma, nemoj. Boli to. — A šta si ti to danas imao s popom?

— Ništa. Malo smo se ispovijedali.

— Čula sam, da si više ti njega, nego on tebe. Žao mi je, što sam otišla.

— Ne treba da žališ.

— A šta se on toliko napizmio na te? Možda zato, što ne dolaziš u crkvu?

— Bit će i zato.

— Pa zašto ne ideš? A prije si dolazio.

— Hm, zašto... I ti bi to htjela da znaš?

— Zašto ne? Htjela bih. Reci mi.

— Ne volim ja, da bez prave potrebe držim predavanja. Nisam ja ni pop, ni školnik.

— A zašto onda na sastancima govoriš? I kod nas i u drugim selima. Misliš, da ja ne znam, da ti u čitavom našem kraju vodiš politiku, Ti i nitko drugi. Jer ti si najpismeniji.

— E, to je nešto drugo. To je za opće dobro. A ti, ako te to zanima, zašto ne dođeš onamo, ko i druge žene?

— Samo sam jednoć bila, pa sam morala pobjeći, kad si ti stao govoriti.

— A zašto?

— Pa tako, jer mi odmah udari krv u lice, kad ti staneš govoriti. Uzvrpoljim se i najbolje je za me, da pobjegnem svijetu ispred očiju.

— Zašto? Ne razumijem.

— Zato,... jer ti nisam žena. A da sam ti žena, ja bih stala uza te i kuražno bih te gledala i slušala do kraja.

Toma se zamisli, a Pava nastavi:

— I zato je, vidiš, bolje, da ti meni kažeš sve, što misliš, ovako nasamu, gdje se ja nikoga ne trebam da stidim.

— Ne bi ni onako trebala da se stidiš.

— Druga možda i ne bi, ali ja — eto tako. No, Toma, sad mi lijepo reci.

— A što da ti kažem? — nasmiješi se Toma, kao da je već zaboravio.

— Zašto si prestao dolaziti u crkvu?

Toma se i opet zamisli, pa onda reče:

— Kako da ti to kažem?... No vidiš, cico, ljudska je molitva uvijek lijepa. Uvijek i svagdje. I lijepa i dobra. Jer čim se čovjek skruši, pa stane čeprkati po svojoj savjesti i duši, već samim tim činom postaje u neku ruku bolji. Zato sam ja eto išao u crkvu. U prvom redu dakle radi sama sebe. Ali nesamo da se skrušim i molim. Radi toga se ne mora baš u crkvu. Čovjek to može i u polju radeći i putem idući, kad je sam. No ja sam u crkvu dolazio i radi toga, da tu ljepotu, molitvu i skrušenje, gledam i promatram kod drugih. Jer čovjeku svaka ljepota godi. A što ti misliš, kad čitava crkva stotinama šuštaja uzdiše i šapće, ili jednim i jedinstvenim glasom pjeva, kako je to lijepo!... Osim toga dolazio sam i radi toga, da čujem lijepu i pametnu

riječ, dobar i blag nauk. No umjesto lijepe riječi uvijek sam čuo samo grubo i otresito vikanje; umjesto nauka samo strahovite grožnje i vječno prigovaranje; umjesto dobrote i blagosti same strahote i grozote. Crni pakao, rogati sotona, usijano gvožđe, kipuće ulje... Bez trunka utjehe i milosrđa. Pa i drugo mnogošta, još gore. Znaš ti i sama. A ja znam, da sve to nije tako. No od svega toga ovaj se naš svijet uplašio ko krdo ovaca od groma, pa je nestalo i one ljepote. Mjesto nje je zavladao — strah. A strah je ružan. Uvijek i svagdje je strah ružan. Pa mi je sve to dosadilo i, kako da kažem... ogadilo mi se. I zato sam ja, vidiš, otišao. I ne idem više, jer mi toga ne treba.

— Zbilja je čudan taj naš velečasni. A zašto on tako, Bože moj? Možda je on bolestan?

— Ja ne znam. No i meni se zaista čini, kao da njega nekakva nesreća tišti, — velika nesreća. I neku bol mora da nosi u duši, — veliku bol. Zato mi je i žao, jako mi je žao, što sam mu danas onako oštro odgovorio. Nisam trebao...

Pava ga svim svojim bićem sluša i ne skida očiju s njega. Onda odjednom upita:

— Toma, voliš li ti mene zbilja?

Toma se začudi i nasmiješi.

— A što ti je to sad odjednom na um palo, cico? Iz neba pa u rebra.

— Pa tako, Toma, ...znaš... Znam ja, da mogu još pred svaku curu stati, dok sam ovakva, kakva sam, — pogleda ona po sebi. — Svojim tijelom... Ali znaš ... onako, ...da ti ne voliš samo moje lice, moja prsa i bokove, nego onako, zbilja da me voliš... Moje srce, moju dušu da voliš...

— Pa i kako bi drukčije, cico? Ta nisam ja valjda droljo, kome prvi pogled zapne na ženskim bokovima.

— No vidiš, to mi je milo. Jako mi je milo, — reče ona, pa se savije do njega, obuhvati ga objema rukama oko vrata i glasno ga poljubi u desni obraz.

— A kako je tebi došla ta misao u glavu? — zapita Toma nasmijano.

— Pa tako, mnogo sam ja o tom razmišljala, da li ti mene zbilja voliš. Jer ti, — takav učenjak, a ja, — ovakva guska...

Toma se još glasnije nasmije.

— Možda ne bi ni dobro bilo, da izmijenimo glave. Onda ti zacijelo ne bi danas ovamo došla.

— Bih, Toma. Duše mi.

— No pa ajde, znaš li barem, zašto sam te zvao?

— Pa znam. Što ne bih znala? Nije to prvi put.

— Hm... I milo ti je?

— A što zapitkuješ, kad i sam znaš, — stane se ona ko mačka omiljavati oko njega.

— Da. Ali i nešto drugo htio sam da ti kažem.

— No?

— Moram da se ženim.

— Toma!... protrne ona i povuče se od njega, te ga pogleda uplašeno.

— Dabome. Već je i meni vrijeme. Svi se momci poženiše, a ja ostah sam... Još malo, pa će i trideseta.

Pava se snuždi, bujne joj se obrve skupe i graoraste se oči smute.

— Ne razumijem, zašto bi ti baš morao da se ženiš, — reče ona tužno, gledajući zamišljeno u zemlju.

— Ne razumiješ? — uozbilji se Toma. — Čudnovato. Kako je moguće, da toga ne razumiješ? To je barem tako jasna i jednostavna stvar.

— Ipak je ja ne razumijem.

— Onda slušaj. Pokušat ću, da ti razložim. — Ja živim eto sam sa svojom starom materom. A na tu svoju staru mater ne mogu se ja proderati, kad se razgoropadim. Oko matere se ja, ovako velik i brkat, ne mogu lizati i maziti, kad se raznježim. Za te stvari treba čovjeku žena. Ona je za kuću isto,

što i ona munjovodna žica za našu crkvu. S muževa ju lica i sunašce božje grije i strijele ju nebeske biju, a njoj ipak ništa ne naude. Ni njoj, ni kući. To je jedno. A drugo je ovo: Ja sam seljak, i ne trebam ženu samo za prileg. I moja kuća, moj dom treba ženu. Moj dom! ... Ja se eto kidam i lomim ko robijaš kaki, a sam ga ipak uzdržati ne mogu. On će se rasklimati i po meni samu brzo će propasti. Jer nema doma bez žene. A što sam ja bez doma? — Nitko i ništa.

Toma zašuti, a Pava još uvijek gleda u zemlju.

— Da, znala sam ja, da mora jednom do toga doći. I čekala sam ... reče ona tužno i predano ko janje, te se kroz suze zagleda na prozor.

A Toma silom suzdržava radostan posmjeh i šuti.

— I sad ja tek znam i razumijem, — nastavi Pava jednako tužno i zamišljeno, — zašto ona mene uvijek tako mjeri i probada očima. Ona ...

— Govorio sam s materom, — produži Toma, kao da ništa nije čuo. — I ona vidi, da se ovako dalje ne može. Stara je i nemoćna. Ni skuhati, ni oprati. A i ja i Pjotr odviše se kidamo. Ko vrazi. Morao bih uzeti još jednog slugana, no što će tek onda ona stara tuga da počne, ako joj trojica panemo na brigu? — Pa onda ... Pjotr. I ta tuga treba da se već jedamput vrati svojoj kući, svojoj materi i braći. Ta kud je ovako pristao? A on nikako ne će da me ostavi, dok se ne oženim. Voli me jako, dobra duša, i žali me gledajući, na kakvoj sam muci i kako je meni ovako samu. I tako eto, draga moja, sve to jedno s drugim, — pa šta mi preostaje, već da se ženim?

— Pravo ti govoriš, Toma, — odgovara Pava, gledajući još uvijek na prozor. — I čekala sam na to uvijek. Jer — tako mora biti ... No što si mi to išao govoriti već sada, Toma? Ta ne žene se momci o Petrovu, već o svetoj Kati. A gdje je još to?! ...

Pa što si mi onda išao ... i ona ne dovrši, već stane pregačom utirati suze.

— Ne mogu ja dotle čekati, cico. Ja moram odmah.

— Odmah? ... Onu ...

Pava zanijemi. A Toma će veselo:

— Ta ne budali, molim te. Po tebe ću ja doći. Već sutra. Ta koju bih ja drugu, nego tebe?!

— Toma, ti se šališ! — prosine opet njezino lice. No sad tek provali iz nje teško zatomljivana bol, te glasno zaplače. — Šališ se! Pa zašto ti meni tako, Toma? A znaš dobro, kako mi je to. I da mi je sad svaka riječ tvoja bila ko nož u srce. Šta sam ti skrivila, Toma? Toma! ...

— Ne cmizdri, cico, — trgne joj one ruke s lica te ju pomiluje. — Znaš, da je suza ne podnosim. Samo sam htio da vidim, koliko me voliš. A što sam ti i rekao tako strašno?

— Pa ... istinu si govorio, — odvrati ona još uvijek se zagrcavajući. — I sve je pravo, što si rekao. No ipak, — zašto se sa mnom tako okrutno šališ, kad znaš ...

— Ta ne šalim se ja, cico. Razumij: sutra popodne doći ću po tebe.

Pava ga samo pogleda i kroz suze mu se nasmiješi.

— A što me gledaš tako? Ne vjeruješ? ... U jednoj staroj pjesmi kaže momak djevojci: — »Vjeruj meni i mojemu danu«. Tako i ja tebi. A taj moj dan bit će sutra.

— Toma, šta je tebi danas? Kako se to čudno šališ?

— A vraga se ja šalim! Nije meni do šale, već do moje nevolje, kako ono pjeva Smiljanić ... Eto vidiš, cico, danas mi se neprestano kovitlaju pjesme po glavi. Veseo sam. Radostan. I volim te, — uh, da znaš, kako!

— Pa što si namislio, Toma? — nježno i lagano ga ona odrine od sebe.

— Ta zar još uvijek ne shvaćaš, ženska glavo? A ja barem govorim jasno. Hrvatski. I kažem ti, da se do sutra popodne spremiš, pa da te vodim svojoj kući. Spremi i svoje prnje, ako hoćeš. Ako ne ćeš, pa ja ću i bez toga. Nije meni za tvoje svilene rupce i ševro-cipele . . .

Pava se trgne, pa se opet zamisli i stuži.

— Kako bi se to moglo, Toma? A što onaj moj . . . stari? Pa ja sam vjenčana s njime . . .

Toma skoči s klupe i nemirno se ušeta po sobi. I opet ista pjesma, kao kod matere! . . . On stisne zube, obuzme ga jad i gorčina.

— A što? — upita onda resko. — Bojiš se Boga?

— Grjehota je to.

— Grjehota! . . . Eh, daleko je Bog od takvih stvari! — Ili zar ti misliš, da on, koji sve zna i sve vidi, baš samo onda zažmiri, kad ja polegnem uza te? . . . Misliš, da on to i ovako ne zna? Zar ovako nije grjehota? I ne bojiš ga se za to?

— Toma, grozne su tvoje riječi i okrutne! — pogleda mu Pava u smrknuto lice. — Ne govori tako.

— A kako da ne govorim, rođena? . . . Ti osjećaš potrebu, da ideš u crkvu. Dobro. Idi, sretan ti put. Hoćeš da se moliš Bogu? Moli se. I ja mu se molim, makar i drukčije. Nikad ja nisam dirao i ne diram u te i slične stvari, što čovjek naziva svojom vjerom. Ni kod tebe, ni kod matere svoje. Pa ni kod popa Valentina. Svatko ima svoju vjeru, pa neka je drži, ako hoće. I ja imam svoju. No kad ta vaša aždaja nasrne na me, da me udari po glavi, da mi polomi kosti i pobije život, — e, zar i onda ja da šutim i ne mičem se, umjesto da pograbim sjekiru, pa da joj, — ako ustreba, — raskolim glavu. Ja njoj, a ne ona meni . . . Jer ja, — Tomin glas zadršće, pa da to prikrije, stane gotovo vikati, — ja i ne ću i ne mogu bez tebe, cico, cico moja . . .

Pava opet stane utirati suze, a Toma nastavi:

— Bojiš se sela? . . . A zar misliš, to selo ne zna, da se ti sa mnom vodaš? Možda te već naziva i droljom

— Toma!

— I zar to selo ne će već za mjesec, za dva mjeseca dana vidjeti, da si trudna? I vjerovat će možda, da je to od — Jakova Stokuće? . . . Dabome, on je i nalik na to.

— Jao meni jadnoj, u što sam ti ja zapala! — zalomi ona rukama i pokrije lice. — Tomaaa, Tomaaa, skončat ću se!

— Ne govori tako ludo, ženska glavo, već priberi pamet i slušaj, što ti govorim. — Kad je dakle tako, kad i Bog i svijet i selo sve to i onako znaju, a doskora će i vidjeti, — što ti onda smeta i priječi, da tome svijetu glasno i jasno vikneš: — »Jest, njegova sam bila, njegova jesam i njegova ću biti. Pa zato i idem k njemu« . . . Pavo, što ti je? Cico!

Ona je pokušala, da ustane s klupe, ali je problijedjela i zateturala. Toma je brzo prihvati i privuče k sebi, primi njezinu glavu u svoje krilo, pa nastavi nježnije:

— Slušaj me, cico. Dok sam ti govorio, da moja stara mati treba u kući pomoć, to si odmah dobro razumjela. Pa onda razumij i ono drugo, što sam ti rekao, za što ja trebam ženu, ako ne ću da propanem. Bez žene ne mogu, a druge osim tebe ne ću. A ni s tobom ja ne mogu i ne ću da se dovijeka ovako ročim i sakrivam danju i noću po kojekakvim šljivicima, po tuđem i svojem žitu i po ovakim budžacima. Da se za tobom vučem i kradem uz živice i plotove ko tat, samo da me nitko ne opazi. To nije dostojno. A i zašto bi? Čemu? Kad se to i onako zna i ne da se sakriti. Eto, razmisli sama: ovako svijet laje i lajat će duže. A onako, — svako čudo za tri dana. Razmisli, cico. — Ili ti možda drukčije misliš? Pa kako? Reci.

Ove ju riječi malo umire. Podigne glavu, protare oči, te popravi šamiju i kosu na sljepočicama.

— To je strašno, Toma, strašno... Ti govoriš ljepše i bolje, nego pop. Nikad ja još nikoga nisam čula tako govoriti. I sve je istina, što ti govoriš. No od svega toga — meni pamet staje... Nisam ja učena kao ti.

— O, ti, mala moja cico!... Kakav — učen?! Ja sam doduše u Rusiji koješta čitao i mnogo sam razmišljao, no kad se pravo uzme, ipak ja malo znam, jako malo. Nego drugo je nešto. Mene je život u svom rešetu baš nemilo protresao i prodrmao. I ovo malo, što znam, strahovito sam skupo platio. Zato je sa mnom u nekim stvarima i teško pogađanje. No ti se toga ne boj, već samo reci, što misliš.

— No pa evo, Toma, reći ću, kad već tražiš. Ja sam o svemu tome već i sama razmišljala. Pa ja mislim, — najbolje ovako: Ti si pismen, pa da ti napišeš tužbu, a ja da potpišem. Na duhovni stol ü Zâgreb. Ja za njega pošla preko volje, pravi muž mi i onako nikad nije bio, pa — tako i tako, gospodo slavna, biskupi i kanonici... Ti to već znaš bolje od mene. A ja imam svoju kuću i očevinu, pa ću se dotle skloniti onamo. A ti možeš k meni slobodno uvijek, kad hoćeš... A svijet nek laje, šta hoće. Volja ga.

—Pa moglo bi se, vidiš, i tako — u najgorem slučaju. Ali to nije potrebno. Jer slušaj, cico, sve to izlazi na isto. Isto ono, što ti govorim i ja. Zar ti toga ne vidiš? Ta razmisli samo. Otići ćeš svojoj kući, i ja ću ti dolaziti otvoreno, bez sakrivanja. No zar nije onda isto, dolazim li ja k tebi, ili ti k meni? A ako dođeš jednom, zašto ne bi mogla i ostati? To je isto.

— Nije isto. Nije, Toma.

— Hm... No tu je još jedna nevolja, cico. Ti hoćeš, da mi tako rastavljeno čekamo, dok ne bude riješena tužba. A što će dotle moja mati, šta Petruška, šta moj dom? Jer ne idu takve tužbe lako i brzo. Ne daju popovi. A kad već teškom mukom i moraju da dopuste, i onda zavlače po nekoliko godina. Sve sam ja to već pitao. Dobro je dakle, pisat ćemo tužbu, ali ti čekaj na njezino riješenje — u mojoj kući. Pa neka oni onda zavlače, ako će i do smrti.

— Ne, Toma, dotle ćemo se mi lijepo drago pretrpjeti, — mirno zaključi Pava.

— Uhhh! — uzdahne Toma i otare maramicom znoj sa čela. — Kako to teško ide. Kako teško!... Slušaj, cico, još nešto. Ti valjda ne misliš, ako sam se ja Rusima predao, da se i drugima olako predajem. A rekao sam ti već, da se je u nekim stvarima sa mnom teško pogađati. — No, vidim ja, ne voliš ti mene, cico, ne voliš onako...

— Volim, Toma, — volim više, nego ove oči svoje.

— Dobro. Pa što bi ti onda na to, da ja tebe, — recimo, — otmem?... Tako su nekoć radili, a gdjegdje još i sad rade. I pjesme pjevaju o tom. Aaa?

Pava se malo zamisli, pa onda mirno odgovori:

— Nisu kod nas takve šege.

— Hm. No da te ja ipak otmem?

— Kako bi to?

— Pa tako. Ideš, recimo, nedjeljom u crkvu, a ja skočim preda te i — stani, vojsko!... Pa te lijepo drago ponesem u kuću. Reci.

— Pa... oteo bi me. To je nešto drugo.

— A bi li se ti branila?

— A što će se braniti pile od jastrijeba?!

— Eh, — nasmije se Toma i stane se češati iza uha, — što je ženska glava doskočljiva, majko moja, toga više nema!... No ti bi ipak mogla da se braniš, da vičeš. Nisi ti baš takvo pilénce. Reci mi dakle jasno, bi li se otimala?

Pava zašuti i ne odgovori.

— No što je?

— Uh, Toma, kakav si ti, Bože moj! Takve stvari! Šta ti sve ne pitaš?! Gore nego na ispovijedi.

*

— Bi li se dakle otimala? Reci.

— Pa... ne bih.

— Dobro, cico. Ako svi lanci popucaju, znaj, da ću i to učiniti. Zapamti samo, da se ne bi otimala. Sama si rekla... No još prije moram da govorim s Jakovom.

— Za Boga, Toma! Što? Zašto?

— Da čujem, šta će on na to. Možda on i sam pristane, kad mu kažem, pa će sve to lijepo i lagano proći. Sutra ću govoriti s njime. Popodne.

— Jao Toma, ne dolazi, ko Boga te molim! Umrijet ću od sramote...

— I opet ti s time! Kakva sramota? A da i jest, od sramote zdrav čovjek ne umire. — Doći ću dakle, jer moram. A sad treba da se rastanemo. Dosta smo se danas, hvala Bogu, namlatili. No i to je trebalo da se jednom raščisti. Pogledat ću na put, ne ide li tkogod. Pa ti putem, a ja opet na drugu stranu. Uz živicu. Kradom. Ko tat. Ko pas... Kako je to gadno! A čemu i zašto sve to, Bože moj?!... Ne ljutiš se na me, cico?

— Ne ljutim.

— Takav sastanak zacijelo nisi danas očekivala?

— Nisam.

— O, ti, cico moja!... Pa ostanimo još čas.

Isti dan naveče, oko jedanaest sati noću, izađe pop Valentin iz svoje kuće i zagazi u mrklu noć. Pod prvom akacijom posvijetli malo električnom svjetiljkom, da nađe stazu, a onda ju opet zavine i turi u džep. Dobro on pozna i u mraku taj put, kojim gazi svaki dan i po više puta. Prođe mimo kuću i pričini mu se, kao da je od taraba, tamo kod ulaza u pusto dvorište, začuo nekakav šum, štropot, šuštaj. Opet izvadi i odvine svjetiljku i pođe onamo. Pogleda sve unaokolo, nigdje ništa. Mir i tišina na sve strane. Začudo, — noćas ni žabe ne regeću u

jaruzi pred crkvom. Ili su možda već pozaspale. Samo se odnekale iz voćnjaka oglasi ćuk. Pa i on zašuti i ništa se više ne čuje. Vrata su kraj ljese samo pritvorena. Valjda ih je noćni vjetrić pokrenuo, pa su malo zaškripala. Ili se čije pseto provuklo u dvorište. Pa neka. Ne će ondje učiniti kvara.

Pop Valentin pritegne i zatvori vrata te pođe dalje. U crkvu... Često on to čini i u tamno doba noći, kad ne može da spava, ili osjeća na duši kakvu slabost, krivnju, grijeh. Onda se baca na studeni kamen pred oltarom, kleči ondje po sat, po dva sata i moli, razgovara sa Gospodinom. I nakon toga se vraća osnažen i smiren. Ili zađe na kor, sjedne za veliki harmonij, što služi umjesto orgulja, pa uz njegovu skladnu i turobnu pratnju recitira psalme.

Kad je on došao ovamo, stajale su tu još stare, velike orgulje. No tako su već bile izrabljene i trošne, te je svaki popravak za duže vrijeme bio nemoguć. Ljudi su govorili, da ih je »izdala sapa«. A za njegovo tanko uho bilo je ono hrapavo i neskladno kreštanje pokvarenih limenih piskova nepodnosljivo. I odmah je stao skupljati milodare za nove orgulje. I skupljao on godinu i pô dana, no međutim je prestao rat i sve se prebacilo. Skupoća je stala rasti, a skupljeni kapital unatoč polaganu i prividnu porastu vrijedio je iz dana u dan zapravo sve manje. I da još spase, što se spasti dalo, kupio on umjesto pravih orgulja ovaj lijepi i veliki harmonij. A glas mu je tako dobar, zvučan i jak, te u seoskoj crkvi posve dobro nadomješta orgulje. Pa svijet ga i zove orguljama.

Pop Valentin dođe do crkve, uspne se po stubama na kameni platô i stane. Sjeti se opet Tome Rastovića i svega onoga, što se danas upodne ovdje odigralo. Sjeti se svoje prepirke s Tomom, sjeti se Raspetoga u svojoj sobi i njegova čudesnog oživljavanja, pogleda i riječi. I opet ga podiđe jeza, gor-

čina i užas... Pođe ispod portala do vrata, prekrsti se pred njima i poljubi ih. Zatim turi ključ u bravu, otvori i uđe.

Tama ko u rogu. Ne onakva, kao pod vedrim nebom, gdje ipak prosjajkuju zvijezde, ma da još nema mjesečine, osjeća se dašak i lako popirkivanje vjetrića, mlako odisanje ljetne noći i jak vonj uparene zemlje, te se bar nekako vide obrisi većih predmeta. Drukčija je ovo tama. Pogotovu ovdje pod zvonikom i korom, daleko od prozora. Gusta i posve crna tama, ko u zatvorenoj bačvi, ili u duboku rudniku ispod zemlje. Gusta, masivna i teška, da zarežeš u nju. Ko crno tijesto, umiješeno od ugljena i zadaha polegle prašine, od isparivanja starih, vlažnih temelja i ukrućena mirisa tamjanova. Ni klupe se ne vide, a visoki, uski prozori jedva se razabiraju ko slabe i nejasne, tek nešto svjetlije mrlje. A potpun mir i teška tišina, prekidana samo jednoličnim škrgutanjem ure u tornju, čini tu tešku tamu još strašnijom. Samo ondje daleko, pred glavnim oltarom, u velikoj lampi, što visi na dugu lancu s visoka stropa, lagano žmiruca, potitrava i izdiše na ulju slaba i dremljiva dušica vječnoga svjetla. Izdiše i nemoćno se trza u posljednjoj borbi sa smrću. Na tim trzajima umirućeg žiška zabljesnu u tami od časa do časa slabi i sivkasti obrisi glavnog oltara i tri stepenice ispod njega, a tabernakul, pa dva drvena, pozlaćena sveca na oltaru i velika, nejasna slika Svetoga Đurđa u sredini oltara, — svi ti predmeti na tom nejednakom i žmirucavom svjetlašcu kao da se pomiču, poplesuju i skaču.

Negdje iz potkrovlja oglasi se cvilež šišmiša i proždrljivi, crni hûhûk sove. A onda odjednom zabruje mrtvom tišinom zvuci harmonija, i čitava se ta gusta i crna tmina zatalasa, uzbiba i potrese. Bolno se talasaju i prelijevaju teški akordi turobnoga mola u crkvenoj tami, a začas im se još bolnije pridruži i zadršće, zajaukne i proplače sonorni i pečalni glas popa Valentina.

— Booože moj, u pomoooć mi priteeci, — Gospode, pohiti u pomooć meenii.

— Smeli se i zarumenjeli, — koji traže dušu moju.

— Zasramili se i uzmaknuli, — koji meni zlo žele.

— A ja sam siromah i ubog, — pomozi mi, Bože.

— Pomoćnik moj i izbavitelj ti si, — Gospodine, ne kasni...

Pjeva pop Valentin pečalno i bolno, a turobne ga orgulje sumorno prate, kao da i one plaču. Taj se plač i sablasno brujanje orgulja čuje i do susjednih kuća, pa se ljudi bude, bacaju na se znak krsta i uzdišu. A djeca se kraj matera lecaju u snu — —

Istom oko jedan sat po ponoći izađe pop Valentin iz crkve okrijepljen i bodar, te zaputi kući. A njegova kuća spava tiho i beznadno. Ko težak bolesnik bez nade u ozdravljenje. Od časa do časa zašušte pred njom akacije, nemirno i nejednako, pa se čini, kao da to bolesna kuća grozničavo diše.

On joj se primakne i pogleda prema dvorištu. U taj čas na malom prozorčiću negdašnje pecare nešto bljesne. Kao da je u pecari kresnula šibica. Pop Valentin stane i začudi se. Tko bi to mogao biti? Da nisu tati, ili druga klatež kakva?... On zakrene prema dvorištu, dođe do lomnih taraba i u mraku napipa vrata. Polako ih otvori i nadigne malo, da ne bi zaškripala. Uđe u dvorište i opet stane, pa se ogleda. Nigdje nikoga. Ni ćuk se sad ne glasi. Onda se stane lagano i oprezno primicati. Prikrade se do pecare, prisloni se uza stijenu, posve malo nagne glavu i zirne kroz prozorčić. Ništa... No sad opet bljesne u pecari mala iskrica. Kao da tko puši cigaretu. Brzo on trgne glavu od prozora i ukoči se kraj stijene. Čas. Dva časa. Ništa... Iz sela se oglase prvi pijevci. Odmah zatim kukurikne i sestrin kokošinjac. Dugo i otegnuto. A onda se iz pecare začuje prigušen ženski glas:

— O, ti, ciganče moje malo!... Pojela bih te...

Jaga!...

— Pa što si se vraga tako dugo branila i otimala? Sve dosad! — začuje se i drugi, isto tako prigušen muškarački glas.

— Otimala!... Ah, ne znaš ti, dragi moj, kako je meni. Ja sam ko zarobljena. I strašno ga se bojim.

— Koga? Popa?

— Već pet godina zarobljena. Ko ptica u kavezu. Otkako sam pošla k njemu i zajedno s njime ovamo... Bile su mi onda dvadeset i tri godine. Čista i nevina ko dijete. Pa sam takva i ostala evo sve do dana današnjega, sve do ovoga časa... A ne mogu ja više tako zarobljena, ne mogu... Spasi me, Josipe, — ako Boga znaš , spasi me odavle. Tebi sam se podala, — eto vidiš, samo tebi i nikome više.

— Tako i treba. Sasvim propisno.

— Spasi me, Josipe. Ispuni svoje obećanje i uzmi se za ženu. Slušat ću te i služiti ko robinja... Ti, moj mili, jedini...

Glas joj stane slabiti i drhtati. Pop Valentin još bolje načuli uho, a ona tihim jecajem nastavi:

— Još prije, nego sam došla k njemu, dvaput sam mogla da se udam. No on je to svaki put spriječio. Uvijek nekakvi prigovori. I onda me povukao za sobom. Ovamo, u propast... I uvijek odonda, uvijek i dovijeka samo molitve i molitve. Ujutro, upodne i naveče, i nasamu i zajedno s njime. Dan na dan, u vječnost... I kad bi da odahneš malo od posla, da malo radosnije klikneš, pjevucneš malo, eto ga već opet s nekakvim grijesima, pa opet molitva i pokora. Vječna pokora, vječni post i crni petak... Nikad za me radosna časa, nikad za me radosna danka. Vječno samo radi i posti, mući se i pati, — a zašto? Čemu? Za koga?... Ako kadgod zaželim krepče juhe, ili komadić mesa, onda kradom lovim pile na sijedu, pa ga nosim u komšiluk. I Bože oslobodi, da on to...

— Rekla si mi jednoć, da imaš nešto novaca.

— Da, imala sam. Od pokojne majčice. Deset tisuća kruna. Sami zlatiši po deset, dvadeset i po sto kruna. I to sam njemu dala, — ah, što dala! Uzeo je. Uzeo i time počeo trgovati. Ni krajcara nije imao svoga, kad smo ovamo došli. Za moje novce kupio blago, a ja ga timarila, kidala se, mučila i patila ko zmija na trnu, pa...

— Pa što?

— Pa ništa. On prodao blago i spremio novce. A pred godinu i pô dana eto napustio i to. Sve rasprodao i napustio gospodarstvo.

— A novac?

— Novac promijenio u dolare, pa spremio.

— Ho-hooo! Gle ti sveca, kako i on špekulira na dolare! Sasvim propisno... A što, zar ih drži zajedno s crkvenim novcima?

— Ne. Kod njega nema crkvenih novaca. Oni su u »šikutora«.

— Pa gdje ih drži?

— U jednoj kutiji. U željeznoj.

— A koliko ima?

— Ne znam. Zatvorena je.

— A kad si mu, veliš, dala te novce?

— Odmah, kad smo došli ovamo. Podjesen 1917. Jesenas će biti eto ravno pet godina.

Jedan čas potraje šutnja, a onda se opet oglasi muškarac:

— Hm... Deset tisuća kruna. Samo zlato. Hm... To je preko dvije tisuće dolara. I toliko bi on sada morao da ti vrati. Sasvim propisno... No, — o tom ćemo još razgovarati. Idem ja sad. Ovuda iza štale. Da ne naiđe on idući iz crkve. Kad sam dolazio, umalo što nije nasrljao na me. Tamo kod taraba.

No u isti tren pop Valentin već bane na vrata. Bila su samo pritvorena. Naglo ih odrine, pa odvine

električnu svjetiljku i bijeli mlaz intenzivna svjetla prospe se po zemljanu podu. Sjedeći na gomili uprljanih rubina ugleda Jaga na vratima strašno bratovo lice, izobličeno i nacereno. Brzo pokrije suknjom bijela koljena i prestravljeno krikne:

— Jao meni, majčice milena! . . .

Sa zemlje skoči omalen, plavokos mladić. Jedan čas postoji, te se divljim pogledom, ko bijesna mačka, zagleda u kiselo popovo lice. A onda naturi šešir na oči, pogne glavu naprijed i ko bik nasumce poleti na vrata. Pop Valentin u posljednji čas odskoči malo na stranu, a ovaj strugne ispod njegove lijeve ruke, poleti ko vjetar i nestane ga u mraku.

— Josipeee, ne ostavljaj me! Spasi me! Pomozi, Josipeee! . . . lomi Jaga rukama i viče, što je grlo nosi, pa i sama skoči i nagne, da će za njim.

No pop Valentin već se opet ispopriječio na vratima.

— Bludnice! — istisne on kroz zube, a Jaga pane pred njim na koljena, te sva drhće ko uhvaćena plaha ptica.

Pop Valentin ne reče više ništa. Desnom je rukom trgne za bujnu kiku nad zatiljkom, te ju više ponese, nego odgura pred sobom do kućnih vrata i zađe s njome u dugi, mračni hodnik. Ona je isprva pokušala, da se otme i obrani. No sve je bilo zaludu. Dugačka, istegnuta bratova ruka stvorila je između nje i njega tako velik razmak, te ga ona ni rukom, ni nogom iza svojih leđa ne može da dohvati. I posve mu se prepusti. A on je ponese popločanim hodnikom mimo vrata njezine sobe. Ispod stubišta nadesno zijevaju napola otvorena vrata podruma, u koji vode samo dvije stepenice. Iz prazna podruma struji težak zadah vlažne zemlje, mokrih zidova i gnjila krumpira. Nekoć je tu bilo more vina i rakije, no sad je podrum prazan. Porine je unutra, zaključa vrata i uspne se u prvi sprat.

— Ubojiceee! Pusti me! Oh, majčice milenaaa! . . . vrišti Jaga i udara o teška vrata stisnutim šakama, nogama, glavom, koljenima i čitavim tijelom. No vrata ne popuštaju.

Začas se pop Valentin vrati s istom onom električnom lampicom u lijevoj, a s kandžijom u desnoj ruci. Oprezno otvori vrata i opet ih za sobom zaključa, a sestru porine dublje unutra. Zatim položi svjetiljku na nekakav stalak kraj zida, bez riječi se primakne Jagi i jednim zamahom ruke strgne joj s ramena tanašnu bluzu. S bluzom pukne, raspori se i košulja, te iz nje ispanu nježne, već malo oronule sise i zasinu mršava, bijela ramena. A kandžija se zavitla i pljesne po nježnoj i bijeloj goloti.

— Jao meni, — ubi me! . . . Ljudi, ubi meee! . . . Razbojnik, oh, — prokleti! . . . Pomoooć, ljuu-diii! Jao meni, majčice mojaaa!

Prestravljeno i bolno zapomaže Jaga i očajni joj vrisak udara po hladnim podrumskim zidovima, grči se i lomi ispod boltana stropa, provlači se kroz željezne rešetke na visokim prozorčićima i bježi u mrklu noć, te ko nemoćan jecaj zamire u gustim krošnjama starih dudova oko zapuštena hambara. A ljuta se kandžija vitla dalje i ko zmija siči po zraku, pa teškim udarcima pada na bijelu golotu i lakomo oblizava po njoj rumenu krv.

No doskora taj vrisak stane da hrapavi i slabi, te sve pomalo prelazi u mukli i beznadni hropac. I Jaga pada na koljena. Tada se pop Valentin naglo okrene, dohvati svjetiljku, te izađe iz podruma i opet zaključa za sobom vrata.

Ujutrodan u četiri sata diže se pop Valentin, pa ko i svaki drugi dan silazi po drvenim stepenicama s prvoga kata, da pođe u crkvu i odsluži misu. Hodeći na prstima tiho se primakne do podrumskih vrata i posluša. Ništa se ne čuje. Na čitavoj kući leži još teški noćni mir i olovna tišina. On se odšulja dalje i zađe u kuhinju. Tu odreže komad

crna hljeba, zagrabi u škafu vrč vode i vrati se natrag. Lagano i tiho otvori podrumska vrata i uđe.

Kroz čvrste, zarđale i paučinom protkane željezne rešetke na malim prozorčićima ispod stropa provlače se žalostivi traci ranoga jutra, pa se oklizuju po mokrim stijenama i blijedo se osmješkuju po vlažnoj zemlji na podu.

Jaga sjedi skvrčena u jednom kutu. Tanke je ruke složila na uzdignutim koljenima ko uzglavlje i na njih naslonila umornu i bijednu glavu. Spava... Razbarušena plava kosa pada joj preko ruku i koljena sve do zemlje. Ko zamrznut slap žućkastomutne vode. Drugi dio kose prosuo se i nejednako razmrsio po krvavim leđima i ramenima, a nekoliko se plavih uvojaka na otvorenim ranama skovrčalo u čvorastim naslagama zgrušane, mrke krvi.

Pop Valentin se primakne i pogleda sestru. Pogleda je i strogo i nježno, i bolno i samilosno. Zatim postavi na zemlju do nje vrč s vodom i na otvoreni mu grljak položi onaj komad crna hljeba. Onda skine šešir, sklopi pod njim ruke i stane šaputati kratku molitvicu. Kad je svrši, presiječe u zraku nad mučenicom znak krsta i duboko uzdahne. Zatim se brzo okrene i tihano izađe.

U isto doba Toma Rastović pripušta u štali tele pod Muculju. Mati je malo prije podojila dvije sise i teletu sad ostaju samo dvije. Već je pet nedjelja staro, pa ga treba pomalo odbijati od sise, da se priuči na krmu. Za četrnaest dana dobivat će smo jednu. Tek da se malo zasladi. No jako i lakomo tele brzo posisa dvije sise, pa ih redom ispušta iz gubice, i opet ih redom sve četiri hvata. A one prazne... Tele nezadovoljno mrči i žestoko udara gubicom u vime, no mlijeko više ipak ne dolazi. A ono je već veliko, i teško se sagiba do vimena, pa je na prve noge pokleknulo, a stražnji kraj okrenulo k jaslama. Muculja svinula glavu natrag, te mu oštrim jezikom zalizava mekanu dlaku iznad lijevoga kuka. A tele i dalje bez uspjeha udara gubicom pod vime, udara tako jako, te se velika i lijepa simentalka od svakog udarca pokoleba i zaljulja.

Teškom mukom odvuče Toma tele ispod sise, pa ga zatvori u malu, tarabicama odijeljenu ogradu u kutu i baci mu u male jaslice rukovet osušene i slatke trave oštrice. Zatim odveže i na obor izvede Riđana i Lisu, te im na glave zabaci ulare. A za njima izađe iz štale i mlado, sirkasto ždrijebe. Onda donese ispred podruma već natočene dvije barile vina, dobro ih poveže užetom i prebaci Riđanu preko leđa. Zatim i sam uzjaše na njega, te mu sa svake strane visi po jedna barila ispred stegna. To će biti koscima za ručak, kad malo odmane sunce i pritisne žega. Petruška je jutros ponio samo dvije flaše rakije, malo slanine i hljeb kruha.

Jaše Toma selom i začas dođe do kuće kuma Pere, nedaleko od onoga ćoška, iza kojega se zakreće k crkvi. Velika, starinska, još slamom pokrita kuća. No u oboru već stoji naslagana hrastova građa, cigla i crijep za novu. — Dođe on do kuće i stane. Po oboru se već razišla perad, pa kljuje i čeprka po zemlji. U toru za svinje mota se i viče momčić od petnaest godina, stariji sin kuma Pere. Hrani svinje, a one se oko njega nagurkavaju, cvile i krulje u sav glas. Iz štale kraj tora izlazi kuma Dara, žena preko trideset godina, i nosi pod pregačom veliku limenu dojaču, punu mlijeka.

— Dobro jutro, kumo Daro! Je l' otišo Pero?

— Ohooo, i otkad! Još je bila mjesečina i kosci su još bili visoko na nebu.

— Dajde, kumo, požuri k onoj mojoj staroj, da joj pomožeš spremiti ručak.

— Odma ću ja, kum Toma. Zato sam eto i podranila i koješta već posvršavala. A bi l' ja da vam ručak i u livadu donesem? Ili ćeš poslati koga?

— Ne treba. Petruška će doći.

Kroz onaj prozor, kojim stara kuća kuma Pere pozirkuje na obor, prokljuje se mala i čupava djetinja glava, a pospane i od sna još krmeljive oči zabodu se u Tomu.

— O, kumašina Pero, prokljuvao se ti? — kaže mu Toma.

Male kuštrave glave odmah nestane s prozora. No već začas istrči iz kuće mališ od četiri do pet godina, u dugoj košuljici do gležanja i gologlav. Na pragu se sukobi s materom.

— Kamo ćeš ti, nesrećo mala, tako rano? — prodere se ona kroz smijeh. — Ideš odma natrag u krevet!

— Kum Toma! Kum Toma! — uzviče se mali. — Ja s tobom!... Ja s tobom!... Na Lisu!... Na Lisu!...

I sagne se, potrči ispod materine pregače, udari u dojaču, te iz nje pljusne bijeli trak topla i pjenasta mlijeka.

— Dat ću ja tebi jašenja, nesrećo jedna! — viče mati za njim i jedva suzdržava smijeh. — Gledaj ti bálonje!

A on već kod ljese.

— Samo ti dođi, kumašina, — smije se Toma. — Mati se šali.

— Još se bäleša ni umio nije, — viče mati dalje. — Ni umio, ni počešljao.

— Ima potok u mojoj Loparuši. Kupat će se on.

— Uzmi barem šešir i struku, ti... Pa i komadić kruha.

— Ima u Loparuši i kruha, — odgovara Toma mjesto njega. — A šešir i struka, — šta mari to!... Ajde, kumašina, digni ruke, da te prihvatim, pa sjedaj.

Mališ digne obje ruke, a Toma se sagne do njega, prihvati ga za ruke i digne k sebi na Riđana.

— Hoćeš li ovdje preda mnom, ili na Lisu, — aaa?

— Na Lisu! Na Lisu!

Toma pritegne Lisu bliže, pa ga posadi na nju i on je zakorači, objaše.

— Evo ti ulara, viteže, pa se drži i za grivu, da ne paneš.

— Joj, opast će, opast će, nesretnik! — viče mati od kućnoga praga.

— Ne boj se, ne će. Mirna je Lisa ko janje. Da spavaš na njoj. I na njoj i pod njom.

I oni lagano pojašu.

— A šta ti to imaš pred sobom? — pita mali. — Te lagviće male...

— To je za kosce, moj braco. Barile s vinom. Ko Kraljević Marko... Jesi l' ti, kumašina Pero, čuo već za Kraljevića Marka?

— Jesam. To je onaj, o kome knjige pišu. Ima dádo knjigu, punu slika, pa uvijek čita iz nje. Samo ne znam, kako ga ono zove?... Hä, sjetio sam se: leventa!... A šta je to leventa, kum Toma?

— Leventa,... to ti je,... kako da kažem,... bećar, potezalo. Ili tako nešto. Ja ni sam pravo ne znam. Al tamo zaista piše tako. — Pa ovako ti je, vidiš, brate moj, i Marko uvijek nosio sa sobom vino. Jaše on, lijepo, na Šarcu, dobru konju, a sa strane mu visi mješina s vinom. Tulumina. Baš ko ova barila. — A gdje je tvoja puška? Ona, što sam ti je kupio?

— Kod kuće je, kum Toma. Ne dam ja nje nikome.

— O, o, eto vidiš! A da si je ponio, pa zabacio na rame... eh! Ti s puškom, a ja s ovom barilom, ko s teškom topuzinom... Pa bi svijet mislio, da nas dva sad idemo na Turke. Ja Marko, a ti — Relja od Pazara...

Malomu planulo lice i on se stane vrpoljiti na Lisi.

— Kum Toma, skini me. Idem ja odma po pušku.

— A, ostavi. Drugi put ćemo mi to.

Dojašu do čistine pred crkvom. Svijet je već u crkvi kod mise. Vrata su širom otvorena, pa se vidi slabo i trepetljivo svjetlucanje upaljenih svijeća na velikom oltaru. A duboko iza crkve pomalja se sunce na istoku, kao da iz zemlje niče. Na ledini pred crkvom sjatio se već bijeli tabor gusaka, pa glasno gaču, lepeću krilima i dostojanstveno se gegaju prema kaljuži. Iz obora izmiljuju male guščarice i pospani pastiri, pa idu za svojim blagom, a za njima se ispod polegle rose vije teška i vlažna prašina.

— Kum Toma, noćas je opet po crkvi zjalo i batalo... Ono strašilo s lancima i željeznim ražnjem...

— I ti se toga bojiš? Kakvo strašilo?!

— Sva se djeca toga boje.

— A to nije nikakvo strašilo, nego naš župnik.

— Je l' to zbilja on? Onaj visoki, crni?

— Da tko drugi, nego on.

— Al' ipak on ima lanac i ražanj...

— Nema. Ta što bi mu to?

— Pa zašto onda po noći u crkvi zjaje i orgulje gazi?

— Valjda mu je takva služba. I na badnjak je tako. Ponoćka.

— I dado kaže, da je to on, a ne strašilo.

— A dašto. Strašila nema. Pa da ga i ima, zar bi ga se ti bojao? Ti, — takav junak! S puškom!

— E, al' da strašilo dođe, pa me zgrabi?...

— No, onda bi sa mnom imalo posla. Ulovio bih ga ja i već bi mu pokazô. Da te se samo takne.

— Da me se samo takne... A bi l' ti bio jači od strašila? Pa kako bi ti njega? Batinom? Šibom?

— Prokezmao bih ja njega i protresao ko praznu vreću. Al' ti se ničega ne boj. Strašila nema.

— E, onda ga se ja više ne bojim, valaj.

Lisa se pomalo gega, a Pero se na njoj ukočio. Grivu ispustio iz ruku, pa objema rukama drži samo ular i ponosito gleda preda se. Kako je kobilu zajašio, košuljica mu se odsmicala s nogu sve gore do trbuha, pa mu se ispod nje vide gola stegánca.

— Jašeš ti, kum Pero, ko pravi ulaner, — kaže mu Toma.

— El' ja? — pita mali, ko da tobože ne vjeruje, da se to njega tiče. I pogleda ispod oka na Tomu, a lice mu se opet zalije rumenilom.

Nedaleko od crkve pružila se uz put s lijeve strane dugačka i stara kuća zidanica. To je kuća Jonatana Rechnitzera. Ispod strehe joj pribita duga crna ploča s bijelim pismenima: »Trgovina mješovite robe. Jonathan Rechnitzer. Mesnica«. Vrata na dućanu i mesnici još su zatvorena. Nadesno su još i treća vrata. I nad njima je pribita velika, crna ploča, ali su joj pismena pozlaćena: »Narodna Gostiona«. Na tim je vratima desno krilo širom otvoreno. Neka stara grbava služavka mete poškropljeni pod, te krupnije smeće vrca na tri kamene stepenice pred ulazom, a sitna prašina suklja na otvorena vrata ko dim. Na zatvorenom lijevom krilu vrata jedno je staklo polupano, a mjesto njega umetnuta stara i zarđala limena ploča, na kojoj se još i sad vide crna slova žalovita: »K. u. k. Thabakverslájsz«. To je nekoć, možda još za Natanova djeda Madžara, bio cimer duhanske režije.

Daleko otraga, iz dvorišnog krila zgrade, razliježe se u rano jutro otegnuta bećarska pjesma. To bilježnik pjeva, a žandarski mu narednik pomaže. Bilježnik lijepo pjeva ko vila, no u žandara su tvrde uši, ko u cara Trojana, te ovako udvoje pjesma ječi neskladno i strašno.

»Idem kući, aa veeć zooraa,
Luče guče saa proozooraa:
Dooobro jutro, moj bekrijooo,
Tiii si opeet poraaniooo!«...

— A ko to banči, kum Toma?

— Gospoda, brate moj.

— Pa zašto banče i zjaju?

— Veseli su. Piju.

— Tako rano? Još prije sunca?

— Lampa njima svijetli umjesto sunca. I... luda pamet, — dovrši Toma tiše.

Malo dalje odatle opazi Toma pred sobom Zvonka Pralicu. Ravnajućega... Široki mu crni šešir bećarski zabačen na lijevu stranu i malo na zatiljak potisnut, a s desne strane ispod široka oboda lepršа mu valovita plava kosa ko lavlja griva. Ide iz »bircuza«, a odanle ga prati i za njim se ori vilinska pjesma bilježnikova. Jer njemu on to pjeva, ne bi li ga natrag dovabio. Žandarov se strašni glas više ne čuje. Valjda ga je bilježnik ušutkao. Ili se možda i sam posramio paunskoga svoga glasa.

»Dobro jutro, moje luče,
Za tobom mi srce puče.
Prepuklo je srce moje, —
Prepuklo je baš nadvoje«.

Sluša ravnajući silnu pjesmu i srce mu se od nje širi, pa sve postajkuje i sam je tiho, tihano gunđa. Postajkuje i sve bi htio da krene natrag, pa zagrli bilježnika, ali ipak lagano odmiče. Ide sredinom ceste, po prašini, gunđa pjesmu i posrće malo. I brzo ga konji stignu.

— Hohooo, đuvegija! — vikne on, kad opazi Tomu i makne se malo s puta. — I ti bome poranio.

— Poranio bome. U livadu za poslom.

— A čuješ li tu pjesmu bilježnikovu? Umro bi čovjek za njom!... Reci, Toma, bi li ti mogao za pjesmom umrijeti?

— Umrijeti baš ne. Ali zapjevati, — to da.

— Hm... Ali umrijeti, umrijeti! Hm... Dašto, treba za to više kulture. Profinjenih živaca... A ti toga ne razumiješ. Ta gdje bi to — seljačina!

— Misliš?... A ja sam tu pjesmu čuo negdje u Banatu. I nisu je pjevala gospoda, nego baš seoski lale. Pa još ljepše, nego tvoj bilježnik.

— Vraga! No — svejedno... Da umreš, — naprosto da umreš od nje. Legneš, pa umreš, — eto!... A ti, veliš, u livadu za poslom?

— Da. U Loparušu.

— Aaa, u Loparušu. Ovuda nalijevo? Preko polja?

— Da.

I konji već zakreću iza ćoška nalijevo, pa se uskim klančićem između plotom ograđenih vrtova stanu lakom nizbrdicom spuštati u nizinu.

— I ja ću donekle s tobom. Da se u polju malo provjetrim i prozračim. Phuuu!... Majku mu ljubim, što se ovo čivutsko vino gadno podrigava!... Pa sad... pù-haaa!... još me napala i štucavica! Još i to! Phuuu!...

Kroz voćnjake i preko vrtina ori se još uvijek i podrhtava iz daljine bilježnikova pjesma:

»Za poljubac jedan vrio
Dao bih ti život cio!
A da pođeš, diko, za me,
Mánô bih se i mehane«.

— Čujde ga, kako pjeva, prokleti bilježnik!... A kakav to vezir uza te jaše?

— Pitaj ga, brate.

— Phuuu-pùhaaa!... A čiji si ti, mali?

Mali ne odgovara, već samo gleda ravno preda se.

— Reci, Pero: ćaćin i materin, — upućuje ga Toma.

— Ćaćin i materin, — odgovara Pero.

— Hmm... mudrijaš. A kako se zoveš?

Mali opet ne odgovori, već pogleda na Tomu.

— Reci: ja se nikako ne zovem. Drugi me zovu, — kaže mu Toma.

— Ja se nikako ne zovem. Drugi me zovu.

— Phuuu-pu-haaa!... Filozof!

— A šta, ti bančio i drvario sve dosad? — prekida Toma taj razgovor.

*

— Bogami, bančio i drvario sve dosad. Phuuu... Sinoć ti, brate moj, iznenada banuo nadzornik. Županijski... Idem, kaže, u Laliće. Pa ću, kaže, ovdje prenoćiti, a sutra ujutro odmah dalje. Da iznenada banem u školu, kaže. Phuuu!... Pa tako mi onda sinoć kod Natana. A pije ti taj nadzornik, brate moj, — što taj pije, majku mu ljubim! Ko Šarac. Na škafove. Pu-haaa!... Pa vrag onda još donese bilježnika i »vahmajstora«. A njih dva, — aaa, brate moj, lijevao ti u njih, ili u rešeto. Ko dvije lakomice. I tako mi sve dosad. Pa i... puhaaa!... i »ferblića« je bilo. I nadzornik tek malo prije otišao da legne. I sad će on »voziti« do podne. A ja sad, lijepo drago, odmah moram nekoga naći i poslati u Laliće pismo. To je, znaš, kolegijalna dužnost... Phuuu!... Baš ne će da me ostavi ta štucavica prokleta!

— A šta će ti kazati žena, kad te vidi ovako...

— Aaa, moja Milka!... Da, bit će malo čorbe jazikove, pa — ništa. Zna ona dobro, koliko joj vrijedi ovaki dilber. Ništa to, brate moj. Žena to lako prašta. Phuuu!... Samo ne smiješ da tuđe suknje diraš. Toga žena ne oprašta. To moraš uvijek — mudro i oprezno...

— A kako će te gledati djeca u školi?

— Aaa, šta djeca! Uostalom žena će s njima. Za tri dana i onako će ferije, hvala Bogu. Već je i vrijeme. Još pred mjesec dana trebalo je da se to svrši. No zimus je škola radi ospica bila mjesec dana zatvorena, pa sad, kažu oni bogovi gore, treba da se to nadoknadi. Svinjarija! Ko da sam ja kriv ospicama! Phuuu!... A već je i Petrovo prošlo.

— Vi, gospoda, — gadovi ste vi. Od stotine jedva da vas ima petorica, kako treba. — Ako već hoćeš da se lolaš i droljaš, da barem otiđeš na dva, na tri dana u grad, ili kamo drugamo, gdje te svijet ne pozna.

— Heheee, — tako je to radio pokojni naš pono, dok je bio mlađi. Pa ni ja toga ne propuštam, kad onamo dođem. No i ovako na selu, — pa šta? Šta mi tko može?

— Zamjerava svijet.

— A da sam seljak, onda se ne bi zamjeravalo?

— Ne bi se t o l i k o zamjeravalo.

— Zašto? Jer noćas je i te tvoje braće bio pun »bircuz«. Sve do sitnih ura. Pa otkud njima veće pravo, nego meni?

— Ne radi se tu o pravu, već o društvenoj svijesti i... kako da kažem?... o tvojoj prednjačkoj dužnosti. Ti bi morao da im prednjačiš u dobru, a ne u zlu.

— Mani, Toma, takve gluposti. Jer znaš... puuu-hup!... svaka čast tebi, no među tom tvojom braćom ima egzemplara, koji nisu daleko odskočili od Zulukafra.

— Zulukafri, hm... Ja mislim, da ti, koji si se među tim Zulukafrima i sam rodio i odrastao, — barem ti ne bi smio tako govoriti. Uostalom — i Zulukafar je čovjek. Pa da te, recimo, tvoji starešine i poglavari pošalju baš i među Zulukafre sa zadaćom, da ih naučiš ljudskom životu, a ti se mjesto toga i sam prometneš u ljudoždera, — na što ti onda ta tvoja toliko hvaljena »kultura«, koja te tobože uzdiže nad njih?

— Aaa, šta ta tvoja filozofija! — mane Pralica rukom. — To je stvar... »kako se uzme«. Huuu-up!... Phuuu!... Ja shvaćam život ovako, a ti onako. Eto na priliku ti, — zašto se ti ne ispovijedaš? A ja se lijepo ispovijedam svaki mjesec. I bilježnik se ispovijeda. Zajedno mi... Reci, Toma, zašto se ti ne ispovijedaš?

Toma ne odgovori. Konji se već spustili u nizinu, pa gaze po mekanu poljskom putu između žita i kukuruza. Uz njih po vlažnoj prašini pika i nabada ravnajući. Cipele mu zaprašene, i hlače mu

prašne sve do koljena, a tamni kaput na krstima ugužvan od duga sjedenja. Za njima potrčkava sirkasto ždrijebe s vijencem malih, žutih praporaca o vratu. Onjuškava zeleno i dugo kukuruzno perje i brkato pšenično klasje, pa svaki čas zaostaje. No brižna Lisa neprestano se ogleda i rzanjem ga doziva, te ono opet za njima potrči, a praporci mu o vratu veselo škrebeću i zveče. Otraga iza njih, između kuća i štagljeva, između drveća u voćnjacima, kroz niske plotove i visoke živice, kojima duge sjene postaju sve kraće, — kradu se i nisko po zemlji plaze prve zrake mladoga sunca, te pozlaćuju zelene vrške kukuruza i nemirnu, uzbibanu površinu raži i pšenice, što dozrijeva. Nalijevo gore, na nevisoku brijegu, diže se ravna i visoka stijena stare bukove šume, što se već sva kupa u sunčanom sjaju. To je Bogaz. Ispod Bogaza povelika parcela već pokošena ječma, te u dugim redovima stoji naslagan u glomazne krstove. To je Tomin ječam. Treba ga što prije kući odvesti, pa omlatiti, »izmašinati«.

— Ne odgovaraš, filozofe? — nastavi ravnajući. — Zacijelo sad misliš i nagađaš, zašto li se »ajgentlih«*) ispovijeda ovakva bekrija, kao ja što sam... To je, brate moj, posve jednostavna filozofija. Naprosto hoću da imam od popa mira. Da ne zabada i ne zarezuje u me. A to, mislim ispovijed, baš ništa ne košta. I onda, znaš, ima tu još nešta važnije. To ti je, brate moj, užitak, vanredan užitak. Jer ja i bilježnik, — mi ti svoje grijehe ispovijedamo po nekom sistemu, dogovorno. Nikad mi isti grijeh dvaput ne ispovijedamo, — jok. — Bilježnik o tome vodi i posebne bilješke. I uvijek mi izmišljamo nove i nove grijehe, pa ih onda ispovijedamo. Da znaš samo kakve!... Pop se samo krsti od čuda. A ti naši »grijesi« više puta zaista i jesu jako smiješni. — I mi se onda smijemo, — ja i bilježnik. Smijemo

*) zapravo.

se i popu i grijesima... No ti, — ti zacijelo imaš kakav filozofski... phuuu-hup!... filozofski razlog, što se ne ispovijedaš. I to mene zanima, — to. Tvoja fi-lo-zofija.

— E, baš ste gadovi. I ti i bilježnik! — nasmije se Toma, ne odgovarajući na pitanje.

— Gadovi... Pa neka smo. Tko nam šta može? — No mi barem ovako, a ti — baš nikako. Ti si dakle još veći gad... Nego bez šale, Toma, reci zaista, zašto se ti ne ispovijedaš. Mene to zanima. Pa zašto ne bi rekao? Ne boj se.

— A što da ja ovdje mlatim s tobom praznu slamu? — malo se Toma rasrdi, pa da to nekako ispravi, silom se glasno nasmije.

— Praznu slamu!... Dakako, — filozof!... A ti misliš, da ja ne znam, zašto se ti ne ispovijedaš. Heheee, moj nebore! To je samo zato, jer si ti — boljševik. Crveni barjak!... Krvavi handžar!... Bomba!

Toma se sad zaista od srca nasmije.

— Dašto, dašto. Upravo tako.

— Nego šta? Reci.

— Vidiš, lorde, ti tako učevan čovjek, pa... Hm. Bog zna, da li je tebe ikad u životu ijedna misao mučila duže od pet minuta!... Boljševik! — Ako to znači težiti za pravicom, ljudskim životom i ličnom slobodom, pa to tražiti nesamo za se, nego u istoj mjeri priznavati i drugima, — onda sam ja zaista boljševik. I onda se ponosim time. No ovako, kako ti to sebi maglovito zamišljaš, — crveni barjak, handžar, bomba! — takvo strašilo u organizovanom društvu naprosto ne može da se trajno održi. To uostalom mogu biti nesretni pojedinci, kojih je bilo uvijek i svuda po svijetu, pa ih ima i danas. I nema ih u Rusiji više, nego drugdje. Pogotovu nije to čitava organizovana Rusija, kako ti to sebi ludo zamišljaš. — A što se mene tiče, ja pogotovu ne mogu da budem takvo strašilo; ja, koji sam pustio tako duboko korenje u ovu zemlju, na

kojoj živim; u zemlju, na kojoj je živio i moj otac, i djed, i pradjed sve do desetoga, dvadesetoga koljena, a možda još i više. Dà, — da me tko odatle baci, ili da mi se kako drukčije izmakne ovo moje tlo ispod nogu, onda... tek onda bih možda zaista postao strašilo. I još gore... Kažem m o ž d a, jer ni to baš ne bi moralo biti, dok su mi zdrave ruke i prisebna pamet.

— No vidiš, Toma, kako si se učeno raskokodakao. Ja to ne bih znao tako lijepo, — priznajem. Moj grijeh, moj grijeh, moj preveliki... lupi se ravnajući triput po prsima.

— Eto vidiš, s tobom zaista nije vrijedno ozbiljno!

— Nemoj, Toma, tako... pu-haaa!... Ja posve iskreno, — bogami. A sad mi reci samo još i ono drugo: zašto se ne ispovijedaš? Reci, Toma, molim te, — zaintači on moleći ko dijete.

— E, baš si navalio, — opet se Toma nasmije. — Ko obad. No pa evo ti. Što ja ne idem popu Valentinu i ne pravim od njega i njegove ispovijedi rugla kao ti i bilježnik, — to nije nikakva filozofija, već samo stvar ukusa. Ja ne idem zato, jer naprosto ne osjećam potrebe, da se n j e m u ispovijedam. Uostalom nikome ja zla ne želim, a hotimice i ne činim. No ako ipak učinim što nažao čovjeku i bratu svome, ja mislim, da je bolje do n j e g a poći i od n j e g a zamoliti oproštenje, nego njemu iza leđa, potajno šapnuti svoj grijeh u uho drugome čovjeku, koga se to ni malo ne tiče. Ta lako je praštati nepravde i krivice, koje su d r u g i m a nanesene... A griješiti, — sagriješiti može čovjek samo sebi i bližnjemu svome, nipošto Bogu. Jer Bog je odviše uzvišen, da bi ga mogao »uvrijediti« ovaki jedan crv, što se zove Toma Rastović, ili možda Zvonja Pralica, idući jutrom pijan iz »bircuza«.

— Heheee! — uzvikne ravnajući. — Ipak je to, vidiš, filozofija. Znao sam ja, da ti imaš tako nešto. Silna filozofija. Ko-lo-salna!... Phuuu...

Nego čuješ, Toma, da ja tebe odvedem popu, onako, jedno popodne, na »farof«, — pa da ti sve to kažeš i njemu. Ovako lijepo, učeno, znanstveno... Šta misliš, — aaa?

— Ja mislim, da on nije za takve razgovore.

— Misliš? A po čemu ti to sudiš? I odakle? Ti ne dolaziš u crkvu.

— Isprva, kad sam se vratio kući, dolazio sam. Svake nedjelje. Dolazio i slušao.

— A onda?

— Onda... onda, — nije mi se dopalo. Pa sam otišao. I ne dolazim više.

— Nije ti se dopalo! — A meni to, vidiš, pravi apetit. Njegove propovijedi. Da ti samo znaš, kako ja tečno jedem svake nedjelje, nakon propovijedi. Oh!... I što se onda ja i bilježnik smijemo! I napijemo se ko dva riđana. Oh!...

— No vidiš. Ipak je i od toga neka korist.

Pralica zašuti i mučke nabada jedan čas uz konje po prašini. No već začas opet se glasno nasmije, pa stane i pljesne rukama.

— Nego Toma, znaš, šta? Ja se s tobom potpuno slažem. A sigurno će se i bilježnik složiti. Pa ajde, Toma, da i ti pristupiš u naše društvo. Jer trojica čine društvo. To ti se gospodski kaže: tres faciunt collegium. Ti, ja i bilježnik. Pa da se i ti s nama ispovijedaš... Mi ćemo te naučiti, kako se to radi i što se sve moli. A radi grijeha — dogovorit ćemo se. Lako za grijehe! Bilježnik će ti ih napisati, koliko i kakvih hoćeš. On je u tome majstor. — Ajde, Toma, ispovjedi se. Meni za ljubav. Zvonji svome za ljubav, — lordu!

Toma se ovaj put nasmije tako glasno, te mu glas dopre do nedaleka Bogaza i razlegne se muklom i dalekom jekom po šumi.

— Da, — nastavi ravnajući. — Pa makar samo jedamput. Onako, za inat. Od »heca«. Pa da se utroje smijemo: ti, ja i bilježnik... I onda samo da vidiš, kako pop Valentin raste, raste...

— Kako to — raste?

— E, moj dragi, pa tako. Samo da ti dođeš! Šta bilježnik?! Šta ja?! Ti treba da dođeš, — Toma Rastović!... Odmah bi on porastao na hvat širine i tri hvata u visinu.. .

Toma opet ne odgovori.

— Da, tako je, moj Toma: hvat širok, a tri hvata visok. Zamisli samo... Pa zašto da ne ideš? Al' bi to, čuješ, bilo smiješno.

Ravnajući se odjednom ogleda na selo i klikne:

— Hohooo, daleko sam ja već odlunjao!

I stane on, pa se odmah krene natrag.

— Idem ja sad do moje dilberke Milke. Već me njezin jezik jedva čeka. A ti razmisli ovo za ispovijed. Prašćaj, bratko.

— Zbogom, lorde. Pa spavaj dobro.

Konji idu dalje, a Toma se okrene i gleda za Pralicom, kako odmiče. Ne posrće više, a i štucavica ga ostavila. Osvježilo ga rano jutro i široko polje.

Kad ravnajući odmakne na desetak koraka, zavitla šeširom iznad glave i baci ga visoko u zrak. Ali odmah i poleti za njim, te ga vješto dočeka i uhvati. Zatim raširi ruke i duboko otpuhne, a iz punih mu se grudi prolomi silan krik zdravlja, mladosti i vina:

»Milkina kuća na kraju,
Okolo kuće psi laju...«

Konji se stanu uspinjati na brijeg, što se u dugačku luku protegnuo od Bogaza, a položita mu južna strana sva posuta i obrasla niskim grmljem, kupinom i trnjem. Tek ovdje, ondje prostrla se između kupine i trnja ko zelen ćilim po koja čistinica s niskom, popasenom travom, a poškropljena bijelim ivanjskim cvijećem. To je zemljišna zajednica, što se sad dijeli među pravoužitnike, pa se uz put s jedne i s druge strane bjelasaju zatesane

»unke«,*) oni kolčići-međaši, što ih je dao pozabijati geometar.

Put je ovuda mnogo širi, no proljetne ga vode uzduž i poprijeko strašno izderale. Da uzmognu izvesti sijeno iz livada i žito sa polja, seljani su ove silne jametine i grabe i ove godine morali najprije zajaziti granjem, a onda zemljom nasuti. No granje se pod težinom mnogih kola uleglo, pa su na nekim mjestima opet zinule jame i oprezno se mora voziti, da se visoko natovarena kola ne prevale. Na dva mjesta još se i sad vide na žutoj ilovači ostanci pokupljena sijena, gdje su se vozovi prevalili.

Ždrijebe sad poleti naprijed. A kad dođe na vijenac, s kojega se put naglo i strmo spušta u nizinu, stane i zagleda se začuđeno na drugu stranu. Za njim se brzo uspnu i konji, pa Tomi i malom njegovu drugu pukne pred očima zelena kotlina.

Onaj veliki luk, što se od Bogaza nadesno ispružio ko silno rebro, zakreće ovdje opet nalijevo, pa se gore daleko na sjeveroistoku gubi u vinogradima. Tu se s desne i položitije strane sastaje i veže s drugim i nižim ogrankom, po kojemu se sve dolje do ravne nizine prosulo selo. S lijeve i mnogo strmije strane proteže se taj vijenac i opet nalijevo, brzo se hvata drugih brežuljaka, zajedno se s njima u dugačku luku opet vraća do Bogaza i zatvara s njime ovu dugu, jajoliku kotlinu. Taj drugi, stražnji luk, sav posut vinogradima, drvenim klijetima i rijetkim drvećem, na lijevoj svojoj strani, pred samim Bogazom, naglo i strmo se svršava, te su između Bogaza i ove strmine zinula samo uska vrata u drugu kotlinu, koja se iza brijega ne vidi.

U kotlini, sve tamo ispod vinograda, pa do strmih i zelenom bukovom šumom okićenih obronaka Bogaza, polegle su mnoge livade, načičkane ovdje ondje po kojom okruglom i golemom krš-

*) riječ potječe od húmka, koji je oko takova međaša obično nasut.

njom starih, debelih hrastova. Gdje veći, a gdje manji kompleksi livada ograđeni su neuređenim živicama. I gotovo svaka takva ograđena i odijeljena jedinica ima svoje zasebno ime: Buljuša, Dijelovi, Konjska, Petkovica, Loparuša i slično. Nekoja od tih imena potječu možda još iz poganskih vremena, baš ko i sam Bogaz.

Sredinom, gdje se kotlina malo uzdigla i podbula, vijuga se između živica i zakreće kroz ona vrata u drugu kotlinu prašan put od crne, muljevne zemlje. Iz jedne provalije u Bogazu glasno žubori i glogoće potok. Jedno se vrijeme šulja i krade ispod šume, onda se najednoć odbije od nje, naglo i brzo pretrči preko puta i bježi sredinom kotline daleko tamo pod vinograde. Ondje se pod brijegom zabušuje, pa je stao i proširio se u poveliku baru. Kao da snuje i razmišlja, kuda li će, na koju li stranu. A kad vidi, da uzbrdo ne može, lagano se i zlovoljno zavija opet nalijevo, te sporo, umorno i lijeno plazi drugom stranom ispod vinograda i nestaje ga kroz ona vrata u drugoj kotlini.

Uz potok se u dugom i gustom redu pozabadale vrbe. Jedne mlađe i ravnije, a druge već sasvim stare, grbave i nakrivljene, napola trule i kvrgaste. U tome gustom i dugačkom redu pukle su samo dvije šupljine, kao od dva izbita zuba, i na tim se mjestima bjelasa svježe iverje. To su valjda cigani koritari podsjekli noću dvije zdrave vrbe, pa ih odvukli, da iz njih načine korita.

U visini brijega šibaju već iznad kotline sunčane zrake, no dolje u nizu i pod šumom još nema sunca. Ondje još caruje noćni hlad i debela rosa, pa se odavle s brijega čini, kao da je po tom zelenom ćilimu pala rijetka i laka plava maglica. A nalijevo ispod šume suklja i struji iz nizine jak i omamljiv zadah svježine i oštar vonj vlažne šume, rosne trave, mlada otkosa i prosvježena lišća.

Toma se trgne, a nosnice mu se raširе i zadršću od tih mirisa.

— Eno Loparuše, kumašina, — reče on malomu i pokaže prstom u nizinu.

— El' ono, kum Toma, gdje kose?

— Da, ono.

— El' ono moj dado, što naprvo kosi?

— On je.

Livade su već sve pokošene i sijeno iz njih izvezeno. Na onima, što su nedavno pokošene, još se žuti svježi otkos, a druge su se već iznova zazelenjele. Samo jedna još nije pokošena. Ova dolje nalijevo u nizu, ispod samoga brijega pod šumom. Pružila se ko velika i gotovo pravilna pačetvorina od šume sve tamo do puta, što sredinom presijeca kotlinu. Bit će je preko tri rali i sa sve četiri strane ograđena je živicom. Za živicom ispod šume glogoće potok i poskakuje preko žilja i korenja, a malo podalje od potoka i šume raskrilio se nad travom ogroman hrast, te se ovako osamljen i malo po strani od šume čini, kao da se s njome zavadio, pa za prkos iskočio i od nje se odijelio.

To je Tomina Loparuša. I od svih livada u ovoj kotlini samo još ona nije pokošena.

— A već je i Petrovo prošlo! — huče Toma i spušta se nizbrdo. — No šta koristi jadikovanje? Da se čovjek rastrga, pa ne može da za vremena dospije na sve strane. Pogotovu još ovako sâm...

U dugom redu kosi u livadi osim Petruške još deset kosaca. To je s Petruškom jedanaest. No još i netko dvanaesti negdje pod živicom kleplje kosu. Tko bi to mogao biti? I kakav je to kosac, što na košnju dolazi s neklepanom kosom?!

Od tih deset kosaca jedva ih je polovina plaćenih težaka. Drugi su »vraćeni«, ili »uzajmljeni«. Danas ja tebi ovo, — sutra ti meni ono... Tako to ide na selu. O tome se vode tačni računi i na papiru i u glavi, koliko tko kome duguje težaka, i ne zaboravlja se to ni za godinu, ni za dvije godine dana.

Ždrijebe ide i potrčkava još uvijek naprijed. Dođe i do mosta od novih hrastovih brvanica, — stare je proljetos odnijela voda, — ispod kojih šumi i glogoće potok, pa se prestaši i stane.

— No, Cüz, no... Ne boj se, — bodri ga Toma.

I konji već dođu do mosta, a onda se plašljivo ždrijebe propne, pa se u dva skoka prebaci preko mosta. A kad začuje, kako su mu ispod kopita zatutnjele mosnice, još se više preplaši, pa u divljem trku odleti daleko naprijed. Tek na zaokretu se sustavi, okrene se i veselo zarže.

Konji zakrenu putem nalijevo i začas dođu do Loparuše. A u njoj se u dugom redu ljulja jedanaest kosaca ko jedanaest ždralova. Svi su zbacili sa sebe i kapute i plave graničarske prsluke, pa kose samo u rubinama. Košulje im ispod vrata razgaljene, a oko pasa zategnute remenom. Na tim remenovima vise im sprijeda vodijeri od volovskog roga i u njima zataknuti brusovi. Jedni kosci puše iz lula, a drugi su i lule zataknuli za remen kraj vodijera. Svi su bosi, jer obuću rosa strašno izjeda i grize.

Prvi kosi kum Pero, silna ljudina od četrdeset godina i od hvata visine. Pravi gorostas. Široko i daleko ispred sebe maše on kosom i svakim zamahom ruši silnu i široku brazdu trave, te ona pada i slaže se iza njega u debeo red ko vodeni val. Rukave je na košulji prisukao do lakata, pa mu kod svakog zamaha poskakuju i trzaju se debele žile na čvrstim i nabreklim podlakticama. Ispod nadignuta šešira padaju mu na oznojeno čelo od znoja ukovrčani uvojci smeđe kose, a dugački mu se i debeli brci objesili i razmrsili, pa se kod svakog zamaha potresu i zaljuljaju ko dvije jelove grane. — Kosi on ko div i odmiče brzo. I drugi kose jednakim zamasima iza njega, ali ga ne mogu stizavati, već na pet, pa i na deset koraka zaostaju za njim. Posljednji u redu pognuo se nad svojom kosom Petruška.

Kad Toma zađe u livadu, odmah skoči s Riđana i skine barile. Zatim skine i maloga s Lise, a ona odmah veselo zarže, visoko se ritne i poleti niz živicu, gdje je već uzduž i naširoko pokošena trava. Za njom se proštrklja i ždrijebe. Samo se Riđan i ne makne s mjesta, već odmah s prvoga reda stane griskati svježu i rosnu travu.

Kad začuju iza sebe rzaj kobile, svi kosci odmah okrenu glave, pa se sustave i stanu brusiti kose.

— Dado! Dado! — vikne mali, kad ga Toma skine s kobile i poleti k ocu. — Dojašio ja!

— Dojašio? — pita otac bruseći kosu.

— Dojašio, valaj. Na Lisi. I posve sâm. Nitko me nije držao. I nije me bacila, valaj.

— Ta gdje bi ona — tebe?!

Na te laskave riječi stegne mališ objema rukama dugačku košuljicu oko slabina i pogleda po sebi, promjeri se od prsiju preko trbuha sve dolje do rosnih prstića na bosim nogama. Kao da sam sebe ocjenjuje, kako je velik i silan. No silan mu je samo kuljavi trbuščić, kakav obično imaju seoska djeca, što jedu mnogo kruha i biljevne hrane.

— Dado, i kum Toma veli, da ono nije strašilo, što noću po crkvi zjaje i bata. I on veli, da je to pop.

— A da tko drugi, nego pop.

— Onaj visoki, crni... Hvat širok, a tri hvata visok.

— Hahahaaa! — nasmije se otac. — Jači je tvoj dado od njega.

— A kum Toma? Je l' i on jači?

— On pogotovo. Hohooo,... on! Jàkota je on.

Kosci nabrusili kose, pa stoje podbočeni na njih i slušaju taj razgovor između sina i oca, što se velik i silan nadvio nad mališa, a ovaj dolje ispod njega digao glavu, uzvinuo oči, pa gleda na nj ko žabac na pećinu. Stoje kosci i gledaju, pa se smješkaju.

— Vraški ga je Toma juče opleo. Toga našega popa, — reče onaj kosac ispred Petruške.

— Opleo je bome i pop njega, — reče drugi.

— Nisu oni još gotovi, — reče onaj iza kuma Pere. — I zlo će se to svršiti po Tomu, braćo moja. Bolje bi mu bilo ne dirati u vraga.

— A dašto. Strašan je taj naš...

— A ja mislim, da ni Toma nije mačji kašalj. Ne da se taj.

— Ne da, bome. U torbi će on popa na konak prenijeti. Naš Toma!

— E, ipak on nije dorastao popu. Učio je popo velike škole. Crna škola!

— Slaba mu od toga fajda. Jer bistar je Toma i mudar. Glavica je to. A i on je negdje u svijetu morao proći vrašku školu.

— Pop je ipak pop. Koga treba da moliš, nemoj da ga ljutiš.

Uto im se primakne i Toma. U desnoj ruci nosi barile, povezane užetom.

— A kome to palo na um, da sad istom kleplje kosu?

— Pa tko će drugi,nego Kolovrat, kolo mu vrat slomilo! — odgovara jedan kosac od sredine.

— Aaa, Kolovrat! — nasmiješi se Toma.

Florijan Gazivoda, s nadimkom Kolovrat, sitan je i malešan čovjek od pedeset godina. Dugo vremena služio je zajedno sa ženom kod pokojnoga pone. On sluga, a ona sluškinja. A sad oboje živu u svojoj kolibici na dvije, tri rali prljužne zemlje. Živu jadno, ma da nemaju djece. I tako on ide drugima na rad, a Tomi dolazi uvijek i nepozvan, jer zna, da se težaci kod Tome uvijek dobro časte. I jedu i piju. A to i jest njegova mana, što mnogo voli da pije.

— A dobar vi to komad već srušili, — kaže Toma i mjeri okom po livadi. — Gotovo trećinu.

— Rano smo počeli, — odgovara kum Pero, naslonjen na kosište. — Ja i Petruška zaintačili još po mjesečini.

— Bolje je tako iza hlada, — kaže treći. — Lakše se reže.

— A kako i ne bi? — kaže onaj, što kosi prvi iza kuma Pere. — Kad ovaj Musa Kesedžija preda mnom leti i odmiče sa svojom kosetinom ko vilenjak. Njemu je to ko za šalu, a meni i drugima iza njega sve kosti pucaju i znoj nas oblijeva.

— Nema košnje bez znoja, — odgovara kum Pero i prisukanim rukavima košulje otire znoj sa čela. — Znojim se eto i ja. Treba se uprijeti, gdje je ovako jaka i visoka trava. A ti ako ne možeš, zaostani. Nitko te ne goni.

— Nije to, da ne mogu. U košnji nisam baš ni ja mačji kašalj. No tko će s tobom u red? Takav drvolomija! A opet da zaostanem, — pa kakav je to onda red? — Ajde, Toma, stani ti mjesto njega. Tebe ćemo mi lakše stizavati, nego ovoga... ovoga harambašu.

— Hoćeš ti vraga! — vikne netko odotraga. — Ni Tomi ti nisi kapac. Ako je manji od Pere, al' je bušast.

— Ništa zato. Ipak je razlika. Ajde, Toma, ustupaj. A ti, Pero, ti ćeš lijepo otraga. Ili idi tamo na drugu stranu, pa sâm za se.

— Dobro, — odgovara kum Pero i dobroćudno se smješka. — Ja ću otraga i pazit ću, da vam kosom noge ne poodsijecam.

— Pjotr, gdje je moja kosa? — vikne Toma Petruški, pa sjedne na red pokošene trave i stane izuvati cipele.

— Evo je, ja kosim njome. Bolja je od moje.

— Daj ovamo. A ove dvije barile odnesi u potok, da se hlade. Priveži ih za granu, da ih voda ne odnese. Dobro su začepljene. Onda se skupi, pa idi po ručak. A dok se ručak ne zgotovi, priredi vapno i galicu za vinograd. Pa čim pokosimo i razbacamo travu, idemo nas dvojica u vinograd. I Muculju napoji.

Petruška otiđe, a Toma priveže vodijer sa brusom i prihvati kosu. I dugi se red od jedanaest kosaca opet zaljulja jednakim zamasima. Toma naprijed, a kum Pero posljednji otraga. Siče kose kroz gustu i visoku travu, a ona poliježe, odskakuje i pada. Velike, zelene kobilice s prozirnim, opnastim krilašcima i dugim stražnjim nogama silnim skokovima skaču i bježe ispred kose na pokošenu čistinu, pa se prestrašene opet zavlače u oborenu travu. Ispod živice kod potoka još uvijek tucka klepac po kosi i babici, a negdje daleko na drugoj strani, u još nepokošenoj travi, pućpuriče prepelica, pa joj se jasni i kao kovina zvonki pjev miješa i prebija s udarcima klepca.

— Kakva je to tica, kum Toma? — pita mali Pero, poskakujući s lijeve strane od Tomine kose na pokošenoj čistini i griskajući ovelik komad kruha, što ga drži u obje ruke.

— To ti je prepelica, kumašina Pero. Sve dosad je bila u livadi. A kad pokosimo travu, ona će iz livade u polje. U kukuruze i na strnište. Zato ona i pjeva tako. Slušaj samo, kako pjeva: — »Pòđ-poljèm!... Pòđ-poljèm!... Pòđ-poljèm!«... Zato joj neki Podravci i kažu: »počpòljek«, pa se ta riječ i kod nas čuje.

A mali samo gleda u njega i ni okom da bi trenuo slušajući.

— Jooj, kum Toma, da ja nju ulovim!...

— E, da smo ranije kosili, možda bi našli i mlade. Ili jaja u gnijezdu. Jer ona se i gnijezdi u travi. No mladi su se već davno izlegli i opernatili, pa odletjeli.

— Al' staru, staru da ja ulovim, — jooj!...

I mali skoči podaleko ispred Tome u travu, pa da će za prepelicom i njezinim glasom. No onaj kosac iza Tome vikne i prodere se na nj od šale, a tobože srdito:

— Ej ti, klàpeša, ne mrsi i ne gazi mi pred nosom trave. Mâm*) ću ti kosom podsjeći obje noge, mater ti ljubim balavendersku!

Mali se prestraši i odmah trgne natrag, pa opet pođe čistinom uz Tomu.

— Ufff, kakav je to hajduk iza tebe, kum Toma!

Kosci se primaknu živici pod šumom. Toma prvi dokosi i stane, pa travom otare kosu, da je iznova nabrusi. Kako koji dokosi za njim, tako i on staje, pa otire i brusi kosu. Zvone kose pod brusovima, da sve šumom odjekuje, a prepelica još uvijek pućpuriče. I klepac još uvijek udara po kosi i babici. Udari jedamput i dvaput, pa se opet izmakne i promaši. Toma bolje pogleda i sad tek opazi desetak koračaja nalijevo od sebe Kolovrata. Čisto se zavukao pod živicu, a nada nj se nadvila široka i gusta ljeskova grana sve do zemlje. Sjedi on pod živicom, a noge savio oko jednog panja još zimus podsiječena hrastića. U taj panj zabio babicu, lijevom rukom drži na babici rasađenu kosu, a desnom rukom uzmahuje i udara klepcom. Udara po kosi, no često i promaši, pa udari po palcu. I onda odmah nosi palac u usta. A kraj njega u travi leži prevaljena i prazna zelena flaša rakijska.

— Hoće l' već biti štagod od te tvoje kose, Furjane starče? — dovikuje mu Toma.

— Evo je, rođo, baš je gotova, — odvikuje Kolovrat, pa se teškom mukom digne i izmilji ispod lijeske.

— Gotova rakija, gotova i kosa! — podruguje se netko između kosaca odotraga.

— Gle, gle, ko da sam ja sâm pio. I vi ste pili.

— Dašto da jesmo. Polovicu mi svi, a polovicu ti sam.

Kolovrat nasadi kosu i zabaci je na desno rame.

---

*) mâm = mahom, odma.

— Sad ću ja odmah. Pa da vidite, kako se kosi. Miči se, Toma. Ja ću prvi. A ti ajde otraga iza Pere.

Primiče se Kolovrat. Sve onako sitan i malen ljulja se i posrće od rakije, a golemi ga vodijer od zavinuta volovskog roga tucka po bedrima. Toma mu se makne i on zakosi prvi.

— Drži se, Kolovrate, da te moja kosa za petu ne ugrize! — viče onaj kosac iza njega.

I uzmahao se Kolovrat, pa kosi ko bez duše. Pod kosom mu ostaju čitave rukoveti povaljene i neodrezane trave, no on se na to i ne osvrće, već samo maše i odmiče dalje. Odmiče Kolovrat, no već nakon dvadesetak koraka udari mu krv u glavu, podbije ga znoj i oči mu se zamagle od rakije. Mahne još jednom i kosa mu se zabode u zasušen i otvrdnuo krtovinac. Ali ga ne odreže, nego od jaka zamaha po sredini nadvoje pukne i glasno zazveči. Sve kose iza njega u jedan mah zapnu i svi se kosci nadru smijati.

— Uhhh, prokleta krtina!... zakuka Kolovrat i rukavom otare znojno čelo. — A nova kosa, — novca novcata...

— Ajde ti radije razgrći i razbacuj ovo, što je pokošeno, da se brže suši, — kaže mu Toma.

Vadeći kosu iz krtovinca Kolovrat nekoliko puta hukne i istupi, a ostali se kosci iza njega pomaknu za jedan red naprijed i kose dalje.

Sunce se već uspelo nad Bogaz i pripeklo visoko iznad šume. Pripeklo sunce, te koscima kapa znoj sa čela i lica, a znojne im se košulje po leđima prilijepile uz kožu. I Tomina je košulja mokra. Mali Pero još uvijek poskakuje uza nj i dogriza već treći komad kruha. Onda se nasred livade svlači i bježi u potok. Prepelica je zamuknula, ili otprhnula nekud. Konji se sklonili od vrućine u sjenu pod hrast, pa repovima tjeraju od sebe muhe i obadove, a glavama jednolično i bez prestanka uzmahuju. Planduju... Po livadi siče kose, pred njima još uvijek

poskakuju i pršu zelene, krilate kobilice i drugi skakavci. Skaču i zuje. A s njima zuje i siče i nevidljivi milijuni drugih kukaca, zrikavaca, zareznika i sitnih bubica po travi. Čitava Loparuša zuji i siči životom i pjana od sunca u milijun glasova pjeva svoju pjesmu.

A pjeva i Kolovrat. Pjan od rakije i sunca posrće on uz pokošene redove trave, pa ih kosištem i preostalom polovinom kose razbacuje i razgrće. A uparena trava stala već da miriše tisućama opojnih mirisa. Razgrće ju Kolovrat i posrće, a posrćući pjeva staru i veselu pjesmu:

»Kosci kose livadu zelenu, —
Oj Maro, Marice,
Na srcu ranice, —
Kosci kose livadu zelenu.
Redom kose, redom piti prose, —
Oj Maro, Marice,
Na srcu...«

— Eno Petruške s ručkom! — odjednoć on prekine pjesmu oštrim povikom, te baci kosište iz ruku i odmah pođe prema hrastu.

Svi kosci stanu, pa dignu glave i teško, duboko odahnu.

Petruška se spustio prijekom stazom kroz šumu, pregazio potok, proverao se na jednom probitom mjestu kroz živicu, pa u hladu pod hrastom skida s glave ogromnu pletenu košaru od oguljena vrbova šiblja, pokrivenu bijelim stolnjakom.

Kuća Jakova Stokuće polegla je na južnom kraju sela u ravnici. Poslednja nadesno. Iza nje više i nema kuća, već se nižu same ograde i polja.

Na ulazu s puta visi stara i klimava ljesa među dva hrastova stupa. Visi ljesa, jer su desnom stupu već izagnjile u zemlju zakopane noge, pa se nagnuo na put, kao da koga izgleda i očekuje i sva-

kome se prolazniku klanja. Nalijevo od ljese, između drugog i trećeg stupa, ispriječila se uska i visoka vrata od jelovih dasaka na zarđalim i davno nemazanim okretnicama, te kod svakog otvaranja dugo i očajno cvile. Ko da hi tko kolje. Dalje odatle porasla je ispred kuće i niz ogradu živica. Jer kuća Jakova Stokuće nije ograđena tarabama ko druge. I ta živica nije već dugo kresana, pa se razbujala i razrasla, te se kroz nju jedva primjetljivo bjelasa pročelje kuće sa dva prozora, a iznad živice nagleda se oštri i šiljati zabat. Za tom živicom čini se kuća ko sakrivena. Ko da na nešto vreba.

Kuća nije već davno pobijeljena, a i crijep na krovu star je i istrunuo, te se po njemu pohvatala zelena mašina, na dva mjesta izbujao netres i metlica, a po dužini iznad strehe prosule se i porasle mnoge gljivice, kovrčaste, smeđe i crne.

Sunce zapada i samo se još vrški voćaka iznad štaglja i hambara ljeskaju u grimiznom sjaju. A Jakov Stokuća sjedi na pragu, na tvrdu hrastovu podsjeku, i prebira masna zrnca na drvenu čislu. Iznad šiljatih, zečjih ušiju nakostrušila mu se sijeda i četinasta kosa sve do sljepočica, a odatle se preko tjemena razlila gola ćela bakrenaste boje. Iza tjemena se ta glava otegnula i proširila ko ćup i malo se objesila prema desnom ramenu. Lice opušteno, naborano i smeđe ko zemlja-rastovača. Nos pod čelom širok i krupan, a prema kraju šiljat, usne tanke i rastegnute ko na plač. Sijedi brci iznad usne podrezani, a okrajci im vise ko dvije male sigice, ili svjećice od leda. Sa svakim pokretom sitnih, graorastih očiju te se sigice miču, te bi čovjek na prvi pogled pomislio, da će to oronulo, sivo lice sad nä proplakati od same skrušenosti, dobrote i blagosti. No sitne i nemirne oči, što lukavo žmirucaju i bez prestanka poskakuju na sve strane, te nikad pravo ne znaš, kamo i u što one zapravo gledaju, kao da su škiljave, a ipak škiljave nisu, — te žive i nemirne oči i preko volje pobuđuju dojam, da se pod

krinkom ove izvještačene dobrote i namještene blagosti krije samo hladan račun i vanredna lukavost.

Oko štale u pozadini vrze se slugan Matić, jak momak od dvadeset i pet godina, otegnuta i blesasta lica, izbuljenih očiju i bijele kose ko povjesno. Timari blago i nešto kune, strahovito kune.

— Prestani već jednom, ti poganine! — dovikuje mu Jakov, pa opet uzdiše i nastavlja molitvu: — Smiluj se, Gospode, i pogledaj na me... Zdravo, Marijo, milosti puna...

— A šta bih ja prestajao?! — odgovara Matić. — Ja sam kapetanski sin i nikog se ne bojim!

A strahovito kune. I uvijek, bez prestanka. Što je drugima lula u zubima, to je njemu kletva. I što on sve ne kune?!... Nema te stvari na nebu i na zemlji, koja se može dovesti i u najmanju vezu s Bogom, da je on ne bi prokleo, kao i svaki dijelak božjega tijela i njegove odjeće, kako ju on sebi zamišlja: opanke i čarape božje, kapu i pantalone božje, blagoslov, oblak i molitvu božju, žgaravicu i groznicu božju, nokte, kičmu, oko i koljeno božje, — i sve druge moguće i nemoguće strahote, što se ni zamisliti ne daju. I sve to kune glasno i jasno, bez ikakva stida i straha, kao da se zaista ne boji ni Boga, ni ljudi. A ipak ima nešto, čega se on strahovito boji. To je — grmljavina... Jer kad se nebo naoblači, pa zatutnje gromovi i stanu praskati strijele, onda odmah na njegovim ustima zanijemi kletva. Onda se on zavlači ko miš u budžak, ili pod živicu, gdje i kako ga već nevrijeme zateče, — pod hrast ili drugo kakvo visoko drvo nikako ne će! — pa se baca na koljena, sklapa ruke na molitvu, te s Bogom lijepo i ponizno razgovara:

— Oh, oh, lijepi naš Gospodin Bog, mili naš i dragi... al' ste vi nama dobri... Ništa vi nama ne ćete, lijepi naš, mili i dragi... A i vi, Sveti Ilija, — i vi ste nam dobri...

I onda on sipa Očenaš za Očenašom, — jedinu molitvu, što ju je još od matere naučio, — sipa i

moli, sve dok ono mumljanje i tresak u zraku ne prestane. A kad se onaj Sveti Ilija nad oblacima smiri i zašuti, izvlači se Matić iz svoje rupe ko štakor. Blijedo pogledava na nebesa i smrknuto šuti, no već se tim istim nebesima stisnutom pesnicom opet grozi.

Tako on eto radi i kune kod Jakova Stokuće već pune dvije godine dana. A tako dugo nije kod njega ustrajao još nijedan sluga.

No ovaj put Matić ipak prestane kleti i mjesto toga odmah veselo zapjeva. Jer on uvijek mora da nešto viče i galami. A uvijek pjeva neke stare i već davno zaboravljene graničarske, soldačke pjesme. Pa i sad zaintači i zategne takovu jednu, što ga grlo nosi:

»Bjelovare, daleko te hvale, — eeej!
Na tebi su dvoja, troja vrata.
Vrlu ću ti djecu sakupiti:
Sve trećake, kićene junake . . .«

Pjesma u beskrajnom desetercu zađe s Matićem u štalu, a na ulazu od puta zacvile vrata. Jakov strigne okom na onu stranu i začudi se: Toma Rastović! . . . Na tamnu i ponošenu kaputu vide mu se još i sad svježe, tek napola posušene mrlje vapna i galice. Dvije, tri takve mrljice štrcnule mu i na lice ispod desnoga oka, pa se čine ko veliki, okrugli i bjelkasti madeži na zagasitu i od sunca opaljenu licu. Cipele mu uprašene, a nad lijevim ramenom zadio mu se pod ovratnik kaputa i sad još poprhuje ondje zeleni listić vinove loze.

— Zdravo, starče.

— Hohohohooo . . . koga to stare moje oči vide?! — Zdravo, sinko. A koje dobro tebe nosi k meni, starcu?

— Prolazim eto slučajno mimo vašu kuću, pa ajde, — rekoh, — da se navratim i sa starcem malo podivanim. I onako nisam već davno.

— Slučajno! — sumnjičavo zaškilji Jakov na njega. — Još si eto pun galice, a lozin list vijori ti

još i sad na ramenu. Dolaziš, braco, ravno iz vinograda. A meni se čini, da put iz tvoga vinograda ne vodi baš uz moju kuću . . .

— Eh, lukavi ste vi ko stari lisac, — nasmije se Toma, — i ni đavo vas ne bi prevario . . . No da, bio sam u vinogradu, pa dolazim eto k vama. Radi jednog . . . radi jednog poslića.

— Poslića? Hm . . . A kakvih poslića možeš ti da imaš sa mnom? Nikad mi nismo zajedno poslovali.

— Ako nismo, al' možemo. Važna je stvar. Nevolja me tjera.

— Ej ti, poganine! Matiću! Ne puštaj tije svinja, — eto će provaliti iz tora. Zatvori ih! — vikne on na slugana.

A onda se opet okrene Tomi i zaškilji mu ravno u lice.

— A ti veliš: važna stvar . . . I nevolja . . . Hm . . E, moj sinko, nema u mene para. Sve je propalo! Razdavao ja zlatne svoje krunice, teške i lijepe srebrenjake, one bijele forintače a natrag dobio — papirno smeće. Aaa, nije to pravo, Gospode Bože, nije pravo. I ti toga ne bi smio dopuštati, Gospode.

Toma se iskreno začudi starčevoj pronicavosti. Star i oronuo ko posušena gljiva, a misao mu ipak još tako okretna i brza! . . . I kako je to čudnovato kod starih ljudi: sve im drugo mišičje omlohavi i oslabi prije, nego mozag. Možda zato, što se mozag najsporije i razvija? Mnogo sporije od tjelesne i muškaračke snage, od nagona . . . A je li to dobro? I ne bi li ljudi sretniji bili, da ih istovremeno s muškaračkom snagom ostavi barem i želja i požuda?

— Aaa, to vi govorite i jadikujete samo zato, da svojoj robi podignete cijenu i vrijednost. Znam ja, kako to ide. No ja nisam radi toga došao, starče. Drugo je nešto, o čemu bih želio da s vama podivanim.

— Drugo nešto? Hm...

— Da. Zađimo u kuću. Da sjednem. Noge mi klecaju od umora.

— E pa ajde. Da čujemo — to drugo.

Jakov se digne stenjući i povede ga u sobu. Toma uđe i razgleda se. U pročelju dva prozora sa bijelim, čipkastim zastorima. Među prozorima ovelik stol, pokrit vezenim stolnjakom, a za stolom između prozora klupa s naslonom. S ostale tri strane oko stola tvornički stolci od svinuta drveta. Među zavjesama o zidu veliko ogledalo s pozlaćenim okvirom, a sa svake strane u kutu po jedan politiran ormar, okrenut vratima prema stolu. Niže od ormara na svakoj strani kraj stijene po jedna visoka postelja, a između ormara i postelje na lijevoj strani treći prozor, što žmirka ispod strehe na dvorište. Postelje su pokrite bijelim pokrivalima od tanka kupovna platna a vezeni im volani sežu gotovo do zemlje. Od ulaza nadesno ogromna starinska peć s glinenim pećnjacima, a iza nje u kutu bijelo oličen željezni umivaonik na tri noge. Na njemu bijela i velika limena zdjela za umivanje, u njoj isto takav vrč za vodu, a iza nje ljubičast sapun, kutija s praškom i četkica za zube.

Toma sjedne na okrajak klupe za stol i odahne.

— A gdje vam je žena, stari?

— U vrtu nešto šuška, — odgovara Jakov i sumnjičavo škilji na njega. — A... šta tebi moja žena?

— Pa tako. Sviđa mi se Pava... Lijepa je. Zgodna.

— Heheee... puno njih ima, kojima je ona zgodna. Znam ja to. Al' — kiselo je grožđe.

— Ja sam s njome još od malosti dobar. Da. Uvijek smo se nas dvoje zajedno sigrali. I voljeli se...

Toma se oštro zagleda u starčevo lice, da mu ne izmakne ni jedan trzaj oko onih sigica. No to je lice hladno ko led, što se ne rastapa od svake

iskrice. Samo se one sigice naizmjence trzaju, kao da silom hoće prikriti i ublažiti podrugljiv osmjeh, što ispod njih titra.

— Znam ja to, mili moj. No to je negda bilo. Al danas ona više nije dijete, već moja žena.

— Hm. Pa i sad je ja volim.

Onaj osmjeh ispod sigica bljesne jače i tanke se usne još više rastegnu.

— Heheee, sokoliću moj! Voli ti, koliko ti drago, ali samo — izdaleka. I pazi, brate, da se ne primakneš na sto koraka. Jer moja duplonka na sto koraka i medvjeda ubija. A ja bih te uzeo na nišan ko bijesno pseto.

Toma se nasmije.

— Pa kako ona s vama? Dobra vam je?

— A dašto, nego dobra. Pametna žena. Poštena.

— I mislite, da vas ona ne vara?... Vi stari, a ona mlada. I tako jaka!

— Tko star? El ja?... Heheee, moj golube!... Star!

Jakov zaškilji samo desnim okom i lijeva mu se sigica živo potrese. A Toma se opet nasmije.

— Gle ti njega, — staroga panja!... A ipak vas ona vara.

Podrugljivi smiješak oko starčevih usta odjednom se promijeni: sav se zalije medenom slatkoćom i on stane povjerljivo šaptati:

— Misliš?... Pa s kime?... Jesi li je vidio? Kada? Gdje?

— Možda ću vam i reći.

— Možda!... Hm. Znaš, Toma, da mi se sviđaš.

— Zašto, stari? — začudi se Toma.

— Jer si čovjek baš po mome ćefu. Prepreden. Vraški prepreden.

— Ne razumijem vas.

— Vraga ti ne razumiješ!... Samo si malo nezgodan. Odviše namataš i zafrkavaš. A mene ipak

zafrknuti ne ćeš. Zato mi, golube moj, reci otvoreno, po što si došao.

Ovo nenadano pitanje zateče Tomu nepripravna i on se uozbilji. Skupi obrve i časkom pošuti, a onda reče:

— Pa dobro. Reći ću vam otvoreno: došao sam po Pavu.

Sad se starac lecne i trgne natrag tako jako, te se umalo ne prevali zajedno sa stolicom. Lice mu se oduži, a rastegnute usne se skupe. No već začas poprimi to lice opet miran i leden izražaj.

— Da. Jer da znate, — ona je moja žena.

— Šta je tebi, čovječe? — prekrsti se Jakov, te ga pogleda i porugljivo i gnjevno i uplašeno u isti čas. — Jesi li ti pri sebi, Bog s tobom i sveti sakramenat?!... Ti si poludio, — šta li ti je? Toma!

— Nisam ja lud, ne bojte se. Nego bih želio, da se razgovorimo ko ljudi.

— Pa što onda govoriš takve gluposti?

— Ozbiljna je to stvar, a ne glupost. Jer sve vam je zaludu: Pava nije žena za vas. Ni ona za vas žena, ni vi za nju muž.

— A tko to kaže? — škilji Jakov i sve jače stišče zube.

— Ja. Ta molim vas, prosudite sami: godinu i pô dana kvrčila se ona za starom vašom grbačom, pa niste mogli ni da je ženom učinite.

— Ja?!

— Da, vi, — nasmije se Toma. — To sam dobro djelo morao ja da učinim mjesto vas.

Toma se spremi, da dočeka njegov napadaj. No umjesto gnjeva i bjesnila kao da je starčevo lice pokrio još deblji led. Štoviše, — i one mu se sigice časkom smire. No onda odjednom zaječi on i zubi mu sami od sebe zacvokoću.

— Ti?!... Lažeš, gade. Lažeeeš!

— Bolje po vas, ako lažem. No čemu da obmanjujete sebe i druge? Ta vi ste stari i nemoćni i muškaračka vas je snaga već davno ostavila. A

stari ljudi kažu, da se to nikad ne vraća. Pa na što vam onda mlada žena? Da samo mučite sebe i nju?... A sluškinju, pa i gazdaricu prema sebi i svojim godinama vi ćete i drugdje naći. Lako za to.

— Hm. Samo ti do kraja reži. Slušam ja. No ipak gledaj, da što prije svršiš.

— I zato je najbolje, da se Pave s dobra odrečete. Kad i onako nije vaša, niti je vaša ikada bila. Pa da ona lijepo dođe k meni, kamo i spada.

Toma zašuti i opet se zagleda u starčevo lice. No to je lice još uvijek mirno. Samo ga je ispod očiju podbilo lako rumenilo, te se razlilo prema šiljatim zečjim ušima i ondje se skupilo ko munjina u magnetu.

— Je li to sve s njome dogovoreno?

— To pitajte nju.

— I ništa više nemaš da kažeš?

— Zar vam to nije dosta?

Starac časkom pošuti, a onda reče gnjevno, ali ipak s lakim prizvukom daleke nade:

— Sve si ti to izmislio, gade. Jer... ona me nije pronevjerila, nije! Lažeš ti. Lažeš, gade!

— Ako ne vjerujete, pitajte nju. Zovnite ju.

— Pitat ću ja, ne boj se. I uvjeriti se...

— ...da je istina. A onda?

— Onda... onda... gonit ću te ko zeca.

— S duplonkom? — naruga se Toma.

— Ne brigaj ti.

— A nju?

— Ni o tome ti ne vodi brige. Ni njoj ne će biti krivo. No ti se varaš, ako misliš, da ćeš me svojom prepredenošću dobiti. Ti?!... Mene?!

— Kako — dobiti?

— Misliš valjda, da ću je odmah otjerati.

— Nego šta?

Starac se glasno i porugljivo nasmije.

— Vidiš, kako si lud. A ja sam mislio, da si mudriji... No gdje ćeš se ti nadgoniti sa mnom?! Ti,

— balavender jedan! Otac bih ti mogao biti, pa ti da mene nadmudriš?!

— Kakvo nadmudrivanje?

— Nego šta drugo? Misli čovo: otjerat će ju starac, a ona kud, kamo, već ravno — meni u naručaj!... Budalaš!

— Sama će ona otići i bez vašeg tjeranja.

— Hm. A zar misliš, da nema više na svijetu žandara?

— Pa što ćete s njome preko volje?

— Preko volje!... Ko da je ona prva, što se »proajsunila«. Žena ko žena! Pol zmije, a pol vraga. Pa će joj i biti ko zmiji u procjepu, kad joj zapjevam drugu pjesmu. Po zasluzi.

— Silom se tu ništa ne da.

— Misliš?... A šta ti radiš sa svojom kobilom, kad je puštaš na pašu? Sponom joj sapneš prednje noge. Šta radiš s krmačom, koja ide u kvar? »Jaram« joj objesiš o vrat. A prasetu, koje ti ruje po voćnjaku, željeznu kariku zabiješ među nosnice.

— Pa lijepo. Onda nema druge, već da je silom odvedem.

— Šta, gade? — plane Jakov, a ono mu se rumenilo iz lica prelije i u škiljave oči, te se one zakrvare. — Pokušaj!

On se nagne prsima na stol, te izvadi iz desnoga džepa u prsluku veliki nož. Otvori ga i zadrži u ruci ispod stola.

— Da. A s vama ćemo — po zakonu.

— Za-kon?... Kaki bi to bio zakon?!... Čini se, da u tvojoj lubanji zaista nije sve u redu.

— Ne bojte se vi za to. Ima taki zakon. Samo vi toga valjda ne znate. No meni su rekli učeni ljudi, koji se u zakone dobro razumiju, da ta stvar...

— Koja stvar?

— Kad se oženi obnemogao čovjek, koji nije više za ženu... da je ta stvar za mladu ženu dovoljan razlog za rastavu od takova muža.

— Lažeš, gade. I opet lažeš.

— Ne lažem, starče. Pa zato je najbolje, da mi to lijepo i mirno uredimo. Po sporazumu. Da vi date pismeni svoj pristanak, pa da napišemo molbu na duhovni stol. A Pava da ide k meni.

Jakov zaškrguće čvrstim zubima i stane se tresti na stolici, a među prstima pod stolom stišće nož i opipava mu šiljati vršak. A onda reče lagano i muklo, izgovarajući slovku po slovku:

— Čovječe, mani se ćorava posla. Samo to ti kažem. I ništa više.

— Ne pristajete dakle?... Pa dobro. Mi ćemo onda i bez toga napisati. I to — tužbu, a ne molbu. A vama... vama ćemo dovesti komisiju...

— Štooo?

— Komisiju. Doktorsku. Pa neka vas pregleda... Ako je to vama s voljom, i meni je pravo. Neka dođe komisija, pa neka svuče i pregleda slavnoga đuvegiju i njegovu đuvegijsku snagu.

Tomi se pričini, da je tek sada pogodio pravu žicu.

— Što?!... Mene pregledavati?!... Mene starca sramotiti?!... Na mene komisiju voditi?!... Ti?!

I poskoči Jakov, te uzdignutim rukama nasrne na Tomu. No on još u pravi čas opazi nož, pa mu obje ruke vješto dočeka i ko dvije suhe preslice prihvati ispod zapešća tako čvrsto, te mu se stisnute pesnice same otvore i nož mu iz desnice ispane. A onda on te dvije preslice iznova stisne i zavine malo, te starca opet posadi na stolicu. I Jakov klone. No jednim časom sav se promijenio. Krupni mu nabori na smeđem licu i na visokoj ćeli dršću, trzaju se i grče, smeđa i bakrenasta boja sve im se jače zalijeva žarkim rumenilom, a graoraste, škiljave oči sijevaju, gore. Toma digne nož i baci ga za peć, te nastavi mirno, kao da se ništa nije dogodilo:

— Nema to smisla, što radite, stari. Čovjek u vašim godinama, pa se tu inati ko momčić kaki. I

nožem bi on, brate moj! Zar vas nije stid? ... Radije slušajte, što vam govorim, i prosudite sami. — Vi se eto bojite komisije. I pravo je, da se bojite. Jer kome i kakva od toga korist? Možda meni? ... Ta kakva meni korist od vaše sramote?! A vama? ... Zamislite samo, da dođu gospoda, pa vas stanu svlačiti, ogledati, opipavati i natezati ... Ko starog moga Riđana kod »asentirunga« ... zaleti se Toma.

— Sotonooo! ... Napolje iz moje kuće! Napolje! — zahropti Jakov i malo se podigne, ali opet klone na stolac.

No Toma se ne miče, već nastavi malo blaže:

— Da. I vidite, stari, upravo radi toga ja i dolazim k vama. Da izbjegnete barem toj sramoti, kad ste ženu i onako već izgubili. — Pristajete li dakle, da je povedem? Bez pregledbe i bez vašega sramoćenja. A rastavu ćemo već nekako — ispod žita ... Da ne bude odviše bruke i galame. Ja ću sam dati napisati tužbu, ili molbu, kako hoćete. A i sve ću troškove snositi. Sve ja sâm ...

Toma zašuti. A šuti i Jakov. Sjedi i šuti, no donja mu čeljust poskakuje i zubi cvokoću kao u groznici. Onda se iz njegova grla opet izvije hropac. A Toma stoji i gleda konvulzivno trzanje, sapetu srdžbu i nemoćan bijes krhka staračkog tijela. I zapljusne ga jak osjećaj samilosti, te mu se čovjek sažali. Da, sažali. No uto se sjeti jednog slučaja iz Odese. — Vojnici donesu na operaciju građanina, strahovito iznakažena od granate na bulvaru. Obje mu noge smrskane preko koljena i obje ruke iznad lakta. A on još živi ... Leži u dubokoj nesvijesti, ali još diše i živi, i blijedo mu se lice baš ovako konvulzivno trza. Polože ga na stol, doktor pristupi s oruđem u ruci, da zareže u krvavo meso. No onda stane. Stoji i zagleda se u jadni komad živa mesa. Kao da nešto ocjenjuje. A onda odjednom baci nož, pa dosegne iglu za injekcije i uštrca mu silnu dozu morfija ... »Da se ne bi možda osvijestio načas, ili kojom nesrećom ostao na životu ... Pa da vidi! ... Nosite ga«. — Da, to je bilo najveće milosrđe, što ga je on ikad vidio u svome burnom životu. I tu je bilo razloga za samilost. No za tim je nesretnikom odmah utrčao još jedan čovjek s ulice i luđački stao da viče: — »Granataaa! ... Moje nogeee! ... Moje rukeee! ...« I sruši se na pod bez svijesti. — Što s time? Zar i njemu injekciju? — Ne. Treba ga samo pokuckati malo po čelu, ili ga politi hladnom vodom, pa mu oštro zaviknuti: — »Tu su tvoje noge i ruke! Zdrave i čitave! Drži ih, nesretni sine!« ...

Takvim se bolesnikom sada pričini Tomi i ovaj starac. Ko da će on od toga umrijeti, ako mu žena bude radila isto, što i dosad. Samo malo drukčije. U drugoj formi. I ljepšoj i boljoj i poštenijoj formi. Ne, ne će on od toga umrijeti i ništa mu ne će biti. I zato — treba mu reći čitavu istinu ...

— Pa kad sve to nije dosta, — nastavi Toma oporo i teško, kao da kida i vadi Jakovu najzdraviji zub, — slušajte i ovo: Pava je zatrudnjela od mene ... Hranit ćete kopile.

Ko smrtno ranjena zvijer, kad posrne u trku, pa se opet digne i već mrtva potrči još nekoliko koraka, — tako se i starac na te riječi podigne malo sa stolca, no odmah i natrag klone. Glava mu lagano pane na prsa, ruke se spuste niza stolac i po bakrenastoj mu ćeli izbiju krupne kapi znoja.

— Zagutit ću ga ... kao pile ... jedva on procijedi kroz stisnute zube, pa se zaljulja na stolcu i pane.

U isti čas naleti i Pava i stane kod vrata.

Drugo jutro u četiri sata, — u običajno svoje doba, — opet siđe pop Valentin po stepenicama s prvoga kata. Oprezno i lagano silazi, no stepenice ipak zašripaju. A iz podruma se začuje izne-

moglo i bolno dozivanje. Tupo i prigušeno, kao da dolazi ispod zemlje, iz groba.

— Valenteee!... Brateee!... Oprosti miii!... Nikad više!... Bratac moj miliii! Baćooo!...

Njega zazebe u prsima, ali ne skrene prema podrumu, već izađe. A kad hodnička vrata zalupe za njim, odmah ono skrušeno dozivanje iz podruma stane prelaziti u tiho jecanje, u očajan i beznadan plač. No to potraje samo nekoliko časaka, a onda se nešto iza podrumskih vrata muklo sruši i beznadni jecaj zamukne.

Pop Valentin ide prema crkvi, a na vedrom istočnom nebu rađa se rumeno sunce. Ide on, a podaleko pred njim nekoliko žena i starijih ljudi. Drugi su se već skupili u cintoru pred crkvom. Ma da je djelatni dan, ipak svijet ide u crkvu. Zato on svako jutro i služi misu tako rano, da svijet još dospije za poslom, pa da radi toga ne bude izgovora, ni isprike. A njemu to godi i duša mu se razblažuje, gledajući te crne i bijele mrlje, što gmižu ispred njega već tako rano i prvi svoj jutarnji korak upravljaju prema svetoj crkvi božjoj. Jedni sliježu i trzaju ramenima, izišavši iz topla kreveta na hladnu jutarnju svježinu, drugi još taru sanene oči, a treći zijevaju.

Stari zvonar s velikim, opuštenim brcima odzvonio je pozdravljenje, pa stoji i čeka kod cintorskih vrata. U to doba zvoni on pozdravljenje po odredbi popa Valentina samo ljeti. Zimi zvoni tek u šest sati. A nakon pozdravljenja odmah dolazi pop Valentin i pristupa k oltaru.

Čim ga zvonar opazi, odmah poteče pod zvonik, prihvati opet ona dva užeta i nejednakim zamasima potegne veliko i malo zvono, te ona odmah skladno zaječe i jasan im glas po drugi put budi čitavo selo. A pop Valentin se primiče. Pred crkvenim se vratima krsti i pada na koljena, te se klanja sve do zemlje. Tad zamukne zvonjava i zvonar brzo otiđe naprijed, a pop Valentin teškim i sporim korakom iza njega. I razglêda se lijevo i desno. Crkva nije krcata ko nedjeljom i svetkom, no klupe su pune i s desne i s lijeve strane. A dosta ima i onih, što stoje.

Dođe do velikog oltara, opet poklekne i duboko se klanja, pa zakreće u sakristiju. Ondje ga zvonar brzo oblači i već začas izlazi pred njim iz sakristije, noseći na lijevoj podlaktici veliku crnu knjigu ko dijete u povoju.

Nadesno otraga u prvoj klupi kleči Jakov Stokuća. Prebira masna zrnca na svome čislu, uzdiše, lupa se u prsa i šapuće molitvu. No misli su mu daleko od onoga, što govore usta. Sjeća se sinoćnjega razgovora s Tomom i neprestano misli na nj. No svršetka i svega onoga, što je dalje bilo, nikako se ne sjeća. Jer taj se razgovor odjednom naglo prekinuo. Kao da je između njega i Tome odjednom pala nekakva gusta magla i crna noć. Zna samo to, da je prošao već dobar komad noći, kad se probudio i razabrao na svome krevetu. I začudio se: gaće mu rasporene sve preko steganica i rukavi do ramena. A s glave, s prsiju i s čitava tijela isparivao mu se jak zadah octa, bijela luka i drožđene rakije. Kraj njegove postelje stajala je Pava. Odjevena, kako je i s večera bila. Nije plakala ni jecala, no pogled joj tako tužan, te je on već pomislio, da je sve ono s Tomom Rastovićem bio samo ružan i bunovan san. No ta je obmana potrajala samo čas. A onda je iz jednoga kuta opet iskočila preda nj sva crna i strašna zbilja.

— Zar ne, Pavo, golubice, da to nije istina... Laže on.

Ona mu nije odmah odgovorila, već ga samo nijemo i tužno pogledala. I tek nakon poduže stanke rekla mu tiho, ali odrešito:

— Ne laže on. Sve je istina, što vam je govorio.

Zatim se odmaknula od njega, brzo se svukla i popela se na svoj krevet, pokrila se preko glave i tek onda tiho zajecala.

*

On se na te riječi najprije stresao kao od groznice, no odmah je zatim zaškrgutao zubima, namrštio obrve, a ispitim mu licem preletjela tamna sjenka osvetničkog posmjeha. I dugo je još ostao tako ležeći u krevetu i prevrćući u glavi misli svakojake. A kad je ura o zidu odbila dva sata, obukao je čiste rubine, što mu ih je Pava kraj postelje priredila, te izišao iz kuće. I sve dojutra je lunjao po oboru i voćnjaku, zaglédao u tor, u štalu i štagalj, izlazio na put, pa se opet vraćao. Po nekoliko puta stao je da budi i doziva slugana Matića iz parme. No Matić bi mu svaki put okresao tako grdnu kletvu, radi koje bi on svakom drugom prilikom stao da se krsti. No ovaj put nije ni pomislio na to. Samo je stao, zaškiljio i zamislio se: — »Matić... Hm... Matić...« I s tom je mišlju odlunjao dalje. Pa tako sve do pozdravljenja. A onda je pošao u crkvu.

Pop Valentin brzo svrši misu, brže no obično, a i svijet se brzo raziđe za poslom. Samo Jakov ostane klečeći. Čeka na popa. A pop Valentin žurno se svuče i već za kratak čas neobično brzim korakom izađe iz sakristije, te uperi sredinom crkve na vrata pod zvonikom.

— Velečasni! Velečasni!

On se ogleda nalijevo i sad tek opazi Jakova.

— Pomozite, velečasni...

— Što je s tobom, Jakove?

Jakov pada ničice preda nj, kako to više puta čine žene, i ljubi mu okrajak reverende.

— Spasite, velečasni, od sramote me spasite, — velike sramote!... Pomozite!

— Kakve to sramote, Jakove?

— Komisiju hoće da mi vode, velečasni, i da gledaju sramotu moju staračku... Oh, oh, jadna li mene! Komisiju!...

— Jasnije govori, Jakove. Ne razumijem te.

— Žena me pronevjerila, velečasni — izdala me, beštija, i pronevjerila. Pa sad hoće da komisiju vodi na me!

U čudu ga gleda pop Valentin i nabira čelo.

— Tko je tvoja žena?

— Pava, velečasni. Sami ste nas vjenčali. Sad već teče treća godina.

— Ne poznam je.

— Ona... ona lijepa, velečasni. Ona gizdava... Beštija. Mlada, pa beštija. I sad odjednom — komisiju da vodi!

— Ne sjećam se. A s kime se je sjaranila?

— S onim... Tomom.

— Rastovićem? — trgne se pop Valentin. — I opet on! Prokleti!...

— Da, velečasni, prokleti! — domeće i Jakov od svoje strane.

— Pa što?

— Tužbu sprema s njime, velečasni. Na duhovni stol.

— Za rastavu?

— Da, velečasni. Tako on kaže. Napisat ćemo, — kaže, — tužbu...

— A zašto?

— Nisam ja, kaže, muž za nju. Treba ona, beštija, drugačijega... Njega ona treba, hangijera!... Pa kaže, — izvest ćemo komisiju na te... Komisiju!

— I opet ti s komisijom! — razljuti se pop Valentin. — Kakvu komisiju?

— Doktorsku, velečasni. Da me svuku i pregledaju... Za Krista Boga!... Velečasni!

— Aaa— to!... Pa što, — ti već posve ostario?

— Ja ne znam, velečasni. A kako da i znam, kad se ona uvijek otimala. Ko junica!... Pa što sam ja onda kriv?

— Ko junica!... Ne govori tako u hramu božjemu. Izađimo. Odmah izađimo!

Pop Valentin žurno izađe s njime iz crkve, pa zatvori vrata, poljubi ih i poklekne pred njima.

— Dakle kažeš, otimala se? — pita pop Valentin naglo i uzrujano, odmičući s Jakovom od crkve.

— Da, otimala. Pa još i sad. Ne ću ja, kaže, da se s tobom blatim... A jača je, beštija, od mene, pa što ja mogu?... Tijelo je to, velečasni, da vi samo znate!... Tvrđe od bronca. A ruke ko gvožđe. Pa me samo odgurne rukom, ili se ritne. Ko ždrebica...

— I opet i tako, Jakove! — oštro ga prekori pop Valentin, a sivo mu se lice naglo zarumeni. — Nije li te Boga strah za takve riječi?

— A što, kad je beštija, velečasni...

— Pa što bi ti rado od mene?

— Što?... Pa, velečasni, da napravite... čudo.

Pop Valentin se zgrane.

— Kakvo čudo, čovječe božji? Čudesa su u božjim rukama.

— Samo jedno malo čudésce, velečasni... Da se ona od njega odvrne i zavoli mene. I da se ne brani... To možete učiniti i vi, samo ako hoćete. I ne bi to bilo teško. U žene je kozja pamet.

— Mani se ti mene s time, čovječe! — reče pop Valentin otresito i požuri. — Nisam ja baba, što prelijeva ugljénce.

— Oh, oh, velečasni, — nastavlja Jakov moleći, a ispod desne obrve lukavo škilji na popa. — A moglo bi se to. Samo da vi hoćete. Da vi samo dođete i pročitate nad njom molitvicu kakvu.

— Mani me se, kažem ti.

— I kako bih ja vas dočekao, da vi samo dođete! — nastavlja on, kao da ne čuje. — Ko biskupa bih ja vas dočekao. Ko papu. I još više: ko carskoga generala!... Ima u mene, hvala Bogu, svakojake đakonije. I žežene rakije od sedam godina, i...

— Ne pijem ja rakije. Ne pij je ni ti.

— Ni ja je ne pijem, velečasni, — prihvaća on brzo. — To ja samo za goste. I za sirotinju, kad mi dođe gola i prozebla. — A i šunkice ima u mene. Pa još kakve! Ne koljem ja sisatu praščad, već krmke po tri stotine kila. Krmuzine su to, a ne svinje. Ko bivoli. Pa da vam cïcnêm*) zalogajčić...

— Ne jedam ja mesa. Ne jedi ga ni ti.

— Ni ja ga ne jedem, velečasni, — opet on brzo prihvaća. — Ja i svetom nedjeljicom postim. Za dušu mi je. Pa kad ona dođe i stane pred rajska vrata, da ne bude čađava, crna i krvava, već bijela i čista. Ko Snjeguljica mala.

Pop Valentin pogleda ispod oka na Jakova i svijetla sjenka lagana osmjeha sine mu licem.

— Pa tko onda izjede kod tebe toliko meso?

— Tko ga izjede?... Raja, velečasni. Pola sela Jakov krmetinom hrani. A onda, znate, i prosjaci. Namečilo se to, pa dolazi dan na dan. A gdjekad, znate, sažali mi se bijeda, pa i sam prizovem: — »Bi l' krmetine, božjače, po Bogu brate?« — »Bih, bome? — »Pa dođi!« — kažem ja. I onda mu tŭšnem**) u torbak: — »Evo, božjače, po Bogu brate, pa bilo s blagoslovom. I dobar ti tek, kršćanine«. — Tako eto prolazi moja krmetina. A onda i onaj moj buljooki slugan Matić, — i taj mnogo ždere, hajdučina prokleta. Taj i ne jede drugo, nego kulin i kobasice. Uvijek mu u čvaljama kobasica. Mjesto svirale. Pa i za pojasom je nosi. Mjesto handžara.

Dođu do župnoga stana. Pop Valentin stane, pogleda opet ispod oka na Jakova i upita:

— A odakle si ti, Jakove, rodom?

— El' ja, velečasni?

— Da. Odavle, čini se, da nisi.

— Ccc. Ja sam iz Like, velečasni. Ima tamo, znate, jedan krajić, zovu ga... »vrelo mudrosti«... A zašto vi to pitate, velečasni?

*) rèzûcnem.
**) kriomice turim.

— Jer mi se čini, da si ti ili samo običan lajavac, ili — velik lupež.

— Lajavac, velečasni, samo ponešto lajav! — brzo prihvati Jakov. — Lajavac, a nipošto lupež, velečasni. Jer svakoga vam, znate, Bog udari nečim. A mene je eto — jezikom. No što ćemo: s jezikom teško, a bez njega i gore. Ali samo vi dođite, velečasni. Ne gledajte vi na moj jezik, već na moje čisto i pošteno srce. Dođite i smućkajte nešto za onu beštiju.

— Smućkajte!... Ne odbijaj me takvim glupostima.

— No... dašto: glup sam ja. Oh, Bože moj, Bože, kako sam glup!... No samo vi dođite i učinite, kako znate. Glavno je, da koristi. Pokazat ću vam i oporuku.

— Kakvu oporuku?

— Svoju, velečasni. Ja sam, znate, već pristario malo. A samac sam, bez roda i poroda. Pa sam namislio... no, tako nešto... za dušu svoju... za svetu crkvu, majčicu našu. No, čut će se, valaj. I vidjet će se, valaj. Samo vi dođite.

— Dobro. Doći ću, pa gledati, da ju blagom riječi obratim na put božji. Tu tvoju ženu. Možda će i to pomoći. Ako ne, onda, — onda... no vidjet ćemo. A gdje ti je kuća?

— U dônjem kraju, velečasni. Posljednja nadesno, idući odavle. Ta bili ste već kod mene. I svake godine dolazite. Po mladoj godini. S križićem.

— Da. Ali eto ipak...

— No dašto, dašto, svet ste vi čovjek. Ne gledate vi ni lijevo, ni desno, već samo svetom vodicom poškropite i molitvicu izmolite, a zvonar pjeva »tri kralja« i »mlado ljeto« i piše krajdom na vratima. Pa on i pare pokupi sa stola mjesto vas. A kod mene uvijek — cekin. Da, baš cekin, a ne željezni sekser, ili prljava papirna krunica ko drugdje. — On vas valjda i vara, — taj brkati zvonar.

Pogledajte samo, kakve taj volove ima!... Dašto, lako ti je prevariti sveca, koji ne gleda preda se i oko sebe, već samo u plava nebesa. Alâj ti mudrosti, s ćoravcem blago dijeliti!... Nek on proba mene prevariti!

— Ne sumnjiči, Jakove. I ne sudi, da ne budeš...

Pop Valentin ne dovrši, jer se u taj čas začuje dalek i strašan, a već sasvim promukao vapaj iz župnoga stana:

— Baaćooo!...

On se lecne i reče naglo:

— Dobro, Jakove. Doći ću sutra popodne. Ali njoj ništa ne kazuj. A sad poklekni. Meni se žuri.

Jakov klekne u prašinu, a pop Valentin opiše nad njim znak krsta i brzo zakrene kući.

Jedva on otvori na hodniku vrata, a iz podruma se opet začuje onaj bolni i moleći vapaj:

— Valente!... Baćo!... Mili!...

On se opet strese i požuri. Brzo izvadi štolu iz džepa i zabaci je oko vrata. Zatim naglo otključa podrumska vrata i opazi na stepenicama iznemoglo, smotano tijelo mučenice.

— Hvaljen Isus, draga sestrice.

— Baćo...

— Dođi, sestrice, — reče on blago, a modre i tanke usne mu zadršću, duboke se oči smute i topla nježnost podlije mu ledene, mrke crte na asketskom licu.

Poduhvati je ispod pazuha i pridigne, pa je gotovo ponese u njezinu sobu kraj kuhinje. Jagi se noge zapleću i jedva ih za sobom vuče. Izlamana, nemoćna, ko ispretrgana. Krhka i blijeda ko ona bijela klica krumpirova, što proljećem klija u podrumu. — Posadi je na krevet, što još od preksinoć stoji raskriven i zalježan. Na podu kraj postelje opazi ostatak dopušene cigarete.

— To je od onoga... Dakle joj je najprije ovamo došao. A tek ju kasnije odvabio Sotona u pecaru...

Pop Valentin odgurne nogom taj ostatak cigarete pod krevet, pa izvadi iz džepa malu staklenku, što ju je donio iz crkve. Vino... Prinese joj staklenku na modre usne i ona gutne. Jedan, dva, tri gutljaja. I kao da se malo okrijepila.

— Je l' ti žao, draga sestrice, što si zgriješila?

Ona samo digne prema njemu isplakane i od suza crvene oči:

— Baćo...

— Kaješ li se?

— Da...

— Klekni, sestro, i pomoli se.

Jaga nemoćno i polako spuze s kreveta i klekne. Pop Valentin sklopi ruke, te stane šapćući moliti. Onda opiše nad njom znak krsta i reče glasno:

— Absolvo te a peccatis tuis in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti Amen.*) — Idi, ženo, i ne griješi više... dovrši on, a na lice mu se opet navuče stara maska, te ono poprimi prijašnji svoj ledeni i mrki asketski izražaj.

Toma se povratio od Jakova Stokuće mrka pogleda i mračne duše.

Kad je starac pao sa stolice i srozao se na zemlju, on je prvi čas ostao hladan i ni maknuo se nije. Ta koliko je puta na fronti i u Rusiji gledao tuđe umiranje i hladnu smrt u izvrnutim, bijelim očima! Koliko je očajnih, jezovitih zapomaganja čuo oko sebe leteći na juriš, ili naglo odstupajući. I nije se osvrtao na to. Jer nije bilo ni vremena, ni prilike za bilo kakve samilosne podvige. A onda, — i onaj osnovni životni instinkt, koji ni u najvećoj opasnosti ne zamire. Pa kad te već u strašnome lomu, prašini i dimu iznevjeri i mozag, i uho, i oko, te

*) Odrješavam te grijeha tvojih u ime Oca i Sina i Duha Svetoga.

se besvijesno krećeš gluh i slijep ko mašina, — i onda je on budan, taj instinkt samoodržanja, pa sâm radi, sâm upravlja tobom. Grune te ovamo, pa onamo, baci te na zemlju i opet diže, zaklanja te za drvo, ili za kamen, samo da izmakneš, da izneseš živu glavu, s v o j u glavu.

I pomisli Toma u prvi čas, kako bi to bilo jednostavno riješenje, da starac sad ovdje umre... Jednostavno i prirodno. Jer priroda više puta i najzakučastija pitanja rješava tako jednostavno. No kad je vidio, kako je Pava naglo priskočila i pokleknula do starca, stala mu otkapčati košulju ispod vrata i prsluk, pa ga obuhvatila ispod slabina i oko vrata, te pokušala, da ga digne, — osjeti Toma, da to nije fronta i da tu ne zuje taneta oko njega. I sjeti se jedne slike iz onih knjiga u Rusiji, gdje lav, nijema životinja, bludeći pustinjom naiđe na mrtva lava, što je pao od taneta, ili od starosti. Naiđe, pa stoji nad njim i tužno ga gleda. »Solidarnost krvi«...

Toma osjeti u sebi čovjeka, te i sam priskoči, podigne starca i položi ga na krevet. A Pava skoči u komoru, donese octa, bijela luka i drožđene rakije, pa ga stane natirati. Najprije po sljepočicama i čelu, onda po vratu i prsima i pod žličicom. Tu joj stane smetati košulja. Naprosto je raspori. Raspori zatim i rukave, pa stane natirati suhe ruke i šiljata ramena. A čim koji dio tijela natare, odmah ga pokriva i ide dalje. Kad joj kod nogu stanu smetati gaće, jednim mahom raspori i njih sve do trbuha, pa opet stane živo trljati mršava stegna. I sve to radi grozničavom žurbom i punom predanošću. A nijemo, bez ijedne riječi.

Na Tomu se u toj žurbi i poslu nije ni osvrnula. Ni jednim jedinim pogledom! Kao da ga i nema ondje... A on je gleda i promatra, kako se radeći već sva oznojila i zapurila. Gleda i — ne razumije... Ne, nije to više ona Pava njegova ljubovca, već neka druga... Nije to sad ženka, već

— žena. I njezinim rukama pokreće sad neka druga sila, neko drugo čuvstvo, a ne misao na njega, na Tomu. Kao kod onih rijetkih bolničarki, što nisu pošle na frontu samo zato, da pod krinkom čovječnosti i tobožnjeg patriotizma udovolje svojoj taštini, ili da se lakše prostituiraju, već ih je onamo pognalo nešto drugo, lijepo, žensko...

Što je to, on ni sam ne bi mogao da kaže. No to je isto evo sad gledao i ovdje. I to ga se dojmilo tako lijepo, te se nije osjećao nimalo povrijeđen, što mu ona taj čas nije posvećivala baš nikakve pažnje, već se naprotiv mučila, da prizove životu baš toga kobnoga Jakova Stokuću... No podjedno osjeti i nešto drugo: osjeti, da je on u taj čas ovdje posve suvišan i samo na smetnju. Zato se posve tiho odšuljao do vrata i otišao.

A sad, ujutrodan iza toga, sjedi on ovdje u svome voćnjaku pod onim starim orahom i razmišlja o tome. Sjedi i čeka na Petrušku, što vozi ječam ispod Bogaza. Zajedno ga je s njime natovario i pripazio kod onih vododerina, da se voz ne prevali. A kad su došli na bolji put, požurio se prijekom stazom ispod ograda, pa sio ovdje, da odahne malo.

— Tako je to dakle, — umuje on. — Ništa se ne da bez — procesa...

Proces!... A to znači: na nedogledno se vrijeme odreći... Odreći se i prepustiti »sudbini«, da ona to opravi i riješi po svojoj volji. Po svojoj voljici, a možda i po svojoj kaprici. Već prema tome, da li će Jakov Stokuća prije umrijeti, ili će se duhovni stol prije smilovati. Ako Jakov Stokuća ne poživi još i dvadeset godina, i ako se duhovni stol uopće smiluje... I o tako slabim klincima visi eto torba sreće čovjekove!...

Da, — sreća... Utvara!... Ali takva utvara, bez koje čovjek ne može da živi. Skup nekih ubjeđenja, što su mu zašla i zagrizla se duboko u meso, u krv, u svaki živac i u svaku žilicu mozgovnih opna. I ako se ta ubjeđenja razore i raspršе, odmah

dođu na njihovo mjesto druga. Jer ne može čovjek bez njih da živi. Ako pak iza njih ostane praznina, ako na njihovo mjesto ne dođe ništa drugo i slično, onda, — onda čovjek pada i umire.

Eto Jakova Stokuće! — Star je i nemoćan i ne treba mu žene za prileg. Pa zašto se toliko otima i trga za Pavu? A dobro zna, da ona za nj ne mari, da mu se iznevjerila, pa već i zanijela s drugim. Zašto onda? Možda radi nje? Možda radi Boga, radi svijeta i zakona? Ta što bi!... Radi sebe i svojih utvara. Jer da mu rubine opere, postelju popravi i svari kakvo jelo, da šuška oko kuće i kljuca po vrtu, — sve to mogla bi i druga žena. Starija, ocvala, njemu slična i bez nagonskih potreba ko i on. No njemu g o d i, da sve to obavlja baš ona, Pava, mlada i lijepa, a ne kakav stari, oglodani kostur. Godi mu o k u, kad je neprestano viđa oko sebe, a godi mu s r c u, kad nagizdana pođe nedjeljom u crkvu, pa mu toliki mladi i krepči od njega zavide. A možda mu još i drugo šta godi, — tko bi to znao... I eto, — to su njegove utvare, to je njegova sreća... Kako sitna i smiješna sreća! No da mu je tko razruši, ili otme, — što li bi on, sve ovako star i nemoćan, bio kadar učiniti?!... I kako je on, Toma, mogao samo i pomisliti na to, da bi je se Jakov tako s lake ruke odrekao i — njemu je prepustio. Kako glupa misao!

A pop Valentin? — Trapi se i posti, zastrašuje ljude prokletstvom i tjera ih u crkvu. Zašto? Radi njih? Radi Boga i zakona?... Ne. Opet samo radi sebe i svojih utvara. G o d i mu, što ga se boje i drže ga svecem. Uvjeren je, da će tako postići carstvo nebesko, gdje će n j e m u biti dobro. I tako dalje, i tako dalje. — Kako li je ono prvo sitno, a ovo drugo jadno?!... No eto, — tako je. To su njegove utvare, i on je u njima sretan. A bez njih — bi li on uopće mogao da obastane i živi? I da mu se jednoga dana raspršе i razbiju, — Bog zna, što bi počeo i učinio taj čovjek!... Strašno bi to moralo biti.

A što znači sve to? — Znači, da se u pitanjima svoje sreće, — baš kao i opstanka, — nitko ne prepušta samo slijepom slučaju i mušičavoj »sudbini«. Pa baš on i samo on, Toma Rastović, da se vješa na tako slabe i klimave klince? I ako sve ne pođe već u početku samo od sebe onako glatko, kako je on to zamislio, zar da se onda izvali ovdje na zelenu travu, pa tužno i obezumljeno zuri u plava nebesa? Kao lav u pustinji, što bi se nakon prvog i promašenog skoka izvalio na žarki pijesak čekajući, da mu gazela jurne sama u gladne ralje... Ima li uopće takova lava? — Nema ga. A kad bi ga i bilo, što bi drugo i zavrijedio, već da lipše i crkne od gladi.

Znači dakle— boriti se dalje. Boriti se i — pobijediti... No može li on, smije li on graditi svoju sreću na ruševinama tuđe sreće, koju je sâm razorio? Gdje mu je za to opravdanje?... Stvar je u ovom slučaju posve jednostavna. Prije svega i Jakovljeva sreća osnovana je na tuđoj nesreći. Na Pavinoj. A osim toga opravdanje mu daje i sama priroda. Na jednoj je strani interes njegov i Pavin, a na drugoj strani interes Jakova Stokuće. Dakle dva interesa protiv jednoga. A drugo, — njih su dvoje mladi, dok je Jakov star. Oni su tek propjevali, a on je svoju pjesmu već davno odsvirao. Radi toga su i njihovi interesi, i oba zajedno i svaki sam za se, daleko jači od interesa Jakovljeva. Jači i opravdaniji, jer su prirodniji.

— Borit ćemo se dakle i pobijediti. Dašto nego pobijediti! — zaključi Toma odrešito, no misao mu odmah poteče dalje: — Borba i pobjeda... Hm.

A nije li to samo pitanje snage? Jer velike ribe žderu male. Jaki pobjeđuju slabe... No tko je ovdje veći, a tko manji? Tko jači, a tko slabiji? On, Toma Rastović, ili ona tisućljetna predrasuda? Ona strašna i stoglava aždaja, što u svojim pandžama drži sve oko njega: i njegovu mater, i Pavu, i Jakova Stokuću, i popa Valentina, — sve. Pa tko će tu biti jači?...

Toma odmah osjeti, da bi svako dalje uspoređivanje u toj stvari bezuslovno ispalo na njegovu štetu, pa brzo okrene čitavo pitanje na drugu stranu. — Istina je, da velike ribe jedu male. Ali je istina i to, da šaran ne jede šarana, ni vuk vuka, pa makar bila među njima razlika u veličini kolika mu drago. U prirodi postoji dakle proždiranje samo između različnih vrsta. Pa ni to proždiranje nije dosad utamanilo i zatrlo ni jedne jedine vrste i roda. Jer što više proždrljivih neprijatelja, — to je brže i lakše množenje. — To je jedno. A drugo je ovo: Postoji doduše borba, — ne proždiranje, — i unutar pojedinih rodova, ali nipošto ne stoji, da baš uvijek pobjeđuje »jači«. Koliko puta odlučuje tu i mnogošta drugo!... Ta koliko je puta i on sâm pobijedio daleko jače od sebe!...

— Pa ću i opet! — reče Toma Rastović glasno i odrešito, a sva njegova silna i čudesna vjera bljesne taj čas u žarkim očima.

Digne se i pođe dalje za poslom.

Petruška s ječmom upravo ulazi u obor.

To je treći i posljednji voz. Treba ga istrpati i naslagati u štagalj. U uvoz. Zatim odmah u Loparušu uplašćivati sijeno. Isto i sutra. A prekosutra, u četvrtak, pa i u petak izvažati sijeno. U subotu mašinati ječam, — i tako to ide redom iz dana u dan, od rane zore do mrkle noći, da čovjeku sve kosti pucaju. Čitavo proljeće i ljeto, sve do kasne jeseni.

Drugi dan, u srijedu popodne, diže se pop Valentin i s batinom trnovačom u ruci izađe iz župnoga stana.

Kod jaruge pred crkvom dočeka ga jato gusaka sa starim gusakom na čelu. Gusak se zaleti na popa, spusti siva krila, ispruži dugi vrat i stane siktati. Pop se okosi na nj i gusak odmah uzmakne, okrene se svome jatu i zagače jako. Kao da se hvali

svojom smjelošću i traži priznanje. A jato mu ga glasnim gakanjem zaista i poda.

Na ledini pred crkvom igraju se djeca. Ima ih osmero, muško i žensko, sve od tri do pet godina. A među njima i jedno posve malo sa svinutim nogama. Jedva će mu biti dvije godine. Uhvatila se djeca u kolo, pa se vrte i topkaju nogama po ledini. S njima se gega i onaj mali sa svinutim nogama. Vrte se djeca, pa neskladno viču i pjevaju po taktu, kako im noge udaraju:

»Jedan, dvâ-trî.
Potukli se frâ-trî.
Jedan drugog tû-čê,
I za bradu vû-čê.
Jedan drugom vî-čê,
Pomozi mi, strî-čê.
Ako ne ćeš pòmoći,
Tući ć'mo se dö noći«.

Vrte se djeca i pjevaju, no čim ugledaju popa Valentina, odmah se ko prestrašena pilad pred jastrijebom razlete lijevo i desno po oborima, pa se ondje zavlače u budžake, ili se sakrivaju babama i materama pod suknje. A te babe i matere, ako i same ne mogu da pobjegnu, već izdaleka ponizno i plašljivo pozdravljaju popa Valentina:

— Hvaljen Isus i Marijaaa!

— Uvijeke hvaljen, amen! — odgovara on ne dižući glave i klima dalje.

Žene onda priđu bliže tarabama, pa gledaju za njim i s tugom u srcu sjećaju se pokojnoga pone. Kako li su njega već izdaleka djeca veselo pozdravljala, kad bi ga bilo gdje opazila! Odmah se slete oko njega i silom mu ljube ruke. A on im onda stane pričati bilo kakvu pričicu, ili ako mu se žuri, podijeli im samo nekoliko bombona, što ih uvijek nosi u džepu, da lakše izmakne. Kao Krist...

Pop Valentin zakrene iza ćoška, pa zaputi nalijevo selom. No sad se oglase psi. Reže iza taraba,

skaču preko plotina, pa laju i zalijetaju se za njim. On se na njih isprva i ne osvrće. No psi, ko psi, postaju sve drzovitiji, sve ih je više i nasrću sve bliže. A jedan mu već onjuši i crnu reverendu, te strašno zareži. Tad se pop Valentin naglo okrene i bijesno pogleda po toj lajavoj pasmini, a za onim se najdrzovitijim reponjom nagne i potegne ga teškom batinom trnovačom preko kičme. Guravo se pseto svine pod udarcem, strašno zacvili i skupi rep pod noge. A za njim nagnu i ostali. Jedni poskaču lijevo i desno preko taraba, a drugi potegnu natrag, te samo izdaleka polajkuju za njim.

Začas dođe opet do jedne skupine od petero djece. Igraju se nasred puta u prašini. Sami dječaci od tri do pet godina. Musavi, uprašeni, u dugim košuljicama do gležanja. A jedan među njima gol golcat, kako ga je mati rodila pod bánkom. Valjda mu košuljica smeta u poslu, pa ju je svukao i bacio pod tarabe.

I ta djeca odmah pobjegnu u obor, kad opaze popa Valentina, pa se ko miševi zavuku pod visok stôg svježe omlaćene ječmene slame. No jedan mališan, najveći među njima, ipak ostane. Samo se uklonio s puta i stao uz tarabe. I na njemu je košuljica do gležanja, stegnuta oko pasa tankom strukom »žikanicom«, a na glavi mu otrcan šeširić s oklapljenim obodom. I on je sav uprašen, no ispod oklapljena oboda šešira plamte iz uprašena lica dva mala i bistra oka. To je Pero. Kumàšina...

Stoji on tako prislonjen uz tarabe, pa sve pòglêda i zvjèrâ čas u onu prašinu nasred puta, a čas na popa, što se približuje. Primiče se pop Valentin, i eto, — baš će da zagazi onamo, u njihovu »livadu«...

— Ej ti, crni, — smjelo mu dovikne mališ, — nemoj da nam zagaziš u livadu i porušiš plot...

Pop Valentin pogleda preda se u prašinu i zaista: velika pačetvorina, ograđena malim nasipom od prašine, lijepo i glatko utoptane dječjim

dlanovima. Taj nasip, — to je plot; ograđena pačetvorina, — to je livada; a oni kamenčići, bez reda razbacani u pačetvorini, — to je blago, što na livadi pase...

— A čiji si ti, mali? — pita ga pop Valentin.

— Ja, — ja sam ćaćin i materin, — odvraća Pero.

— Kako se zoveš?

— Ja, — ja se nikako ne zovem. Drugi me zovu.

Ohrabreni neobičnom smjelošću svoga druga i ona se četvorica mališana iskoprcaju ispod stoga ječmene slame, pa se lagano prikradu tarabama, da bolje vide i čuju. A onaj mali golišan dođe sasvim blizu do taraba, prihvati se svakom rukom za jednu letvu i pritisne se uz njih, te mu kroz uzani režak između taraba proviri na drugu stranu samo musavi nosić i ispod trbuha mala pŭzdrica, — nježno djetinje spolovilo.

— No, kako ti je ime? — pita pop Valentin dalje.

— Ja, — ja sam Pero. Pero Orlović.

— A tvoj otac?

— Moj dádo, — i on je Pero. Pero Orlović... A ti, — osmjeli se mali još više, kad iza taraba ugleda drugove svoje, — es ti to onaj, što po noći u crkvi zjaješ i orgulje gaziš?

Popa to neočekivano pitanje tako zateče, te ne smogne odmah odgovara. A mališan, još više ohrabren time, nastavi uznosito:

— Al' da znaš, — ja se toga više ne bojim. Jer strašila nema. I nikoga se ja više ne bojim. Pa ni tebe... Baš te se ne bojim!

I topne on bosom nožicom po zemlji.

— A tko te je to naučio, mali, da se ti tako... nikog ne bojiš? — zabode pop Valentin svoje duboke i tamne oči u mališevo lice, koje se već bilo i kroz prašinu zažarilo.

— A bome onaj, ko se tebe ne boji. Bome moj kum Toma. On je još veći i jači od tebe. Hvat širok i tri hvata visok. I... on bi tebe prokezmao, da me se samo takneš... Probaj samo...

Mališa je očito ostavila hrabrost, gledajući u neobično lice i čudne oči visoko nad sobom, pa se još bolje stisnuo uz tarabe. I glas mu je kod posljednjih riječi stao već da zanosi na plač. — No pop Valentin već je pošao dalje.

— I opet on, — prokleti!... To ga je o n naučio. Da tko bi drugi? Oh, prokleti, što sablažnjuje već i ove malene, — mumlja pop Valentin, a srce mu se još jače stisne od bola.

Malo zatim dođe do jedne nove kuće. Ne će li to biti n j e g o v a kuća? Da, to će biti... Lijepa i velika, sjajno pobijeljena kuća sa četiri visoka prozora od ulične strane. Stakla čista, a okviri jasnomodro bojadisani, pa se ta modrina prelijeva i u staklo, te se svaki prozor čini ko mirno i duboko jezerce, ko živo i plavetno oko. Krov joj pokrit sivim crijepom od eternita, a na njemu se crveni i žari širok dimnjak od crvene cigle. Drugi dimnjak, što stoji nad kuhinjom, ne vidi se odavle s pročelja. Lijepa, vedra i nasmijana kuća. Ko gizdava golubica s bijelim potrbušjem, modrim očima, svijetlosivim krilima i crljenom kukmom na ponositoj glavi. — Na suprotnoj strani preko puta nema nikakve kuće. To je još prazno i neizgrađeno kućište, zasađeno kukuruzom i krumpirom i plotom ograđeno. A kraj toga plota podigla se i ukočila stara, visoka trešnja. Plod joj već poodavno obran, a tanke joj grančice na širokoj krošnji potrgane i posušene. Obrstila ju djeca, još napola zelenu. Ko mali kozlići.

— Da, da, — to je špilja Šatanova, to je njegov brlog! Tu se on roči sa crnim svojim pristašama, tu on plete mreže svoje i odatle ih baca...

Pop Valentin ne osvrće se više ni lijevo, ni desno, već požuri korak. I brzo dođe na kraj sela,

*

te zađe u obor Jakova Stokuće. A on ga smjerno pozdravlja, duboko i nespretno se klanja i ljubi mu ruku. Onda stane preda nj, ogleda se po široku oboru i raširi ruke:

— Sve je to moje, velečasni. Moje i božje. I kuća i štala, i štagalj i kotac, i tor i bunar i ambar, — sve. Tamo iza štale i štaglja, — tamo je voćnjak i vrt, a ispod vrta djetelina i livada. Ovamo iza kuće, uz ovu živicu kraj puta, — tu je ograda. Kraja joj ne možete dogledati. A sve to moja muka. Do svoje tridesete godine bio sam tuđi sluga i potucao se od nemila do nedraga. Pa i ovamo sam došao gotovo ko prosjak, pravi božjak. A sad eto, — hvala milom Bogu... Izvolite u kuću, velečasni.

Pop Valentin prekorači preko praga i zakrene nalijevo u sobu. Pođe do stola i sjedne na klupu. Nasred stola mala flašica od pola decilitra. Bit će, da je od ljekarije kakve. Još i sad je na njoj nalijepljena crvena ceduljica, no slova su već izblijedjela. Ona čista i prozirna tekućina u njoj, — možda su to kapljice za oči, ili za želudac.

— Šta je ovo, Jakove? Ljekarija?

— Ljekarija, velečasni. Rakijica. »Fraklić«... Nema od toga boljega lijeka.

— A čemu to?

— Za vas to, velečasni. Ako vam se prohtije, da možda ipak gucnete malo.

— Rekao sam ti već...

— No dobro, dobro, velečasni, — ništa zato. Ja to vama, znate, samo onako, od milošte. A ako zbilja ne pijete, pa vi spremite u džep. Dobro će vam doći. Ako vas, — da Bog i sveta nedjeljica oslobode nesreće takve! — ako vas trbuščić zaboli. Pa onda samo kapnuti dvije, tri kapi na pupak. U onu jamicu na pupku,... ako vam je pupčić kojom srećom dobro obrezan i nije izbuljen ko žir... A ako...

— Dobro, dobro, Jakove, ne mlati toliko. Meni toga ne treba.

Onda Jakov izvadi iz nutarnjeg džepa u široku prsluku olovkom ispisan arak papira, a sa dvorišnog prozora dohvati uprljane, stare naočari i zatakne ih za uši.

— A ovo je moja oporuka, velečasni, o kojoj sam vam govorio. Sve sam ja to, — i opet on zaokruži rukama po zraku, — namijenio svetoj crkvi. Svetoj crkvi i vama. Slušajte samo...

— A tko je to pisao? Čini se, da je mnogo.

— Ja sam to pisao, ja sâm. Pismen sam ja, — hohooo! A ako je mnogo oporuke, vala je još više imanja. I premalo je to oporuke za ovoliko bogatstvo. Ni jedan lakat moje ograde ne bi ona mogla da pokrije. A ja mislim, da je dobro sastavljena. Slušajte samo, velečasni: — »Mi, Jakov Stokuća, po milosti božjoj i po teškom trudu svome samovlasnik, pravoužitnik i svoj gospodar, kod bistre svoje pameti, koja nas, hvala Bogu i Mariji, nikad nije ostavila, ko ove neke po selu...«

Pop Valentin se jedva primjetljivo nasmiješi i prekine čitanje:

— Ostavi to sada, Jakove. To ćemo drugi put. Gdje ti je žena?

— U vrtu negdje, velečasni, — odgovori Jakov, spremajući »oporuku« u prsluk.

— Zovni ju, pa nas ostavi nasamo.

— Odmah ću ja, velečasni. Ali ne zamjerite, ako rakijicu odmah sklonim odavle. Da se ne razbije i ne prolije, ako se vi razgoropadite na onu beštiju, pa udarite šakom po stolu.

I Jakov uzima rakiju, pa izlazi iz kuće te već s praga više iza glasa:

— Paaavooo! Paaavooo!... Dođi, golubice. Požuri. Da znaš samo, tko ti je došooo! Samo da znaš. Poteci, golubice!

I već začas ulazi Pava. Na glavi joj crvena šamija, a na životu samo oplećak i tamna suknja za djelatne dane. Skuta su samo za paradu i svečane zgode. Suknja joj pritegnuta za kukove, te joj se

postrance vide bose noge do koljena. — Uđe ona i skameni se kod vrata, kad ugleda na klupi za stolom popa Valentina. Brže otpusti suknju sa kukova, sabere se malo i ponizno pozdravi:

— Hvaljen Isus...

— Uvijeke hvaljen, amen. — Dođi bliže, kćeri moja. Dođi i sjedni.

Pava lagano prilazi, ali ne sjeda. A on je mjeri i promatra od glave do pete. I glatko čelo ispod crvene šamije, i široka dva četveropleta narančasto-zlatne kose na sljepočicama, i lijepo svedene tamne obrve, i oborene oči pod dugim trepavicama, i od neprilike postiđeno, a od sunca malo žaltavo lice, — sve on to redom uoči. Zatim mu pogled klizne preko usta i brade, pa se sustavi pod grlom na bjelini, što je prosinula ispod raskopčana i malo razgaljena oplećka.

— Zgriješit ću, Gospode... pomisli on s užasom u duši i zadršće.

Nije mislio ni očekivao, da je tako đavolski zavodljiva i lijepa. I brzo on odvrati od nje svoj pogled, te obori oči i zabode ih u vezeni pokrivač na stolu. Posjedi tako šuteći kratak čas, a onda upita blago:

— Imaš li možda kakav teški grijeh na duši, kćeri moja?

Pava se od toga nenadanog pitanja smete. Čemu on to pita i što hoće? Zar će da ju ispovijeda? Pa ovdje, u njezinoj kući? Kao bolesnika na samrtnoj postelji...

— Ne znam, velečasni. Ne sjećam se. Nemam.

— Nemaš?... No, onda dobro.

Pava odahne, a on odmah nastavi dalje:

— Jer evo, zašto te to pitam. Danas ujutro, kod rane mise, okrenem se ja od oltara i spazim u crkvi Jakova. Tvoga muža Jakova. Tvoga zakonitog muža. I začudim se vrlo, što mi je upravo na njemu oko zapelo, a on sjedi tako daleko, u klupi. Onda se opet okrenem k oltaru, podignem oči do Svetoga Đurđa i ondje gore... odjednom... ukaže mi se strašno priviđenje...

Pava naglo stane da blijedi.

— Ne pitaj, kćeri moja, što je bilo... Strašna nesreća survat će se na vas oboje...

— Jao meni, Isuse!

— Ali ne boj se, kćeri moja. Bog, — veliki Bog sa Siona čuva i štiti pravednika, koji se njega boji, te živi po njegovoj svetoj volji i po zakonima naše svete matere Crkve. A tvoja je duša, kažeš, čista od grijeha.

Pop Valentin zašuti, bljesne pogledom ispod obrva na njezino lice i opet ga obori.

— Što ti je, kćeri moja? Što blijediš tako i dršćeš?... Možda ti ipak imaš kakav grijeh na duši? Veliki, smrtni... Što? Nemaš?... Vi-di-o sam u pri-vi-đenju... Tebe i — onoga...

— Jao meni, Bože, smiluj se! — krikne Pava prestravljeno.

— Što? Zar možda nije istina? Moje priviđenje da možda... vara i laže? Ono da laže?

Sva smućena stoji ona pred njim i gužva pregaču među prstima.

— Govori, kćeri moja. Kazuj. Što je?

— Jest, velečasni, — skrušeno odvraća ona, utučena i poništena. — Što hasni tajiti, kad vi i onako sve znate, i kad se pred vama ne da sakriti. Istina je, velečasni.

— A gdje si se ročila s njime?

— Najviše u vinogradu, velečasni. U klijeti. A i drugdje.

— No eto. I klijet sam vidio. Da. A je li vas tko vidio? Je li tko znao?

— Nitko do mene, njega i Gospoda Boga.

— I podala mu se?

— Jesam.

— I više puta, — to se zna.

— Jesam.

— A zar se ne bojiš Boga i kazne božje?

— Bojim se, velečasni, — jako se bojim.

— Jesi li spremna svoj grijeh okajati, kćeri moja?

— Jesam.

— I ne griješiti više?

Pava ne odgovori. Samo gleda u zemlju i još uvijek gužva pregaču. A i pop Valentin gleda još uvijek u pokrivač na stolu. Tek sada, kad je njezin odgovor zapeo, digne on glavu i pogleda joj u prestrašeno lice. Zatim mu oči opet kliznu po njoj, ali se ne sustave pod grlom, nego joj pohotljivo liznu pune i napete grudi, obuhvate joj oble bokove i bose noge, pa se opet dignu i zapnu na pokajničkom čelu, što se mršti i nabira od muke, da smisli prikladan odgovor. I nakon poduže stanke odgovori ona promišljeno:

— Velečasni, ja se njemu ne mogu opirati... Ja sam njegova, kadgod on hoće i doklegod hoće. Ja ne mogu...

I prinese pregaču k očima, te brizne u plač.

— A ne znaš li, kćeri moja, da time počinjaš nov, jednako težak i smrtan grijeh? Jer griješiti, — to je ljudska slabost, kćeri moja No ustrajati u grijehu, — to je đavolsko djelo, to je propast... Razaberi se dakle, kćeri moja, i razumij, da griješiš nesamo Gospodinu Bogu, već i svome zakonitom mužu Jakovu.

Njegovo je sivo lice još uvijek strogo i namršteno, pa se on silom trsi, da mu takve budu i riječi. No iz tih riječi i preko njegove volje izbija eto neka neobična toplota i jedva malo prikrivena blagost. A duboke mu oči još uvijek vise o njezinu čelu ko zapete strijele i nikako da se otkinu s njega.

— Moj muž, velečasni, ...nikad on nije živio sa mnom... ko muž.

— A kako si se udala za nj?

— Pa tako, — udala se. Morala sam.

I opet ona spusti pregaču s lica.

— A... kako to, veliš, — nije živio s tobom?

Pavi šikne stid u obraze i prelije se preko ušiju, te ona opet zašuti.

— Reci, kćeri, ne boj se ništa. Meni treba sve da kažeš iskreno i otvoreno. Ko na ispovijedi. Pa će ti Gospodin Bog oprostiti, — hrabri ju on, a duboke mu se oči zasjene pohotom, te se stanu još dublje upijati i zabadati u nju. I lice mu se nekud oteže, mijenja. I nabori se otanjuju.

— Pa eto tako, nikad on nije ko muž... Ja sam uza nj ostala djevojkom, — procijedi ona teškom mukom i posramljeno se okrene u stranu.

— A-a-a... tako... tako. Nikad on nije ko muž.. prihvaća pop Valentin brzo i glas mu stane podrhtavati. — Nego što, — nego što, kćeri moja?

Pava stoji pred njim ko drvo u plamenu i šuti. A u nesretnomu se čovjeku već razbuktio crveni požar strasti, pa hara, strašno hara, i jadno se tijelo savija i grči u njemu ko tanka željezna šipka u rasijanom vignju.

— Nego što?... Nego što?

— M-m-mda... Uvijek je samo htio...

— Što?... Što je htio?

— ...svinjarije kojekakve, — odgovara ona kroz suze posve tiho, smućeno i teško. — Pa sam ga odrinula...

— A-a-a... tako, odrinula... A onaj drugi, — onaj drugi?... Njega nisi...

Isprekidane njegove riječi zvuče Pavi tako čudno, odvratno i strašno, te se ona stane ogledati oko sebe, kao da traži put, kojim bi najlakše pobjegla. Onda odjednom digne glavu i pogleda na nj.

— A što vi — to?... Vele-časni!...

Ona se uplaši i strese. Strašno!... Nikad još nije takova šta vidjela, a ni zamisliti ne bi mogla... On je najprije stao da se trese i dršće, a onda se odjednom sav ukočio. Usta se rastegnula ko na plač i na smijeh u isti čas. Već tri dana nebrijano lice otegnulo se, izobličilo, a duboke se oči krijese i plamte ko dva oštra plamena iz tamnih špilja. Ta

dva plamena liže iz dubokih očnica ko dva zmijska jezika sve bliže prema njoj i ukočeno joj se zabodu u prsa ko dva ražnja od usijana gvožđa...

Pavi se pričini, kao da zaista osjeća na svojoj koži ta dva ražnja. I prestravljena uzmakne za korak natrag, a pod prsima joj se smuči. — No kod njega potraje to samo trenutak. A onda se on opet sav strese, trgne se kao oda sna i pogleda oko sebe. Oči se odmah ugase i na lice mu se navuče stara maska. Prekrsti se pop Valentin i očajno krikne:

— Ah, zavodnice!... Oganj će ti pakleni lizati griješno tijelo! Ti, bludnice!...

Pava stoji bez riječi, te nijemo zuri u neku neodređenu točku između stola i prozora, onoga prozora, što škilji na obor. I kao da se nešto srušilo u njoj, ona se u tren oka sva promijeni. Jače se isprsi, a lice joj se gotovo smrzne od ledena ponosa.

— Nemaš grijeha, bludnice, — viče pop Valentin, — a tuđemu se čovjeku bludno podala i...

— Jesam. I opet ću. Svome, a ne tuđemu. Ja nisam bludnica! — prekida ga ona i odgovara ne više kao prije, već mirno i odrešito, kratko i resko.

A pop Valentin na te riječi razvali oči i usta.

— Bludnice! To je sad Šatan progovorio iz tebe!...

Šatan!... Pava se lecne, pa joj se i samoj pričini, kao da to zaista nije bio njezin glas, ma da je došao iz njezina grla. To je nekakav tuđi, strani glas. I sama se uplaši, zaprepasti od toga glasa.

A pop Valentin naglo skoči i sune na vrata. Kod ulične ga ljese dočeka Jakov i smjerno se klanja, a pronicavim očima škilji u njegovo lice, kao da na njemu traži makar i nijem odgovor na nijemo svoje pitanje. I one mu se sigice miču ko štipaljke u kukca rogača. Ispopriječio se pred popom kod vrata kraj ljese i postojano čeka na odgovor, ma da je pod prozorom dobro čuo i lakomo gutao svaku riječ iz sobe.

— U nedjelju popodne neka bude kod večernjice. Sotona je u njoj, — šapne mu pop Valentin uzrujano, te se protisne mimo njega i odjuri ko vjetar.

Kod kuće se opet baci na klecalo pred Raspetoga i sakrije lice u dlanove. U grlu ga nešto strahovito guti, pa se onda raspukne ko čir. I na jadne, upale oči stanu navirati gorke suze, pa teku, oklizuju se po mekanim dlanovima i jedna za drugom kapaju klecalu na naslon. Pop Valentin stane pojecavati, sve mu se glava i ramena tresu i čitavo se to izmučeno i slabo čovječje tijelo savija i trza u konvulzivnom grču pod strašnim bičem velike nesreće i bola.

— Peccavi, Domine, peccavi et tristis est anima mea usque ad mortem... Gospodine, Isuse moj, opet sam zgriješio i žalosna je duša moja do smrti... Oh, Isuse, Bože moj, kako sam ti ja nesretan i bijedan!

I opet on dohvati kandžiju.

I tri dana iza toga živi samo o kruhu i vodi.

— Dosta si obilata u bokovima, pa se bolje upri, — ti, zlatousta! — vikne Kolovrat, pa uštine curu ispod lijevoga kuka. No prsti mu se omaknu po tvrdu i debelu mesu, te među njima ostanu samo nabori suknje.

»Zlatousta« se lijevom nogom natraške ritne i malo te ga tvrdom, izgaženom petom ne zahvati po koljenu.

— Ne diraj, vraže stari, oglodani! Nije to za te.

— E ljudi, što je tvrda i debela! — začudi se Kolovrat. — Ta naša Bosiljka. Ko prase iz žirovine.

— Briga tebe za to! Moji su to zubići nakosali, — nasmije se djevojka i okrene glavu, te joj u nizu čvrstih i bijelih zuba bljesnu dva gornja sjekutića od zlata.

— Kako i ne će, kad su zlatni, — naruga se Kolovrat. — Sigurno si ih sama izbila, samo da ti »kuršmid« skuje i nastavi te zlatne.

— Pa dašto. Radi vas ja to, stric Kolovrat. Da vam se bolje dopanem.

— Gle ti nje, ždrebice! Ko da ti nemaš svoga klincóva i bez mene! Jer — vražje ti je oko. Šareno.

— A bome baš tako, stric Kolovrat. Ja ko ona dika u pjesmi: okim mignem, — kumpaniju dignem; okom trenem, — regimentu krenem.

Kolovrat ništa ne odgovori, a Bosiljka dalje okreće veliki i teški kotač od lijevana željeza na vršaćoj mašini, što stoji u širom otvorenu i prostranu uvozu Tomina štaglja.

Sa svake je strane na mašini po jedan takav kotač i na svakom odugačka rukùnica. A kod svake rukunice pristao po jedan muškarac i jedna ženska, jedno drugome nasuprot, pa okreću i »mašinaju« ječam. Kod svakog okretaja oni se nisko sagibaju i lome u krstima, pa se ženama kod toga vitlaju suknje i priljubljuju uz tijelo, te im se razabira oblina bokova i vide se gole cjevanice od sunca proplanulih nogu sve do ispod koljena.

A mašina škrguće, zuji, klopoće i zvrči. Od mašine se dižu čitavi oblaci pljeve i prašine, kovitlaju se po uvozu sve gore do crijepom pokrita krova, pa ispod strehe na otvorenoj strani ližu i sukljaju napolje ko dim. Vijori pljeva i prašina po zraku i lagano pada, te ko pepeo iz vulkana debelom naslagom pokriva čitav obor ispred uvoza sve gore do kuće. A sitnije čestice dižu se ko laka maglica visoko u zrak i lebde na žarkim pramovima petrovskog sunca, što se iz nedogledne visine zabadaju u zemlju ko usijane i napete strune

veličajnog svemirskoga glazbala, na kojima mlaki dašak sa zapada prebira ljetnu simfoniju prvog dozrijevanja.

Ta pljeva i prašina pada i na vršače, te su im i rubine i ruke i lica jednako smeđa, crna i čađava od snijeti. Ko u strašila kakvih. Ta prašina grize kožu, škaklja u nosu i sili na kihanje, a zadah joj je težak, neprijatan. Razblažuje ga samo miris svježa sijena, što je juče iz Loparuše dovezeno i nagaženo u parmu sve gore do popriječne grede ispod strehe. Do »gvântâra«, kako ovdje kažu.

U dnu uvoza, na visoko naslaganoj gomili ječma, — na »kàmari«, — stoji Petruška i vilama baca na zemlju debelo snoplje. Dolje ga jedna žena razvezuje i tako razvezano dodaje Tomi, što stoji za mašinom, sav uprašen i crn ko Arapin. On ga onda rastanjuje i pušta mašini u ždrijelo, pod željezne zupce.

Duge i žute ječmene vlati sa oštrim i brkatim klasjem prolaze kroz mašinu i padaju na drugu stranu ko ispremlaćena i zgužvana slama zajedno sa zrnjem. Tu stoji Kolovrat s drvenim grabljama u ruci, pa odgrće slamu i zrnje ispod mašine. Iza njega dvije žene tu istu slamu drvenim vilama natresaju, da iz nje poispada možda još zaostalo zrnje, pa je dobacuju dvojici muževa iza sebe, a oni je u velikim naviljcima nose tamo iza koca uz međašni plot, gdje šesti muškarac slaže stôg oko dugačka i vitka, u zemlju zabita stožera. Ima tu zajedno s Tomom i Petruškom dvanaest vršača, šest muškaraca i šest žena, pa se u tri skupine, — sve po dva muškarca i dvije žene, — redom izmjenjuju kod kotača, jer je okretanje najteže. Kuma Pere i njegove žene danas nema ovdje. Otišli su za svojim poslom. No mašina je njihova.

— Bome da ste pravi čovjek, stric Kolovrat, — oglasi se opet zlatozuba Bosiljka, — mogli bi me malo i zamijeniti kod kotača. Muškarac ste.

— Gle ti vraga, — zamijeniti! Takvu dùndulu! A ona jača od mene. Ko Tomina Lisa... Potegnut ću ja, rođena, kad dođe moj red, ne boj se. Pa i ti vuci svoj red. Ne će ti škoditi. Ko ričkа*) si jaka, post ti tvoj ljubim.

— Ipak su jače muške kosti, — oglasi se žena s desne strane.

— Aaa, šta to! — odgovara Kolovrat. — Jednaka plaća, jednak posô.

— Ne radim ja kum Tomi za plaću, ko vi, — odvraća Bosiljka. — Ja njemu za ljubav, ko i on nama.

— Za ljubav... E pa onda iskaži potpunu ljubav. Jer polovična ljubav ne valja. Od nje se umire.

Bosiljka ne odgovori ništa, već samo lijevom rukom popravi uprašeni rubac na glavi. A mašina zuji i škrguće dalje. Onda će ona opet kroz čas:

— Recite zbilja, stric Kolovrat, koji vas je đavo baš tako okrstio. Kolovrat!... Kakvo je to vražje ime?

Kolovrat se malo namršti i ne odgovori. No mjesto njega poviče jedna od onih, što iza njega natresaju slamu:

— Eh, valaj ti on toga kazati ne će. No znamo mi, kako je to bilo. Dopala se njemu pred dvadesetak godina neka udovica Kata. A šta, — eno je i sad žive: dudáševa Kata. Pa ti on stao večerom k njoj zalaziti. Tobože na prelo. I tako prede Kata na kolovrat, a na stolčiću do njenih nogu sjedi moj Furjan. Sjedi, puši lulu i pljucka, a na Katu milo pogledava i pomalo žmiruca. Žmiruca, a ništa ne govori. Ko tútljo kaki. Tek jedne večeri opet on tako, a lula mu ispane s orahova kamiša. Sam ju tako nastavio, da ispane. Sagne se moj Furjan tobože za lulom, ali mu ruka zabludi Kati pod koljeno. A Kata skoči, spopane kolovrat, pa moga čovu po glavi... Osta Kata veselo

*) kobila.

predući, ode Furjan selom kukajući. — Eto tako ti je to bilo, Bosiljko, da znaš. Kata je sama pripovijedala. A i danas će, ako je zapitaš.

— Eh, baš si se fino izlagala! Baš masno, — okrene se Kolovrat namršten i zapuren ko rak, no njegove se riječi sasvim izgube u općem smijehu i hihotu.

— Aaa, tako je to dakle s kolovratom! — zaškilji zlatozuba Bosiljka na Kolovrata. — No i drugo vam je ime čudnovato. Gazivoda!... A vi bi se morali zvati Vinožder. Ili Rakijaš...

Kolovrat opet šuti i kao da smišlja odgovor.

— No recite, tko vas je krstio tako i zašto?

— A tko i zašto je tebe krstio Bosiljkom?

— Ja sam Bosiljka, jer mirišem na bosiljak.

— Mirišeš ti vraga! No, sad još kako, tako. Ali kad prođeš tridesetu, četrdesetu, — zaudarat ćeš i ti ko ukisana i pokvarena sirutka. Ko i ona moja stara kod kuće.

Svi se opet nasmiju i Bosiljka već zine, da mu nešto odgovori. No preteče ju ona, što je pričala o kolovratu.

— Mani ga, Bosiljko, do vraga. On zaudara, a ne njegova žena. Nije on više ni za što. A kad muž nije više za ženu, onda nije ni za drugi posô. Vidiš to najbolje po njemu. I onda je najbolje, da takvu šušu metneš u top, pa ispališ nebu pod oblake.

Opet se svi vršači nasmiju, a okretači ispuste rukunice i mašina stane.

— Dosta smo mi već okretali, — reknu oni svi u jedan glas.

A Bosiljka zlorado zaškilji na Kolovrata i doda:

— Sad bi i drugi mogli, da se malo zaslade.

— Dosta je, — reče i Toma, te se makne iza mašine i izađe na gumno.

Okretači se usprave, pa se stanu protezati, opipavati i ravnati od teška okretanja izlamana

krsta, a svi od reda otiru pregačama i rukavima snijet i prašinu s čela i lica, što se natopljena znojem pretvorila već u toplo i sluzavo, tamno-smeđe blato.

Sad Petruška stane za mašinu na Tomino mjesto. Kotačima pristupi Kolovrat i onaj čovjek sa stoga, svaki s jedne strane, a sa svakim od njih i po jedna žena. Toma se uspne na stog, zlatousta Bosiljka stane iza Kolovrata, a i drugi se sami podijele, kako im je red. Iza Bosiljke natresaju slamu dvije mlade, istom jesenas udate snaše. Jedna je od njih već na svu dôb trudna. »Kuljava«.

Mašina opet zaškrguće i zazuji, a Bosiljka glasno zahihoće:

— Ej, sad ćeš se ti malo pariti, kume Kolovrate, striče dragi, Florijane Gazivodo! Ko parip... Mećite samo, Petre, obilno mećite u mašinu. Čitavo snoplje! I ne razvezujte ga.

— Hoću ja, valaj. Pa da vidiš, kako se okreće i vrši, — odgovara Kolovrat. — A što ova »otraguša« zvrnda, da ja nisam više za ženu, — hohooo!... Da mi samo u papke dođe, ne bi joj, vala, nalako bilo. Pa bome i ti, zlatousta, kakvagod si dundula jaka i debela, — hohooo!...

— Bi ti, — odgovara mu opet ona žena, — da je samo do jezika. Eh, da je derdana, kol'ko je divana!...

Po pljevi i prašini prsne i opet hihot i smijeh. Žene se smiju i pocikuju, a ona kuljava sve se koči od smijeha, trbuh joj se trese i ona ga objema rukama obuhvaća ko bubanj. Samo najstarija među njima, — ona, što sad iza Petruške razvezuje snoplje, a nema joj više od četrdeset godina, — niti se smije, niti im povlađuje, nego se odjednom podboči na kukove i reče strogo:

— Ta zar vas nije Boga strah, žene, te govorite ko »ajsune« kakve! Ko »frajmadli«... A i vi, kum Florijan, — eto čovjek već u godinama, pa

— tako... Eh, da vas čuje naš velečasni! Da vas on čuje! Velečasni Valentin...

I zaista... Kao kad na glazbalu u najživljem jeku popucaju žice, te ono odjednom zanijemi, — tako sad i među vršačima jednim mahom zanijemi razgovor i šala, zaledi se smijeh na licu i zgrči se hihot u grlu. Samo je Bosiljka navukla uprašeni rubac niže na lice, pa se ispod njega još uvijek cereka široka bezbriga i prpošna mladost.

Gazeći stôg i razmještajući slamu oko stožera Toma sve to odmah i sam primijeti. I nemilo ga žacne i teško ga povrijedi nesuglasje, što je sa samim imenom popa Valentina palo u taj obijesni šum raspojasane šale, primitivne dosjetljivosti i nedužna zarezivanja.

— A što ste se odjednom ukrutili tako? — vikne on sa stoga. — Još bi samo trebalo, da i mašina prestane zvrndati radi velečasnoga Valentina!... Ta kad bi do njega bilo, mene bi već crna zemljica progutala, ili bi se ovo plavo nebo survalo na me.

Još jedan čas potraje nijema šutnja, a onda se opet oglasi Kolovrat:

— Pravo kaže Toma. Vidio sam ja bataljone popova kod našega pone, ali ovakova čuda, valaj, nisam.

I odmah on digne ruke od kotača, pa se okrene prema gumnu, a iza njega okreće samo preostalih šest ruku.

— Služio sam ja kod našega pone punih petnaest godina i lijepo sam živario ondje. Bilo je i vinca i mesánca. A onda došao ovaj i otjerao. I mene i ženu otjerao. Ko pse.

On rukavom otare znoj sa čela i lica.

— Aaa, naš pono, — svaka čast. Ono je bio pop. I pop i čovjek. Čitavo nam selo, svu nam mlađariju pokrstio lijepim našim hrvatskim imenom. Pa da je poživio, možda bi još i mene prekrstio... A ovaj, — kako ovaj krsti? — Donesu

mu dijete, pa kažu, neka se zove tako i tako. A on samo šuti, pa vadi kolendar. I što? — »Porciunkula će se zvati« — kaže. Baš Porciunkula!... Tako je eto Filipanovu malu okrstio, pa je sad svi zovu »mala porcija«. A kad odraste, onda će biti »velika porcija«. Ko i ti, zlatousta. — Eto.

I sve malo pomalo zamrli se nestašluk opet budi. A Tomi na stogu opet dođe misao, na koju se dosad već nekoliko puta spotaknuo. — Kako je to s ovim svijetom? Kad je u polju i za poslom, tako se slobodno kreće, pocikuje i pjeva, kipi životom, pa se katkad i pošali i razjoguni se malo. A čim dođe do crkve, ili spazi popa Valentina, ili samo pomisli na nj, — odmah se uvlači u se ko jež, pada u prah i ništavilo, strepi i dršće. A ni sami pravo ne znaju, zašto i od čega... Kako je to?... Je li to samo pretvaranje? Ne. Jer seljak je prepreden, ali obično nije farizej. Pa što je onda?

Toma ni sad ne nađe i ne dokuči odgovora na to pitanje. No — čudnovato! Eto baš sada, tek je prošlo nekoliko časaka, ovdje na gumnu, — dosta je bila samo jedna njegova bodra riječ, i ti su se ljudi odmah pridigli, uspravili... A što bi tek bilo, da se netko nađe, tko bi se tome čovjeku, tome popu Valentinu javno i pred čitavim selom opro... Pa ga možda još i »razgoličio« i prikazao ga u svoj njegovoj bijedi. Sve do džigerica... Što bi tek onda bilo?... Hm .. A zar bi to bilo tako teško? Ta dosta je samo pogledati, što on zapravo radi. Ništa. I kakav je gospodar? Kakva mu je kuća? A kakav je bio pokojni pono!...

I sad se u njemu zarodi, pa mu odmah i kljucne u duši čudna misao i tajna želja:

— Pa što? Da ga »razgoličimo«?...

U taj čas prođe putem ispred Tomine kuće Pava. Ona samo bljesne okom na obor, pa tim jednim pogledom zahvati i vršače kod mašine i Tomu na stogu, te žurnim korakom pođe dalje.

A Toma se lecne... Od nedjelje već nije bio s njome. I ono u ponedjeljak, kad je octom i rakijom oživljavala svoga, — Toma se nasmiješi, — »svoga zakonitog muža Jakova«... A danas je već eto subota. — No i kako bi? Gdje i kada? Posao dolazi za poslom, te čovjek svaki božji dan od zore do mraka tegli ko upregnuta živina. No sutra, — sutra ujutro treba ju dočekati, kad bude išla u crkvu, pozvati je opet u klijet, i tu će se onda sve odlučiti. Ovako, ili onako. Jer dosad se zapravo i nije moglo ništa više učiniti. Sutra...

Mašina još uvijek klopoće, zuji i škrguće, oblaci prašine i snijeti dižu se i kuljaju u visinu, a božje sunce pripeklo, da čovjeku mozag uskipi. Još se dva, tri puta izmijene okretači, a onda od sredine sela, onome labudu ispod bijela grla zaječi veliko zvono. Podne... Mašina stane, vršači se krste i Bogu se mole.

A Toma stoji na stogu i gleda. Usne su mu mirne, ne miču se ko druge, no njegova je molitva možda najdublja i najtoplija. Milo mu je gledati, kako se taj svijet na prvi glas stogodišnjeg s v o g a zvona iz stogodišnje s v o j e crkve odjednom promijenio i skrušio u iskrenoj i toploj molitvi. Milo mu je gledati tu ljepotu i zaprašeno mu se lice smiješi, a oči se sjaju i bukte još uvijek ko dvije baklje. I sav se on još uvijek čini ko živa baklja. No nije to više ona poharna baklja od Hersona i Krasnojarska, puna čađe i dima, već neka čudesna baklja silne vjere i iskonske snage života. I ne lama sad njome bura, ne zavitlava vjetar. Dim se ispušio, čađa izgorjela, te baklja sad bukti i gori mirnim i žarkim plamenom na s v o m e ognjištu. Ko sjajni ivanjski krijes.

Na ona staklena vrata iz kuće pomoli se znojna i zaparena glava stare Rastovićke.

— Bosiljko dušo, dođide po vodu, da se umijete. Pa da onda prostreš stol.

*

— Evo me odmah, bako! — vikne zlatozuba Bosiljka i stane otresati prašinu sa sebe.

No još na odlasku okrene se Kolovratu i reče:

— Mi ćemo, ako Bog da, meso. A vi, stric Kolovrat, guljeni krumpijer.

— Da je krumpijer dobar, — odvraća Kolovrat, — narastô bi velik ko bundeva i cucki bi ga već u polju požderali!

Druga nedjelja. Pet sati popodne. Pred crkvom.

Veliko sunce stoji još visoko na usijanu nebu i žestoko žari. Ali je zavijeno nekakvom finom i svijetlom maglicom, mutno i sukrvavo, te se čini ko bolesno, upaljeno oko. Možda je to od preusijane atmosfere, a možda je i predznak daleke bure. Već odjutros negdje u daljini muklo tutnji, kao da pucaju topovi, no zvuk im je nejasan, te se jedan s drugim slijeva, pa dolazi iz daljine samo ko prigušen hûk i mumljanje. Od toga huka i mumljanja sva se priroda ko prestrašena ukočila i utihnula, kao da čeka udarac. I jablanovo plaho lišće, što uvijek treperi, stoji sad nepomično ko saliveno, jer nema ni daška povjetarca. Kao pred buru. A zidovi crkveni i kamene plače pred ulazom ko usijano gvožđe. Da pane kapljica vode i odmah zacvrči, uskipi.

Iz crkve se na širom otvorena vrata izlijeva ko silan val krupno brujanje orgulja-harmonija i duga, otegnuta pjesma:

»Svet, svet, svet, —
Svet i presvet...«

No to potraje samo kratko vrijeme, a onda izdahnu orgulje i zamre pjesma.

Crkva je puna svijeta. Teški val zapare zalio se na otvorena vrata i ovamo, pa se pomiješao s pljesnivim zadahom vječno zatvorene i rijetko

zračene prostorije, s oštrim mirisom tamjana, s kiselastim isparivanjem oznojenih tjelesa i naglim izdisanjem prenapetih pluća; s jakim vonjem jeftine pomade na djevojačkim obrazima i svim onim mnogim i osebujnim zadasima i mirisima, što ih seljački svijet donosi u crkvu: od vonja štale i đubra, zakrkljale lule i prosta duvana »arnauta«, ženske kose i namazanih čizama, — pa do mirisa cvjetnih polja, svježe uzorane zemlje, posušena sijena i omlaćena žita, svetačnog ruha i trave od moljaca. Sve se to pomiješalo u jedan i jedinstven, oštar, ali neodređen vonj i zadah, sav prožet i pritisnut mlazovima teške sparine.

Malo pognut, u staru i pohabanu pluvijalu kleči pop Valentin na donjoj stepenici pred velikim oltarom i sonornim glasom govori litanije. Ne čita iz knjige, jer on sve to već napamet znade. A crkva mu odgovara:

— Isuse, Sine Boga živoga, —
— Smiluj se nam.
— Isuse, jasnoćo svjetlosti vječne, —
— Smiluj se nam.

Uza nj kleče dva dječarca. To su ministranti. Na svakom uglu po jedan. Na uska i nježna djetinja ramena pale im široke poramice od crvene čohe. Ispod toga duge i bijele rokete, čipkama obrubljene. Rukavi su im preširoki, pa im se tanke ručice u njima gube ko u mješinama. A i predugački su, te su ih mnogo puta prisukali. Ispod roketa široke suknje isto od crvene čohe. I te su im suknje predugačke. Morali su ih privezati čisto pod pazuha i još im padaju do zemlje. Klečeći ovako vide im se ispod tih suknjica samo bosi i tvrdi, izgaženi tabani.

— Isuse, kralju slave, —
— Smiluj se nam.
— Isuse, sunce pravde, —
— Smiluj se nam, — odgovara crkva.

I duga skala nejednakih glasova, od najsitnijih dječjih i djevojačkih, pa sve do onih krupnih i promuklih u klupama otraga, — sve se to slijeva u jedan mrmor neodređena timbra. A cijela se crkva kupa u znoju. Sparina provaljuje nesamo na otvorena vrata, već i na visoke, usijane prozore, kroz koje probija sunce, pa mu se ustreptali traci od suprotnih zidova odbijaju u žarkim mlazovima. No žarki taj odsjev na suprotnoj stijeni odjednom stane da blijedi i njegova jakost oslabi, a oko crkve se stane šuljati podmukli hûk. Od časa do časa zahuči malo, pa prestane.

U ograđenu prostoru pred oltarom kleče s lijeve strane djevojke. Lica im se žare, a glatko pričešljana kosa ljeska se od masti i znoja. Ispred njih i pomiješane s njima stoje školske djevojčice, a nadesno dječaci školarci. Njih je manje, pa su ih djevojke pritisnule sve do zida i do vrata, što vode u sakristiju. A gore nad sakristijom u zidu stoji presvođen luk. To je »mali kôr«. Ovamo su prije dolazili i na taj se otvor natiskivali momci za ženidbu, đuvegije. No to je pop Valentin već davno zabranio i ovaj kor zatvorio. Nije crkva za očijukanje.

Iza ograde pred oltarom polegla je za jednu stepenicu niže široka crkvena lađa, koja se na sredini proširuje i savija u dva pobočna luka, jer crkva ima oblik križa. U toj lađi s desne strane stoje momci i osrednji muškarci, a s lijeve strane žene. Rupce su ispod brada porazvezale, pa njihovim okrajcima mašu ko lepezama i hlade užarena, znojna lica. Dalje otraga, sve tamo ispod kora i do zvonika pokleknula su dva reda klupa s prolazom u sredini. Na desnoj su strani starci, a na lijevoj babe i vremešnije žene.

— Od srdžbe svoje, — govori pop Valentin i glas mu drhće od žara molitve.

— Oslobodi nas, Isuse.

— Od zasjeda vražjih, —

— Oslobodi nas, Isuse.

— Od duha bludnosti, —

— Oslobodi nas, Isuse.

Oko crkve jače zahuči i zafijukne i svijetle sjene po zidovima naglo stanu tamnjeti. Na otvorena vrata pod zvonikom provali vjetar s prašinom te se razaspe i zavitla po crkvi. Netko se otraga iz klupe digne i zatvori vrata. No vjetar sve jače navaljuje, pa već drma i vratima, udara o visoke prozore i trese njima, te im stakla zveče. Podmuklo se mumljanje u zraku oglasi bliže i jače, sunca nestane i sva se crkva zalije sivim sumračjem.

Pop Valentin svršava litanije, diže se i uspinje stepenicama do oltara. No ondje ne prihvaća odmah Otajstvo, da zapjeva »tantum ergo« i blagoslovi vjernike, kao što obično čini, već se okreće od oltara bez Otajstva. U ruci mu samo nekakva crna knjiga, kojoj je među listove na jednom mjestu zataknuo kažiprst desne ruke. Lice mu je još strože i pogled još mračniji, nego obično, te čitavoj crkvi na jedan čas zastane dah od uzbuđena očekivanja. Što li će sad? Koga li će opet »ošinuti«? ... No pop Valentin progovori smjerno i ponizno:

— Kršćanska braćo! Prije nego primim u ruke Presveto Otajstvo i njime vas blagoslovim, moram da vam upravim nekoliko riječi, jer je žalosna duša moja ...

Glave se pognu i gdjetko se već stane lupati u prsa. A on nastavlja glasnije, pa što dalje, sve gromkije i jače:

— Čujte, braćo moja, što stanovnicima grada Tiatire po svetom Ivanu Apostolu poručuje Gospodin, koji je bio, koji jest i koji će opet doći; Gospodin, kome su oči ko plamen ognjeni, a noge ko sjajna, u vatri žežena i prokaljena zlaćana mjed.

Zatim otvara onu knjigu, te pogledajući od časa do časa u nju nastavi:

— »Znam djela tvoja i ljubav tvoju, puče moj, — poručuje Gospodin. — Znam tvoju vjeru i trpljenje tvoje. Ali ti ipak zamjeravam ljuto, što trpiš u sredini svojoj krivu proročicu Jezabel i dopuštaš joj, da zavodi sluge moje, te se valjaju s njome u kaljuži bluda i jedu od žrtava idolskih. I dao sam joj vremena, da se pokaje i odvrati od bludnoće svoje, ali se ona ne obrati. I eto, bacit ću je na odar, a sve one, koji s njome bludno griješe, u nevolju veliku. I djecu njezinu pobit ću crnom smrću, te neka svi znaju, da vidim u bubrege i srca njihova i da ću svakome platiti po zasluzi njegovoj« . . .

Ove riječi djeluju ko bič ognjeni i strašni se dojam njihov zrcali u zaprepaštenim i ukočenim očima čitave crkve. A vani već bjesni orkan: oblijeće oko crkve ko paklena neman, šumi, fićuka, zavija, urla, cvili i pišti, udara na vrata i trese staklima. Kroz visoke prozore na desnoj strani vide se već prvi oblaci, što kuljaju jedan preko drugoga, te se ko crni glasnici nesreće u tmastim krpetinama kovitlaju i valjaju pred orkanom. A prati ih lomljava, podmukli huk i grmljavina, što se primiče sve više i mumljanje već ni načas ne prestaje. I pop Valentin stane vikati još jače, da nadglasa taj huk i lomljavu, od koje već i sparni zrak u crkvi podrhtava i crkveni zidovi kao da se tresu.

— Tako poručuje stanovnicima grada Tiatire Gospodin, kome su oči ko plamen ognjeni, a noge ko sjajna i žežena mjed. — Žene kršćanke! I među vama se nalazi takva jedna kriva proročica Jezabel. Svi je znate . . . Proračunato se udala za bogata, časna i pobožna muža samo zato, da bi bludnica lakše mogla . . .

Žene stanu zaprepašteno pogledati jedna drugu, a u prvoj klupi nadesno otraga uspravi se u polumraku mršava i tanka sjena Jakovljeva. Triput se on duboko pokloni, triput se udari u prsa i opet klekne. I odjednom šapat, tih i nečujan ko misao, stane čitavom crkvom od usta do usta pronositi jedno ime od dvije slovke. A među ženama u crkvenoj ladi u isti se čas iz jednoga grla prolomi i raspršti ko razbito staklo strahovit vrisak . . . Pava se zakoleba i stane da pada. Dvije žene do nje odmah je prihvate ispod pazuha i povedu na izlaz ispod zvonika. A za njom se ori strašni glas popa Valentina:

— Ti si to, da, ti, nesretnice! . . . Ti, što napuštaš zakonitog svoga muža, a za drugim letiš ko kuja po polju i kljetinama i zajedno se s njime gušiš u odvratnoj bludnoći svojoj. Ti, što gizdava i načičkana dolaziš i u crkvu božju samo zato, da te gledaju i vide, ili da time pokriješ zla djela svoja. No pred Bogom, svevidnim i sveznajućim, ne ćeš sakriti grijeha svoga. Dobro to pamti i znaj. I dok se god ne pokaješ i ne obratiš Gospodinu, kud hodila i brodila, — prokletstvo božje neka te prati. I tebe i utrobu tvoju do devetog koljena!

Zatim se naglo okrene k oltaru, klekne i pomoli se malo. Onda se digne, poljubi oltar i dohvati Otajstvo. Ali ni sad ne zapjeva, već samo učini Otajstvom velik znak križa i blagoslovi puk. A plaho zvonce u ruci maloga ministranta na desnoj strani potrtim glasom zazveči. Nakon toga stavi on Otajstvo u tabernakul i zatvori ga, siđe po stepenicama, pokloni se i pođe za ministrantima u sakristiju.

Za nekoliko časaka opet izađe iz sakristije. Crkva je već prazna. No vrata su pod zvonikom ostala otvorena, pa je na njih svom snagom provalio orkan u oblaku prašine, što se sad uzvitlala po čitavoj crkvi sve gore do visoka stropa. I još uvijek provaljuje orkan na vrata, zavlači se pod klupe, fićuka oko propovjedaonice, posrće i kovitla se oko oltara, pa zapljuskuje i do one velike, tamne slike nad oltarom: Sveti Đurađ na konju i s ogromnim kopljem u ruci, a ispod njega strahovita aždaja. Orkan lomata i lepeće slabo napetim

platnom, što je od starine već popustilo, pa se čini, kao da konj skače, koplje se vitla, a zelena se aždaja savija i plazi.

Pop Valentin brzo poteče na vrata, teškom ih mukom potegne za sobom protiv orkana i zatvori. I ni sad on ne propusti nijedne od običajnih svojih ceremonija. No pred crkvom nema nikoga. Svijet se razbježao pred burom. Samo pedesetak ljudi i žena sklonilo se pod strehe obližnjih kuća, pa ondje čekaju na blagoslov. A vjetar s prašinom bjesni, bura se bez kapi kiše razigrala, te fijuče i pleše, cereka se i smije. Pop Valentin stoji na kamenom platou, malo se naprijed pognuo, da se odupre buri, a orkan mu vitla širokom, crnom reverendom, te ona samo vijori i lepeće oko njega ko crn barjak na tanašnu stijegu.

Sad on ispruži duge i mršave ruke na blagoslov. Orkan zavitla opet svom snagom i savine vrške onih dvaju jablanova sasvim do zvonika. I odjednom, — strahovit prasak... A svijet se pod strehama snebije od prepasti. Stotina se ruku ispruži prema popu Valentinu i iz pedeset se grla prolomi krik i vrisak:

— Ubi ga! Ljudi! Eno, — ubi ga!...

Orkan je slomio vršak onoga desnog jablana, na koji se čas prije bila naslonila Pava, kad su je žene izvele iz crkve. I vršak stane strašnom lomljavom i šumom padati uz toranj. No pop Valentin se i ne makne, već mirno opisuje desnom rukom velik znak krsta u zraku. A vršak prohuji tik uz njegovo desno rame, te silnim štropotom grune o kamen i prebije jednu ploču. Ali njega i ne tače.

Svijetu pod strehama opet se povrati dah, te ljudi ustaju, krste se i šapću:

— Čudo!... Čudo božje!...

U isto vrijeme leti Pava u buri i prašini beznadno i očajno ko prava prokletnica. Leti obezumljena, ni sama ne zna, kuda i kamo.

Kad su je one dvije žene izvele na svjež zrak i prislonile ju uz jablan, njoj se odmah povratila snaga, ali bez prave svijesti. I tako je u nekom bunilu i posvemašnjoj smućenosti ćutila ostavila žene i potrčala u buru i vjetar.

A orkan joj šiba lice i čitavo tijelo, udara ga i zasipava kišom oštre prašine. Strgne joj s glave svileni rubac, zavitla njime visoko u zrak i ponese ga. Uzvitlava joj i skuta, te ispod njih svaki čas bljesnu puna i bijela stegna. No ona svega toga ne ćuti i ne mari za to, već samo bježi dalje. I posrće ko pijana sad na jednu, sad na drugu stranu puta, kako ju vjetar i prašina zanesu. A prašina se visoko podigla oko nje ko mutna i uzburkana voda, te kroz nju ništa ne vidi i ni sama ne zna, na koju stranu i kuda ju taj strašni vihor nosi. Samo jednu riječ razabira iz toga šuma, fijuka i lomljave, strašnu riječ: — prokletnica!...

Orkan sve jače bjesni. Zahvaća po oborima stara sita i rešeta, u kojima se suši sir, i baca ih za njom. Orkan zahvaća stare metle, zahvaća grablje, vile i sve, što na slobodnu i otvorenu prostoru nanjuši, pa i to diže i odnosi, baca za njom i udara ju, prokletnicu. Orkan trga stogove, kida slamene krovove, pa čitave naviljke slame baca za njom i tjera ju dalje. Orkan lomi granje sa drveća, pa i to baca za njom i tjera ju dalje, prokletnicu.

Jedna otkinuta grana udari je tako žestoko po glavi, te joj se smrači pred očima i ona posrne. Šamija joj se zaplete u granu, a orkan opet jače zafijukne, pa ponese i granu i šamiju. Debele joj pletenice panu niz ramena, orkan zahvaća i njih pa zavitla njima, a one zasikću ko zmije, te ju i same stanu šibati po leđima, po licu i prsima.

Nemilosno, oštro. A ona trči, leti, srlja i juri dalje ko bez glave, ko bez duše.

Onda odjednom, par koraka pred njom, — strahovit lom... Orkan je s korenom iščupao iz zemlje nekakvo debelo i krošnjato drvo, prevalio ga preko ceste i zakrčio joj put. Pava naleti na jednu granu i sustavi se, ali još uvijek ne vidi ništa. Samo na lijevoj ruci i pod suknjom na koljenu osjeti, kako ju škaklja uzvijoreno lišće i grebe ju grana, što joj se zadjela za podvezicu na čarapi. Ona se sagne i rukama stane pred sobom u tami opipavati granje. No orkan se opet oglasi i fijukne još jačom silom s protivne, lijeve strane. Nadesno se opet začuje lom i prasak. Orkan je oborio ljesu kraj kuće na desnoj strani. Odmah zatim zahvati i nju, te ju iznova ponese i baci preko povaljene ljese u dvorište. Ona zatetura oko nekakva zida, nabasa na nekakva vrata, i primi za kvaku, a glavom iznad desne sljepočice nemilo udari o dovratnik i sruši se preko praga na zemlju.

— Tomaaa!... Tomaaa!... Prokleta!

Još u padanju vjetar joj uzvitlao uprašena skuta, pa joj se ležeći ovako vidi iznad žute ševrô-cipele tanka čarapa i na njoj elastična podvezica ispod koljena. A vidi joj se gotovo do kuka i bijelo, opruženo stegno.

Toma doleti iz sobe i stane nad njom nepomičan ko stup, te začuđeno i uplašeno pogleda na tu razbarušenu glavu bez šamije i rupca, na opuštene pletenice i skuta, puna prašine, slame i lišća, na prozirnu žutu čarapu s podvezicom ispod koljena i ogoljeno bijelo stegno.

— Što?... Prokleo?... Pop?... Haj-haj! A ja njega za to blagosivljam!

Zatim joj pokrije golo stegno i zatvori vrata, na koja je već nahrupio vihor, te svu sobu ispunio i zasuo prašinom.

— Toma, Toma, bit će tuče, — bane na vrata i stara mati, dolazeći iz štale i boreći se

s vjetrom i prašinom. — Vihor je oborio našu ljesu i s korenom iščupao staru trešnju pred našom kućom.

— Neka lomi. Ne marim sada. Zar ne vidiš, mati, tko ti je došao...

Stara protare oči od prašine, te sad istom ugleda Pavu na podu. A onda uzdahne, sklopi ruke i digne oči prema nebu:

— Božja volja...

No Pava se ne miče na podu. Toma se sagne, da ju pridigne. Digne joj glavu i pogleda lice, a ono blijedo i modro ko mrtvačko. Nad lijevom joj sljepočicom debela i modra nateklina od udarca o dovratnik. Toma se lecne i lagano ispusti glavu iz ruku, a ona opet klone na pod. Onda ju žilavim rukama uhvati preko kičme ispod pazuha i ispod steganica, te ju ponese u sobu do materine postelje. Nosi ju i viče isprekidano:

— Mati! Poteci, — donesi nešta, — brže, — matiii!

Položi ju na krevet i spuštenu joj glavu digne na uzglavlje. A stara odmah donosi neizbježivu smjesu od vinskoga octa i drožđene rakije s nekakvim travama, što se u njoj kvase još od prošloga ljeta. Otkopča joj brže bolje oplećak ispod bijela grla i strûku oko pasa pa ju stane trljati po čelu, po licu i oko natekline na desnoj sljepočici, po prsima i ispod nabujalih sisa, pod žličicom i po slabinama sve do pupka. I čitava se soba napuni oštrim zadahom ukiseljena vina, jakim vonjem rakije i mirisnih trava. A Pava leži razgoljenih prsiju i strûka. Leži ko mrtva. Toma se nadvija nad nju, osluškuje, da li još diše, meće joj dlan na srce ispod lijeve sise, pa se opet uspravlja, stoji i strepi.

Ulazi i Petruška.

— Evo ti moje tužne ženidbe, Pjotr, — kaže mu Toma i poljubi Pavu u čelo. — Poljubi je i ti.

Petruška pristupa i cjeliva joj čelo, a ono hladno. I prestravi se on, a mekana mu se duša odmah zatrza od suza:

— Famâ! Famâ — umirajet!... Umirajet uže (već)!...

Toma se trgne.

— Ne luduj, budalino, i ne plači ko žena! Ne umire čovjek tako lako i jednostavno, — okomi se on smrknuto na Petrušku, ne toliko radi njega, već da ohrabri sama sebe, jer i sam jedva suzdržava zagrcavanje u vratu.

— Što se dogodilo? — pita Petruška još uvijek kroz suze. Ruski pita i Toma mu ruski odgovara:

— Ništa. Čini se, da ju je onaj... onaj... pop kod večernjice prokleo. A ona, luda, odmah glavom o vrata... Zato ona i nije išla dopodne u crkvu, nego tek sada.

— Prokleo?

— Da. Drugo on i ne zna. To mu je sva mudrost i moć nad onima, koji ga se boje. No ja bih bar jednom htio da vidim i posljedice njegova blagoslova, a ne samo proklinjanja. Ali toga nikako ne vidim. Još se ni nad jednom glavom, koju je on blagoslovio, nije rastvorilo nebo... No dašto. Nesreća je on, pa se i njegova »čudesa« kreću uvijek samo oko tuđe nesreće, nikad oko sreće. A Kristov blagoslov i Kristova čudesa donosila su ljudima samo sreću. Jer on je mnogo ljubio i mnogo bio ljubljen.

Vani je prohujao orkan bez ijednoga zrnca leda. Prošibana se atmosfera smirila, pa se tek od časa do časa malo trzne i lecne. Ko išibano dijete, kad usne u plaču. Umjesto leda spustila se sad plaha i gusta kiša. No vrlo je hladna. Negdje je ipak morao udariti strašan led.

Stara još uvijek trlja. Pava leži na postelji ispružena i blijeda ko mrtvac, ali joj je disanje već redovitije i dublje, lagano i odmjereno. I začas ona

otvori oči, te samo jednim, dugim i začuđenim pogledom prođe po stropu iznad sebe.

— Kako je tu lijepo... Nikad još nisam bila ovdje, Toma...

I vjeđe joj se opet sklope, a stara prestane trljati.

— Već je sve u redu, — reče ona, te se izmučena nasloni na postelju kraj Pavinih nogu.

— Ne znaš, mati, da ju je župnik prokleo?

— Po-kle-ooo! — prigušeno uzvikne stara i zalomi rukama. — Jao, sinko, i njoj i tebi i svima nama jao i pomagaj!... Jao nama, golupče moje!

Toma se nasmije.

— A ja kažem: hvala Bogu. Inače je zastalno još ne bi ovdje bilo. Baš zgodno riješenje: tjerati lisicu, pa istjerati vuka. Nisam mislio ni očekivao, da će to tako lako i jednostavno proći.

Pava opet progleda. Bistrije progleda, te prepozna Tomu i sve ostale oko sebe. No još uvijek kao da se ne može pravo snaći. I začuđeno upita:

— Ti ovdje, Toma?... I majka? I Petar Ivanović?... Gdje sam ja to?

Petar Ivanović!... Petruška se sjeti Lucije i usne mu opet zadršću. Tako je on njih obje odmah u početku naučio, da ga zovu. I nitko drugi osim njih nije ga tako zvao. Pa i one su ga tako nazivale samo pred drugima. A među se samo Petruška i Pjotr. — Petar Ivanović!... Kako već davno, davno nije čuo tih riječi. I od koga bi? S ovom nije od Tomina dolaska ni jedan jedini put govorio, a ona, — ona je umrla i nema je više... Tužno on obori glavu i izađe. A stara pokupi svoju rakiju s octom i još nekakve krpe, što ih je bila bez potrebe donijela, pa izađe i ona.

Kraj Pavine postelje ostane Toma sam. A ona leži ispružena i pokrita lakim pokrivačem od flanela. Pokrita je sve do grla i ruke je sastavila na prsima ispod pokrivača. Nijemo i s lakim

osmješkom na licu gleda ona Tomi ravno u oči i ne miče pogleda s njega. Gleda ga i milo i nježno, i tužno i prestravljeno, s nekom neiskazanom molbom u očima. Tako gleda zaljubljena i neiskusna djevica na muža, kad joj se primakne u prvoj bračnoj noći: čudnim i dubokim pogledom, što u isti čas i moli i pita. Ko milo i uplašeno janje.

— Došla si, cico, — reče joj Toma toplo i nježno.

— Došla.

— Došla si eto i sama.

— Nisam. Vjetar...

— Vjetar te dognao?

— Da.

— Vjetar, — hm... Vidiš, cico, nekoć, u poganska vremena, ljudi su drukčije vjerovali, nego danas. Jednima je Bog bio sunce, drugima vatra, trećima voda, četvrtima vjetar, petima grom i tako dalje. I vjetar ti je dakle jedan od onih mnogih poganskih bogova. I to jedan od onih najmanjih, najslabijih... Pa te je ipak dognao?

— Da.

— I izlamao te? Izmlatio?

— Jako.

— A što bi tek bilo, da te je zavitlao koji od onih velikih i jakih!...

— Ne govori tako, Toma.

— No dobro. Glavno je, da si došla. Ovako, ili onako. A kad si već jedamput ovdje, onda... onda ćeš i ostati, — zaključi Toma malo bojažljivo i nesigurno, ali se odmah prestraši svoje sumnje, pa doda tvrdo i odlučno: — Ostati. To se razumije.

— Da. Sad je već gotovo. Svršeno. Kad sam već jedamput ovdje, onda... Sad je već svejedno.

Toma se nagne nad nju, pa se nasmiješi. Pogladi joj lice i nježno ju uštine za bradu, te nasloni glavu na jastuk kraj njezina lica.

— Eto vidiš, cico, kako te je mala i neznatna grabica dijelila od mene. I ti nisi imala smjelosti. A promisli samo, gdje bih i otkad bih ja već istrunuo, da sam takav. Daleko, daleko odavle!... A ti, — eto, koliko je muke trebalo, koliko muke i nanuđanja, da preskočiš samo tu malu, neznatnu grabicu! Samo da ju prekoračiš... Bi, — ne bi; bi, — ne bi. I morao je tek da dođe ovaj strašni vihor, pa da te on prebaci preko nje.

— Da. Prebacilo me.

— Prebacilo ko vreću...

— ...s posijama! — nasmiješi se Pava.

— I gore si zaslužila.

Pava se zamisli.

— A što će majka? Šta će ona reći?

— Reći će: hvala Bogu. Pa je već i rekla.

— Zaista?

— Da. I sve će biti dobro, cico. Ništa se ti ne boj.

— Nikoga i ničega se ja uza te ne bojim, Toma.

— Ni popa?

— Ni njega.

— Ni njegova prokletstva?

Pava se lecne i ne odgovori. Toma digne glavu s jastuka i pogleda ju.

— Što, ti se ipak bojiš?

— Tomaaa, strašno me je prokleo! — izmiče Pava odgovoru. — Kud hodila i brodila... I plod utrobe moje do devetog koljena...

Toma se od tih riječi i sam lecne.

— I to! — usklikne on. — Takvu kletvu mogao bi da izreče samo Belzebub, đavao, a ne čovjek... No glupost je to. Ne boj se ti toga. Zar ne, da se ne bojiš?

Pava još uvijek ne odgovara. I ne gleda više na njega, već je oči oborila, pa gleda ravno po flanelnom pokrivaču. Toma osjeti u toj šutnji neku strašnu opasnost, pa se isprsi i uspravi pred njom.

— Pavo!

Pava ga opet pogleda. Stoji on pred njom uspravan, silan i jak, a oči mu plamte ko dva žrtvena ognja dubokom vjerom i beskrajnom ljubavi. Taj ju njegov pogled svu zahvaća i svaku joj žilicu steže, no ona se u okovima toga pogleda osjeća neopisivo sretnom i sva, — sva mu se predaje.

— Ne uzdaš se u me, cico?

— Uzdam, Toma, — odgovori ona tiho i suze joj se zacakle u očima.

— No onda je u redu. Daj mi ruku. I poljubi me.

On joj prihvati desnu ruku i čvrsto ju stisne. Zatim se opet nagne do nje i poljubi ju u usta. A poljubi i ona njega.

— Tako, cico. Mi smo pred Bogom i dosad bili svoji. A odsad ćemo biti i pred ljudima. To je zasad umjesto vjenčanja. A sad možemo pisati i tužbu. Pa neka oni slobodno zavlače, ako će i do sudnjega dana. Nama je i ovako pravo.

— Toma!...

No Toma više i ne sluša, već izlazi u dvorišnu sobu, otvara vrata i viče:

— Pjotr! Gdje si, Pjotr? Dođi.

I Petruška začas ulazi.

— Pjotr, ja se evo oženio. A sad je na tebi red... Ostani ti lijepo kod nas. Dat ću ti nešto zemlje. A nešto možeš i da priženiš.

— A eno moja kuća na očevini i onako prazna Petre Ivanoviću, — domeće Pava kao po dogovoru ležeći još uvijek poleđice na postelji. — Kakva je, takva je, — za nuždu i prvi početak bit će vam dobra, Petre Ivanoviću.

A Petar Ivanović stoji zamišljen, oborene glave, i šuti.

— Što je, Pjotr? Ti bi zaista u Rusiju? Kući?

— Da, Toma, — odgovara on tužno. — Mene srce vuče. Jako me vuče.

— Pa dobro, Pjotr. Kupi tralje, pa bježi dalje; — soberi svoje vešči.

Petruška se razvedri, no kao da mu još neka teška misao kopka po glavi. I pošuti časkom, a onda reče:

— Pa ipak, Toma, — kako ćeš ti bez mene?... Na tolikom gruntu!... I onda... ne će li ti biti krivo, ako te ostavim? Zar ne ćeš... žaljeti za mnom? Sve sam ja vas toliko volio...

On se okrene malo na stranu, da sakrije suze u očima. A od tih riječi, punih tople i naivno nježne ljubavi, i Toma se raznježi, te pristupi k njemu i čvrsto ga zagrli.

— O, ti, dragi moj Pjotr!... Pa žaljet ću, dakako. Zato ti i kažem, da ostaneš. No za me ti ne brigaj. Naći ću već kakova slugana. Dvojicu ću uzeti. Lako je sad, kad je tu — gazdarica... No ti, — kako ćeš ti sa svojim obveznicama? Pa i dokumenti...

— Obveznice su sve od dobrih gospodara u selu. I sam ih poznaš. A ja sam o tome već govorio s gospodinom Majerićem. On će mi ih odmah isplatiti i lako ih utjerati, kad dospije rok. A i za dokumente se on pobrinuo. I možda je već sve gotovo.

— Dobro si se domislio, Pjotr. No kad si ti sve to i tako brzo? — čudi se Toma.

— Radi dokumenata sam već poodavno govorio s njime. Da sve bude spremljeno za slučaj, ako mi uztreba. A radi toga sam išao k njemu i prošle nedjelje. Za to sam išao, a ne radi kamata.

— Još prošle nedjelje!... Jer sam ti rekao, da se ženim!... A kako i otkuda si ti mogao znati, da će se to klupko ovako brzo i sigurno razmotati?

— Hm, kako! — reče Petruška, pa se okrene Pavi i nasmiješi se. — Znam ja Tomu. On je ko pas, koji ne pušta, kad u što zagrize... Sutra

*

idem opet u grad, da vidim. Ti, Toma, ne trebaš Riđana? Odjahat ću.

— Uzmi, Pjotr, ako ćeš i kola. Ne treba ih sutra.

Petruška opet pogleda na Pavu i oči mu se sustave na njenim pletenicama.

— A šta si ti namislila, »nje... njevjesta«, — upita on nesigurno, prvi put je nazivajući ovim rodbinskim imenom. — Zar ćeš ti ovako? Gdje ti je roba i drugo?

Sve do tog časa nije Pava kraj težih misli i briga ni pomislila na to. A ni Toma. I sad se tek ona primi za glavu, pa se naglo digne i sjedne u postelji, zakopča oplećak na prsima, a debele joj pletenice panu niz leđa.

— Bože, ta ja nemam ni rupca, ni šamije na glavi!... Nigdje ništa nemam. Ta ja ni u obor ne mogu ovako izaći, Toma... A moja škrinja svega puna. Pa i ormar.

— Ne brigaj ti za to, — miri je Toma. — Sve ćemo mi to već nekako udesiti. A za prvi čas dobit ćemo nešto i od kume Dare. Samo dok se smrači.

Petruška stoji oborene glave i namrštenih obrva, kao da nešto smišlja. Nešto neprilično i teško.

— Toma, — reče on odjednom, — ja sam blago namirio. A sad idem u selo radi obveznica. Treba da ljudima kažem. A možda će koji taj ipak moći da odmah i plati. Uskoro će eto i mrak.

Kiša još uvijek pljušti. No siva se oblačna navlaka nad zapadom već protanjila, te kroz nju prosjajkuje blijedo, vodeno sunce.

Oborena trešnja pred Tominom kućom već je okresana. Kolovrat je prvi naletio na plijen, pa siječe već i deblo. Bit će mu za drva. Kiša ga pere

i voda mu curkom curi s oklapljena i masna šešira, a rubine mu prilegle uz tijelo ko prilijepljene.

— Ej ti, vjetropire, uzmi sjekiru, pa mi pomozi! — vikne on Petruški, kad ovaj izleti iz obora.

No Petruška se i ne osvrće na nj. Zagrnuo se preko glave konjskim pokrivačem, pa ko strašilo kakvo pojuri kroz selo glavom bez obzira. Ko da je ubio koga. Juri on sredinom ceste po mekanoj bljuzgavici, i svježe blato prska mu daleko ispod čizama na sve strane.

I začas dođe do kuće Jakovljeve. Onaj stup na ljesi, što se prolaznicima tako dugo klanjao, sad se od bure prevalio i poljubio zemlju. S njime je pala i ljesa, a Matić se pati i nateže, da ju digne zajedno sa stupom, te da stup opet osovi u jami, što ju je budakom otkopao i proširio. Muči se, puše i kune.

— Ej ti, buljooki, je l' ti gazda kod kuće? — pita ga Petruška.

— Buljook si ti i mati je tvoja buljooka, krme jedno i potezalo rusko! Da mi nije za jedno malo, mâm bih te ovim budakom poljubio u leđa. Među lopatice. Pa da mi onda sviraš, ciganino jedna!

Petruška se zagleda u nj i zamisli se malo. A onda će prijazno i nasmijano:

— Ne ljuti se, Mato. Ja se samo šalim. Ja sluga, ti sluga, pa čemu da se mi grizemo? A ti si valjan momak, znam ja, pa te zato i poštujem. — Hoćeš li cigaretu? Finu!...

— Aaa, to je drukčiji divan, — razvedri se i Matić, te brzo prihvati pruženi paketić duvana. — Tako ti meni pristupaj, a ne onako brezobrazno... Ne znam ja da motam cigarete. Smotaj mi ti. Al' debelu smotaj, da se puši ko lomača. I da »kamarim« barem jednu uru.

Petruška uzme duvan i smota mu cigaretu, a on je zatakne za uho i reče:

— Tako, vidiš. Poslije ću ja to, kad svršim poso. Pa da sjednem i zadimim ko Turčin. — A gazda, — eno ti ga u kući, sunašce mu njegovo žărenô. Valjda perje ždere, prasac jedan, — nevolju proždrô, da Bog dâ. A ja se eto sâm kidam i lomim oko proklete ljesetine, da joj...

Opet zazvoni strašna kletva.

Petruška zađe u kuću. Jakov sjedi za stolom. Laktovima se odupro o stol, a čelom o dlanove.

— Dobar dan, striče.

— Aaa, ti to? — zaškilji Jakov na nj ispod namrštenih obrva. — Nosiš mi valjda kakav poruk od one... one...

— Od koga to, striče?

— Od one beštije.

— Šta vi to govorite, striče? Kakav poruk? Kakva beštija?

— Daaa, gradi se ti mudar, koliko hoćeš. Zar misliš, da ja ne znam, kuda je ona. Zna već cijelo selo.

— A tko to, striče? Možda žena?

— Da tko, nego ona, beštija prokleta. Tamo je ona, znam ja. Kod tvoga lijepoga i poštenoga gazde. Čuo sam ja već.

— Neka me grom ubije, striče, ako ja išta o tome znam, — laže Petruška.

— Gledaj ti đavola, ne zna on!... A šta radi milostiva? Šta hoće od mene? Što mi poručuje? Govori!

— I opet vam kažem, striče, da ja o tome ništa ne znam. Danas je nedjelja, pa me čitavo popodne sve dosad nije bilo kod kuće. Bio sam, znate, kod švalerke... laže Petruška dalje, sve mu se laž po bradi cijedi.

— Aaa, tako ti, griješniče? I ti za švalerkama? Ko i tvoj gazda pošteni. Za tuđim ženama. Dabome, — kakav gazda, takav i sluga.

— Pa tako, striče. Svi smo griješni. Kad nemaš svoje, zagrizi u tuđu. Uzmi tamo, gdje ima.

— Gledaj ti lopova!... A koja se to još i u tebe zagledala? Ti, taki pasoglavac!... Kakva li je to mũsa i bedevija, što je za tobom pristala!

— Nije musa, striče, već jedna udovičica, — šapne Petruška diskretno.

— Udovica? Hm. Mlada? Zgodna?

— Bome mlada i zgodna. Ko zvono.

— Ko zvono!... Heee, ništarija si ti velika. A imaš ti njih valjda i više?

— Ima toga, striče, da na cente važeš. No dosta je i jedna. Nikad se taj vrag ne podere. Da barem čizme tako dugo traju!

— Eee, čujde ti gada, kako brezobrazno divani! Brezobrazno i sramotski... A ta tvoja, — bi l' ona pošla za gazdaricu?

— Zar k vama? — začudi se Petruška.

— A zašto ne bi i k meni?

— Stari ste vi, striče. Treba tu sila, da zajazi... Udovica, jedva nagorjela.

— Misliš?... Eto, kakva si velika ništarija.

Petruška se zamisli načas. Onda i sam malo postrance zaškilji na Jakova, te reče:

— Pa znate, striče, — moglo bi se to. Ja bih vam je prepustio, nagovorio ju, — ako... ako mi nešto učinite. Velika me nužda tišti.

I odmah se snuždi, kao da su mu potonule lađe.

— A šta bi to bilo?

— Vraćam se u Rusiju, striče. Kući. Ne mogu ja dovijeka ostati tuđi sluga. A onamo imam svoj dom.

— A što meni do toga, vraže? I do tebe i do tvoje Rusije i do tvoga doma.

— Poslušajte, striče, pa ćete odmah razumjeti. Imao sam nešto para, pa razdavao ljudima na obveznice. A sad moram iznenada otići, — ljudi ne mogu odmah da plate, i tako. Pa eto da vam prodam te obveznice i prepustim udovicu.

— Hà, gle ti Turčina!... Primami, brate moj, tuđu ženu, sirotu udovicu, — primami i zaludi. Pa kad je se naužije i nadovolji, a on s njome na pazar. Na pazar ju vodi! Ko kravu, brate moj. Il' ko carsku rèmûndu, staru i objašenu... O ti, Turčine prokleti!... I sad — kupi od njega, Jakove, nekakve smrdljive obveznice, a ženu, — kaže, — dajem ti na prídav... Gledaj ti Turčina! Zar ti tako misliš mene zafrkavati, đavole?!

— Ne zafrkavam ja, striče, nego — eto tako. A vi, kako znate.

— A otkud tebi novci, pasoglavče? Koga si porobio?

— Još na fronti, striče, — opet stane Petruška diskretno šaptati. — Jednoga kapetana... Kad je mrtav pao pokraj mene... Pa ja uzeo pare i zašio u kapu. Evo u istu ovu tanjuraču, striče.

— Aaa, gle ti njega, — tata Kristuševa!... Porobi mrtvaca!... Mrtvaca porobi, Gospode Bože, pa dođe u selo i — lihvari! Na obveznìčice brate moj... Aaa, gledaj ti razbojnika! — sablažnjuje se Jakov, no ipak sve ljepše i pitomije pòglêda na Rusa.

— Što ćete, striče, — tako je to. Da nisam ja, drugi bi.

— I ti, — ti bi htio, da ja to prokleto blago prekupim od tebe?... To bi ti htio? Ti, — razbojnik!... Ne, toga ne ćeš od mene dočekati, — jok. Oteto, — prokleto... Žandarima ću ja tebe predati, a ne da s tobom trgujem, lopove.

Petruška se nasmije i mane rukom.

— Žandara se ja ne bojim, striče. Ja sam i sâm bio žandar. A blagoslov? Babje priče, — gusle javorove! Kod mene je bilo blagoslovno, pa će biti i kod vas. A jeftino ću dati, striče, samo da se riješim. I da imam za put.

— Nemam ja para. Ne lihvarim ja ko ti. Izdiri i tornjaj se od mene, razbojniče!

— Ali striče, molim vas, — opet zaintači Petruška tužno. — Ta kome u selu da se obratim radi toga, ako ne vama? A nema mnogo. Samo tri komada.

— N-n-nda... A koliko imaš?

Petruška vadi obveznice i stane ga čita:

— Evo, striče: Marko Filipan, kućni broj 72, — tri tisuće dinara. Petar Zatezalo, kućni broj 136, — pet tisuća. Stevo Kindžur, kućni broj 238, sedam tisuća dinara. To je sve.

— A! — zine Jakov od čuda. — Gle ti đavola. Ima taj novčine! To je trideset hiljada forinti, ako sam dobro računao. A, baš si razbojnik.

— To je sve, što imam, striče. A sve sami dobri gospodari u selu. Poznate ih i sami. Iskupit će oni.

— Nudere da vidim.

Petruška mu daje papire, a on dohvaća sa prozora naočari, meće ih na nos i zatiče za uši, pa stane lagano čitati i sve ocjenjivati iskusnim okom stručnjaka.

— I sve to dao uknjižiti, lopov. Tabulijerati!... Dakako, grunt ne može ni crknuti, ni pobjeći. Baš si lopov. A koliko bi ti tražio za sve to skupa? »Cakompak«*).

— Dat ćete mi, striče, samo nešto preko polovice, jer mi je od nevolje. Sve zajedno samo deset tisuća dinara.

— Dvadeset tisuća forinti!... Hohooo, prijatelju moj! A šta ti misliš, da sam ja s kruške pao?... Daj ti njemu gotove pare, a onda se, brate moj dragoviću, nateži po sudovima, plaćaj advokate i miti njihove milostive, da na kraju krajeva ipak ništa ne istjeraš... Heheee, kasno si ti ustao, moj golube. Pa još ovakav nečist, otet i proklet novac... Izmiči, razbojniče. Ne ću da trgujem s vragom i upropastim dušu svoju.

*) Mit Sack und Pack.

— Ali striče, smilujte se, — opet zaintači Petruška, kao da će proplakati. — Pa koliko biste vi dali?

Jakov stane malo razmišljati i u glavi sračunavati. A onda reče:

— Eto, gade, kad si već toliko navalio, neka te đavo nosi. No prije svega slušaj ove tri stvari. Prvo i prvo, — taj je novac otet i proklet. Drugo, — sva su trojica tvojih dužnika i drugdje već prezadužena. I meni su oni dužni, ali svojih obveznica nikako da iskupe. Pa ne će iskupiti ni ovih. A treće, — kad bi i platili, platili bi papirnim smećem, koje ništa ne vrijedi. Danas išta, — sutra ništa. Za mene je novac samo srebro i zlato. Pa to je i srcu drago. A takvim novcem dandanas nitko svojih obveznica ne plaća. Zato slušaj, razbojniče, što ću ti reći. Ja ću tebi dati pravi pravcati novac za te tvoje smrdljive papire, kad si već u tolikoj nevolji. Samo da učinim dobro djelo za dušu svoju. I to za svakih sto kruna tvojih dat ću ti po jednu moju srebrenu. A za svakih stodvadeset tvojih po jednu moju zlatnu. — Eto ti, pa biraj, ako hoćeš. A osim toga i udovicu treba da mi nagovoriš, ako je zgodna.

Petruška stane sračunavati, pa onda reče snuždeno:

— Udovicu ću nagovoriti, no malo je to, striče, jako malo.

— Kako malo, vraže? A koliko si ti dao za njih? Razmisli samo, pa onda računaj. Čizme su prije koštale pet forinti srebra, a danas koštaju hiljadu forinti. A to nije stotina, već dvije stotine za jedan. Još si ti eto učinio dobar posao. Još si i dobro zaradio s tim smećem. A ja sam onaj, koji gubim. No ja ću taj gubitak podnijeti i već ga nekako pregorjeti. Za dušu mi je.

Petruška još jedan čas postoji, a onda naglo reče:

— Pa dobro, striče. Ja pristajem. Ajde da odmah brojimo.

— Haaa, još i to!... Čekaj ti malo. A što onda, ako si ti sam te papire napisao i potpisao, — ha? Takav razbojnik! Digne moje pare, dâ mi za njih lažne obveznice, pa — mìkênde u Rusiju! A ti, Jakove, lovi ga... Dabome. — Najprije ću ja, sokoliću moj, da malo priupitam i Kindžura i Filipana i onoga trećeg. Dakako. Pa da malo i razvidim kod njih. Nije to samo tako.

— Pa ajte onda. Požurite.

— Zar sada? U mrak?

— Ja već sutra popodne moram otići. Mati mi umrla, braća se dijele. Zato i dajem tako jeftino. A ako vi ne ćete, ja moram odmah potražiti drugoga. Čuo sam, da ima vaš pop. A i načelnik će možda...

— No dobro, dobro, — uplaši se Jakov, da mu ne izmakne dobar posao. — Može se i to, kad si već toliko navalio. Pa ako je sve u redu, ujutro ćemo brojiti. Pristaješ? Daj ruku. Taakò.

I Jakov turi obveznice u džep.

— A što vi to, striče? Dajte mi obveznice natrag. Ne dam ja to iz šaka.

— E, moram ja da razvidim. Neka ljudi vide svoje potpise i neka kažu...

— Nije to potrebno. Tu su potpisani i svjedoci. A i sud.

— Zar misliš, da ću ja...

— Ne mislim ništa, striče, ali dajte mi obveznice natrag. A vi sebi sve pobilježite, pa ajte pitati, ako ne vjerujete.

Jakov stane malo oklijevati i razmišljati, no onda ipak izvadi obveznice. Zatim pođe do ormara, nađe ondje komadić olovke i malo papira, pa se vrati k stolu. Sjedne i stane bilježiti, a napisano odmah u pola glasa i čita.

— Marko Filipan... tri. Svje-do-ci: Luka Mat-ko-vić i Kre-šo Mu-ži-na... Petar Za-te-za-lo... pet. Svje-do-ci...

Bilježi Jakov i čita, a ispod oka i na Petruška pòglêda. No on stoji pred njim miran i snužden, kao da ga na smrt sude.

— Taakö! — dovrši Jakov. — Gotovo je. Evo ti obveznica. Kad ni meni ne vjeruješ, ti, gàlženjâk.

Petruška spremi obveznice u njedra, pa reče veselije:

— A nemate li, striče, malo rakijice? One mučenice, što prolazi kroz vatru i vodu. Vi ste dobro pazarili, pa — za likovo. Jer znate, mi Rusi bez rakije ni u crkvu.

— Skupa je rakija, moj nebore.

— Ali bez likova pazar ne vrijedi. Barem kod nas Rusa.

— Misliš?... No ajde, dat ću ti. Neka te đavo nosi. Idemo u komoricu. Tamo je rakijica. Izađi ti, a ja ću da potražim ključ. Izlazi!... Ja ću odmah za tobom.

Starac se digne, a Petruška lagano izađe. No zatvarajući za sobom vrata, naglo i neopazice bljesne okom natrag i opazi starca, kako se sagnuo pod postelju, pa s unutarnje strane ispod uzglavlja traži ključ. Oštro on zalupi vratima i stane fićukati.

Odmah za njim izađe i starac i povede ga u komoru. Zatim otvori staru, masivnu hrastovu škrinju, izvadi flašu s rakijom i potrese njome.

— Vidi taj grànât. Ko čislo od bisera. Nemoj da odviše potegneš, — crknut ćeš od nje.

I pruži flašu Petruški.

— A čija je ovo škrinja? — pokaže Petruška na drugu škrinju, noviju i veću, ali ne tako masivnu.

— To je od one...

— Ajdemo, striče, kasno je već. I ja moram kući.

— Čekaj, da uzmem lampaš. Bit će i tvrda noć, kad se budem vraćao. A sve to radi tebe, — oh, oh, ti...

Jakov uzme lampaš, zatvori vrata, odnese ključ po običaju u sobu i pođe s Petruškom.

— Čim mi to uredimo, striče, evo mene odmah natrag, — vikne Petruška kod ljese tako glasno, te se i Matić od štale okrene za njima.

— Dobro, dobro. No ti su tvoji dužnici baš na drugom kraju sela. Daleko gore iza crkve. Pa ćemo ovuda preko polja, ispod ograda. Manje je blata, nego putem. A i velečasnomu moram da se svratim na čas. Hoćeš li sa mnom?

— Ispratit ću vas do crkve, pa kući. Čitavo sam popodne bio u skitnji. A rano ujutro eto mene po pare.

Kiša je prestala. Sunce je već zašlo i nebo se samo još nad zapadom slabo žari.

Klizavom stazom ispod ograda i vrtova dođu oni brzo do župnoga stana.

— Pričekaj malo, — reče Jakov.

On zakrene k župniku, ali se odmah i vrati.

— Zaključao se. Bogu se moli. I sad će on dojutra tako... Svet je to čovjek. Velik svetac. Ali pamet... hm. Ne znam samo, na što mu tolike škole. Da sam ja toliko godina učio, — eh, pola Amerike bilo bi moje!

Izađu ispred crkve na put i Petruška zakrene lijevo.

— Do viđenja, striče.

— Čekaj malo, — zadrži ga Jakov i stane mu još na rastanku tiho i povjerljivo šaptati. — Ujutro dakle dođi. A popu i načelniku ne treba da ideš. Ta čemu bi? Nemaju oni.

— Dobro, striče. A sad moram da se požurim. Kasno je već.

— A i na udovicu nemoj da zaboraviš. Još večeras pođi do nje, pa joj divani.

— Eh, što neću! Nemajte brige.

— A ona, veliš, ko zvono ... nastavlja Jakov i zamišljeno i veselo, a one mu se sigice trzaju ko žablje nožice. — Pa ti onda svakako još večeras. I pametno ... Ovako ti njoj reci: U Jakova puna kesa para i momačko srce sred njedara. Moćan je još uvijek stari đavo. Ko momčina kakva. Kanonijer! Husar! Ulaner! ... Tako ti njoj.

— Ne bojte se striče. Sutra naveče, čim se smrači, ona će već kod vas ...

Petruška već dobrano odmakne i ogleda se. Jakov Stokuća daleko na drugoj strani upravo zamiče za jedan čošak i nestane ga za njim. A Petruška onda potrči, što ga noge nose. U kuću se i ne svraća, već ravno u štalu. Izvede konje, izvuče kola iz kolnice i upregne.

— Kamo ti, Pjotr? — viče Toma za njim kroz prozor, kad na izlazu iz obora začuje drndanje kola.

No Petruška ne odgovara, već potjera konje i odjuri glavom bez obzira.

Za pô sata vrati se natrag sa škrinjom u kolima. Ulazi u sobu, po rusku se duboko klanja i pruža Pavi njezin sapun, prašak i četkicu za zube. Toma se samo podsmjehuje, a žene se krste od čuda.

— Pa kako ste vi to, Petre Ivanoviću? — pita ga Pava.

— Lijepo, — odgovara on nasmijano.

— Tko vam je pomogao natovariti?

— Matić.

— A on? ... Stari? ... Objasnite nam, Petre Ivanoviću.

— Nema tu šta da se objašnjava. Njega sam poslao u šumu po gljive ... No ormari su bili zaključani. A onda, »njevjesta«, — ja i neznam, što je u njima tvoje, a što njegovo.

Ujutrodan u običajno doba stoji pop Valentin opet kod oltara. Služi misu, a brkati mu zvonar ministrira. Klanja se on pred oltarom, poklecava i cjeliva bijeli prostirač, okreće se i širi ruke, pa opet spušta glavu do knjige i mrmljajući čita, a čitajući uzdiše. Ispošteno mu je lice još većma posivjelo, a duboke oči podbule i mutne od neispavane i protrapljene noći.

Oltaru na sredini, kraj samog tabernakula, trepeću dvije zapaljene voštanice slabim i žućkastim svjetlom, a nad njima Sveti Đurađ još uvijek probada aždaju kopljem i nikako da je probode. I silna konjètina, što se propela pod njim, te stoji samo na stražnjim nogama, a prednje ispružila nerazmjerno visoko i daleko preda se, — i ta konjètina stremi tako još uvijek nepomično i mirno. A ne miče se ni aždaja pod njim.

I toga konja, i Svetoga Đurđa na njemu, i aždaju ispod njega zalilo je vrijeme tamnim i podjednakim zapahom starine kao tamnom maglicom, ili jedva prozirnom koprenom od tanke i guste predice. Ta se predica iz godine u godinu sve više zgušćuje i crni, te se pod njom malo pomalo utapljaju i konj i jahač i aždaja. Ispod nje se sad još razabiraju samo tamne sjene silnih konjskih bokova, nogu i vrata bez grive, oklop na jahačevu tijelu i koplje u ruci, tamno-smeđa aždajina glava i zaštrljeni kukovi. Oštre peraje na hrptu posve je nestalo. Opuzla je. Jasnije se vidi samo isplažen aždajin jezik karminove boje, te od plamena svijeće bljesne sad jače, sad slabije, pa se čini, kao da je živ i da se miče. Aždajina repa i zelene trupine ispod hrpta, te jahačeve i konjske glave pod tom je koprenom starine gotovo sasvim nestalo, pa se ta crna i stara slika s konjem bez glave i s jahačem bez glave doima strašno.

Pop Valentin uzdignutih i raširenih ruku kod oltara stane moliti glasnije:

— Praeceptis salutaribus moniti et divina institutione firmati audemus dicere: Pater noster*) ...

Podizanje je prošlo i ceremonija se brzo primiče kraju. U prvoj klupi otraga, na običajnom svome mjestu, kleči Jakov Stokuća i gleda ravno na oltar. Dvaput je izmolio svoje drveno čislo do kraja; nebrojeno je puta svinuo vrat i oborio glavu; nebrojeno se puta lupio u prsa i uzdahnuo, pa sad kao da je već i od toga smalaksao, iznemogao, te samo bulji preda se. Bulji tupo, nemoćno i lijeno. A pred očima mu bez prestanka poskakuje prokleti Kozak i razbojnik Petruška ...

Polazeći pred jedan sat u crkvu jedva je izašao iz obora, a na korak, dva koraka pred njim, upravo pred njegovom ljesom zagrmi topot, zatobonji konjsko kopito. Petruška... Malo da ga nije oborio i pogazio, Kozačina prokleta. I još mu se smije, razbojnik, cereka se i ruga. I kapu skida i duboko se klanja, prokleti Rus.

— ... bròjutro, striče! Poranili vi?

I jaši dalje Kozačina, a konj se pod njim sve savija i varnice mu se krijese od potkova. Prevario ga, tat, i porobio. Njega prevario, — Jakova Stokuću! ... A onaj ludi Matić još mu i sam pomaže kod tovarenja. Blesan! ... I njega je opsjenio. — A ne bi on te škrinje dao samo tako, s lake ruke. Ne. Neka ona beštija ispašta. Ovako — gola, bosa. Pa ... možda bi se radi toga i povratila. Ta što sve ne bi ženska glava učinila i dala za svilene prnje?!

Misa se svrši i svijet se naglo razilazi za poslom. A Jakov čeka.

— Velečasni! ...

— Što je, Jakove pravedniče?

*) Spasonosnim uputama potaknuti i božjom ustanovom ojačani usuđujemo se reći: Oče naš...

— Ostavila me, velečasni. Odbjegla i mene starca sama ostavila... Sad sam opet osamljen ko trn, — muca Jakov i... briše suze.

— K njemu?

— Da, velečasni, k njemu.

— To sam i očekivao.

— Očekivali?! Vi?! — snebije se Jakov. — Pa što ste onda išli prokli ...

— Da, očekivao. Sotona je u njoj.

Pop Valentin postoji čas kraj njega i hladno ga promatra. A Jakov se u klupi skvrčio ko jež.

— Izađimo, Jakove. Da ne bi ti opet u hramu božjemu... onako, ko posljednji put. Izađimo!

Jakov izađe iz klupe i otkljuca za njim. Pop Valentin zaključa vrata i obavi svoje ceremonije te reče:

— A što, — ti još kao da i žališ za đavolicom?

— Ne da žalim, velečasni, Bože slobodi! Ali ... šta ću ja sad ovako sâm? Ni tko skuhati, ni tko oprati, ni porediti, ni drugu brigu voditi oko kuće ... Opet sâm! ... Znam ja, šta to znači. Deset godina živio sam ko udovac. A onda, — ona je moja žena i treba da ide k meni. Jer ako se je malo i na drugoga oblaznula, pa šta zato! I meni će dosta ostati. Ta ni druge nisu bolje. Da vi samo znate, kakvih »ajsuna« ima među onima, što pred vama klecaju i mantiju vam ljube! ... Oh, oh, što li ću ja ovako, jadan?! ... Oh, oh, da je samo niste išli proklinjati! I zašto ste to? ...

I opet on stane da utire suze.

— Ne griješi duše, Jakove. — Ah, ni tvoja djela nisu pred Gospodinom savršena!... A čuj, što kaže Gospodin: »I tko pobijedi, pa sve do kraja uščuva djelo moje, dat ću mu vlast nad poganima. I neka nad njima vlada bičem gvozdenim. A oni će se razdrobiti ko sudovi lončarski. I dat ću mu zvijezdu jutarnjicu« ... Tako kaže Gospodin. Ne griješi dakle duše. Jer do kraja valja ustra-

jati. A nitko još nije izmakao kazni božjoj. Pa će i nju ožeći bič Gospodinji. I nju i njega. I obratit će se ona, te kao pokajnica doći.

— Bič božji! Eh, da je samo junački oplete! Ima, hvala Bogu, po čemu. Pa da ona dođe. Jer... da vi samo znate, velečasni, kako ona »mriši«.

— Miriše? — začudi se pop Valentin.

— Da, mriši... A kako i ne će?! Svake božje subote naveče ona se kupa. U kujni. U kaci ... Pa i zube svaki dan pere malom četkicom i nekakvom prašinom mirisnom. Ko milostiva.

— Ti valja toga ne gledaš? U kuhinji ...

— Ne, velečasni. Ne pušta ona. Zaključa se beštija iznutra, pa ne pušta. No kad ona tako okupana legne i tvrdo zaspi, ... a ja se onda po noći dignem i prikradem do njezine postelje, pa samo malo odgrnem pokrivač, — oh! ... Pa joj »pomrišim« samo vrat i gola ramena, — oh!... Ili bijelo koljénce, — oh! ...

— Jakove! — vikne pop Valentin. — Šatan crni stoji uza te. Otjeraj ga!

Jakov se brecne i uplašeno pogleda oko sebe.

— Nema ga, velečasni. Gdje je?

— On ti to šapće. On!... Prekrsti se, Jakove.

Jakov se prekrsti i sumnjičavo pogleda na popa Valentina. A onda opet pođe za njim i opet uzdahne:

— Oh, oh, ne mogu ja ovako, velečasni, — bez žene.

— A zašto ne bi mogao?

— Imam ja gospodarstvo.

— A zar ne znaš, kako kaže Gospodin: »Raspoklanjaj sve što imaš i pođi za mnom« ... Ili ako već ne ćeš raspoklanjati, a ti prodaj.

— Prodati! ... Ta novac danas ništa ne vrijedi, — odvrati on, te još sumnjičavije pogleda na popa.

— To bolje. A ti onda raspoklanjaj.

Jakov stane i zamisli se. A onda progovori tiho, kao za se, i zagleda se u neodređenu daljinu:

— Prodati!... Ogradu, Krčevinu, Marino Selište, Buljušu, Jošik, Jezerce, — prodati! ... Ili — raspoklanjati! ... Velečasni! Šta vi mislite, Bog bio s vama i svi njegovi arkanđeli!... Prodati! Raspoklanjati! A šta onda?

— A onda se brini samo za dušu svoju. Jer bolje ti je, Jakove, izgubiti sve blago ovoga svijeta, nego dušu svoju.

— Brinem se ja i ovako, velečasni. I lakše je ovako.

— Nije, Jakove, nije, — odgovara pop Valentin tužno. — Lakše je devi kroz ušice od igle, nego bogatu kroz vrata nebeska.

Jakov ne odgovori, već se opet zamisli i pođe uza nj šuteći. A onda će odjednom i on tužno:

— Kroz ušice igle ... Raspoklanjati ... Ne mogu ja to, velečasni. Bližnjemu svome nanijeti toliko zlo, — toga ja ne mogu. I Bog bi me za to.

— Kakvo zlo? — začudi se pop. — Bližnjemu?

— Da, velečasni. Jer onda bi se on morao mjesto mene kroz iglu provlačiti. A ja to ne ću. Radije ću se sâm provući.

Sad ni pop Valentin ne odgovori, već ga samo postrance pogleda. A Jakov ide šuteći uza nj. Oborio glavu i namrštio čelo, kao da nešto teško smišlja. Onda opet progovori još tužnije, nego prije:

— Da, velečasni, kad se dobro razmisli, — pravo vi kažete. Božja to riječ izlazi na vaša usta. Gospodnji je to grkljan u vašemu vratu ... Da, prodati! Raspoklanjati ne ću, da ne griješim duše, ali ću prodati! Sve prodati, »cakompak«, i onda novac pokloniti svetoj crkvi, kako sam i napisao: Svetoga Đurđa nanovo prefarbati, sve samom crljenom farbom, a aždaju crnom; kupiti novo kan-

*

dilo, srebreno, da vam ne bude sramota, kad vam tko strani u crkvu dođe; Presvetoj Djevici kupiti novu peču, svilenu, kako se sad nosi; Florijanu nove cokule i novu čabricu, srebrenu... I sve drugo, kako je napisano. — Da, rasprodati. Samo ako... ako mi još prije toga sve, što imam, ne pocrka i ne propane...

— Zašto bi propalo?

— Ja se bojim, da hoće, velečasni. Jako se bojim.

— Čega se bojiš, čovječe? Reci.

— Vašega prokletstva ... Jer strašno je to bilo velečasni, — strašno!

— Šta se to tebe tiče?

— Tiče, velečasni, i još kako me se tiče. »Kud hodila i brodila«, — rekli ste vi. — Ah, velečasni, a ona je griješila s njime, dok je još i kod mene bila. I kod mene je ona ostavila mnogo svojih grijeha, — na mojoj kući. Jer Bog sveti zna, nije li se njih dvoje valjalo i golicalo i na mojoj rođenoj postelji, kad mene nije bilo kod kuće ...

— Jakove!

— Ili u štaglju na sijenu ...

— Jakove!

— Ili u komori na škrinji, — ta oboje su mladi!

— Ne laj tako, griješni čovječe! — vikne pop Valentin i sivo mu se lice podlije ljubičastim rumenilom.

— Da, velečasni. Pa da se to strašno prokletstvo sad i na mene surva! Da pukne strijela, ili dođe crkavica, ili se zemlja provali ... Ili kako drukčije.

— Ne boj se, Jakove. Pravednika štiti Bog. Veliki, jaki.

— Oh, oh, velečasni, i ja se nadam, da on ne će udariti na me bokca. Jer velik sam vam ja bogac, pusta raja ... Pa da još i on udari na me, kakav je strašan! Oh, velečasni!

Jakov opet utare suze i zašuti malo. A onda nastavi:

— A što, velečasni, zar vi, ... kad vi možete napraviti i poslati tuču na vinograd, ...

— Ne brbljaj tako ludo, čovječe. Ne pravim ja tuče, već ju šalje Gospodin Bog.

— Dašto, dašto, Bog. No ipak on to preko vas... Znam ja, kako to ide... Jer vi ste, u neku ruku, božji pisar, šerežan božji ... Pa kad vi možete ... mnogošta drugo, zar ipak ne biste mogli učiniti ... učiniti i smotati nešto tako, da se ona vrati?

Pop Valentin ne reče ništa, već ga samo pogleda strogo i mrko. A Jakov brzo nastavi plačno i ponizno:

— Prodat ću prase, velečasni. Prodat ću makar i tele, pa pokloniti. Odmah sutra. A ono drugo poslije. Pa pokloniti svetoj crkvi. Samo da se ona vrati.

— A što ti to? — okomi se pop Valentin oštro i uzrujano. — Kao da misliš na nekakvo mito, jadni čovječe?! Ne prima i ne treba Gospodin Bog ničijega mita. A ona, — ona će se možda i vratiti, kad ju udari bič Gospodnji.

— Možda ... A ako se ne vrati, velečasni? Šta onda?

— Onda treba da nosiš svoj križ ko i drugi.

— Oh, oh, velečasni, nosit ću ga ja, i kako ću ga rado nositi. Rado i ponosito. Nek cijelo selo vidi. I Isus ga je nosio. A tele ću ipak prodati i svetoj crkvi pokloniti. Ne za mito, već od dobre volje, od milošte. A i vama ću dati, ne će vam biti krivo. Imam jedno prasence, baš lijepo i fino prasence. Jedva čeka na ražanj; više puta upravo uzdiše za njim. Ma ko stvoreno za ražanj ...

— Ne brbljaj više! — otrese se pop Valentin na nj i ne pogleda ga više, već zakrene kući.

A Jakov škilji za njim, sve dok on ne zamakne u hodnik.

— Na što ti samo tolike škole, majka te nerodila! — promrmlja on za njim, pa se onda i sâm krene i pođe ispod ograda kući.

Kako uvijek, tako i sada pop Valentin lagano i tiho otvori na hodniku vrata, te odmah začuje iz kuhinje na drugoj strani razgovor. I na prstima se stane šuljati hodnikom.

— Ne boj se ti, draga. Ja ću mu sve otvoreno reći. Sasvim propisno. I pristojno. Ta i on je valjda čovjek.

— Ja se bojim, Josipe. A radi novaca pogotovo.

— Bez toga ne ide, draga. A nema to sve skupa ni smisla, ako ne možemo da se barem za prvi čas nekako sredimo i otpočnemo. Jer neimaština je strašna stvar. Znam ja, šta je to n e i m a t i.

— Ne će on, ne će...

— Ne razumijem, zašto ne bi htio. Sestra si mu.

Pop Valentin stupi na vrata. Jaga se prepane, usplahiri i porumeni ko vatra, pa stane ko bez glave švrljati po kuhinji i ko pijana posrtati. A na stolcu kraj zida za vratima sjedi plavokos mladić oko dvadeset i pet do trideset godina. Brkat i potpun muž, čisto i uredno na gradsku odjeven. Vidi se i po odjeći i po njegovu držanju, da je ovome sastanku htio podati što svečanije lice.

Kad pop Valentin uđe u kuhinju, on se digne i stupi preda nj, otvoreno mu pogleda u oči, nespretno se pokloni i pruži mu ruku.

— Gospodine župniče, ja sam Josip Jelić, stolarski pomoćnik. Radim ovdje kod stolara Mučnjaka.

— Aaaa, milo mi je, — pokuša pop Valentin da se nasmiješi, ali mu taj pokušaj ispane loše. Ni ruke mu ne pruži. — A dugo već radite ovdje?

— Dvije godine, gospodine župniče.

— Dvije godine! A ja vas još dosad ni vidio nisam. Ne dolazite u crkvu?

— Djelatnim sam danom uvijek u poslu, a...

— Zato ja djelatnim danom služim misu ujutro rano, — prekine ga pop Valentin.

No Jelić se ne smete, već dovrši prekinutu rečenicu, kao da upadice nije ni čuo:

— ... a nedjeljom idem u grad.

— A tako, tako. A nisi li ti onaj...

Pop Valentin ne dovrši pitanja, već se oštro i smrknuto zagleda u mladića. On se od toga pogleda i pitanja malo smete, ali to potraje samo čas. A onda stisne obrve, strese malo glavom i opet se sabere.

— Da, gospodine župniče, ja sam onaj... Ali sam pošten čovjek, pa kao takav dolazim evo do vas, da vas umolim samo jedno: saslušajte me.

Jelić sve to izgovori kao dobro naučenu lekciju; neprirodno deklamirajući kao nevješt glumac sa pozornice i neprestano mašući uz tijelo desnom rukom, kao da pili, ili blanja.

— Bez zamjere, gospodine župniče, ja i vaša sestra, gospojica Agata, volimo se već poodavno.

— A, već odavna!

— Da, gospodine župniče. Sasvim propisno se volimo. I ja hoću da je propisno uzmem za ženu. Sasvim propisno.

— Tako, tako... A jesi li ti, mladiću, s a s v i m p r o p i s n o okajao i svoj grijeh?

Jelić osjeti porugu, te porumeni i rasrdi se sam na se, što mu se te dvije nesretne riječi bez ikakve potrebe i sad potpleću pod jezik same od sebe.

— Kakav grijeh?

— Ti još pitaš?

— Ako o n o smatrate grijehom...

— Smatrate! ... Zar to nije grijeh? Možda je to isto, što i gladna nahraniti?

— Više puta i jest.

— Aaa!

— Pa dobro, gospodine župniče — nastavi Jelić. — Vama je taj grijeh poznat i nije potrebno, da ga tek ispovijedam. A što je do pokore, i to ja sasvim pr... primam. Vi samo odredite, i ja ću izvršiti.

— Ali nije tako propisan čin svete ispovijedi, sinko, — reče pop Valentin blaže. — Treba doći, pokleknuti, pomoliti se, skrušeno se pokajati i dobiti apsoluciju, odrješenje. Kakav si ti to poganin, da ni toga ne znaš! Kakve si vjere?

— Katolik.

— Katolik! ... Je li moguće? Ta naša sveta crkva ...

— Pravo da vam kažem, gospodine župniče, znam ja to. Ali ja ... ja sam eto tako odgojen.

— Odgojen! ... A tvoji roditelji? Zar oni nisu bili katolici? Ili su se tako malo brinuli za te?

— I oni su bili tako odgojeni. Radnici ... Oca su mi na početku rata mušketali, a mati je nakon toga umrla. A ja sam bio zarobljen u Francekoj. Sasvim pr... pravomoćno zarobljen. A sad sam predsjednik naše strukovne organizacije u gradu, — podiči se stolar.

— Aaa! — klikne pop Valentin i uzmakne malo. — Dakle framazon! Socijalist!

— Ako dozvolite, gospodine župniče, sasvim ... tako.

— I ti bi htio da se ženiš? I bez svete ispovijedi? I bez ižamena*)? Pa možda i bez svetoga sakramenta ženidbe?

Mladić s gorčinom u duši osjeti da je odviše rekao, odviše se zaletio. I da je radi toga, a bez ikakve stvarne potrebe, čitava stvar pošla krivim putem, »u trnje«... I ljuto već požali, što se nije pred tim »selskim popom« barem za neko vrijeme posve pritajio. A sve je već tako lijepo i čarobno

*) = examen; ispit iz vjeronauka.

zasnovao! ... S hiljadicom dolara u džepu otići u Zagreb, naći i urediti radionicu i kupiti mnogo, mnogo materijala, pa lijepo raditi. A pored toga — zagristi malo i u politiku, zagaziti u javni život, koji je kod nas još tako, tako zaostao. Da, boriti se, rađati s Jagom djecu i odgajati nove borce... A sad da sve to propane samo radi njegove gluposti i bezumne brbljavosti?! ... Razljuti se Jelić sâm na se, no istovremeno se stane u njemu buditi i nešto drugo: s materinjim mlijekom usisani osjećaj vječite nepravde, očaj neimaštine, mučno i krvavo probijanje kroz život, vječna borba s društvenim lažima, pa lektira, skupštine, sastanci i plameni govori s velikim geslima na krvavu barjaku. Sve se to sad stalo da burka u njemu, te mu se čini, da će mu raspeta duša prsnuti sva u jedan krik, čitavo se tijelo zgrčiti u jednu kretnju, koja će ili njega sama upropastiti, ili će mahom satrti u prah i toga popa Valentina i sve drugo, što mu priječi, da utrgne jabuku svoje sreće i svoga smirenja, koja se ovaj put tako blizu i nisko nadvila nada nj.

Pa ipak, — on se svlada i ne prsne odmah, nego reče smišljeno i naoko mirno:

— Gospodine župniče, ja ću pokušati, da vam na to odgovorim trijezno i bez strasti, kako je pravo i prop... — red. Ja dakle ne bih želio do smrti biti tuđi sluga, kako su bili moj otac i moja mati. Znam ja, šta to znači. Želio bih da otvorim svoju radnju, osnujem svoj dom, jer samo tako postat ću i fizički slobodan, kako sam već sada slobodan duševno. To je za me pitanje života. I radi toga — ja sam spreman i prop... propisno se vjenčati, pa ako treba, propisno se i ispovjediti. Kad drukčije ne ide. Samo da se u miru raziđemo.

— Zar tako, gospodine?

— Da, tako je, gospodine, — odgovara Jelić sve odrešitije i sve se više zanosi mlada duša. — Da je vaša sestra drukčije odgojena, svega toga

uopće ne bi ni trebalo. Ni moji roditelji nisu bili vjenčani, pa su do smrti svoje živjeli u velikoj ljubavi. A i ja sam pošten čovjek, ma da sam »nezakonito« dijete. No ja računam s prilikama, jer zasad još nažalost moram da s njima računam.

Pop Valentin ga međutim već i ne sluša, nego reče:

— Dakle: samo radi toga, ... ako već želite, ... kad drukčije ne ide, ... i tako dalje. Čini se, mladiću, vi biste htjeli da Gospodinu Bogu i svetoj njegovoj Crkvi dajete neke koncesije. Da se s Gospodinom Bogom pogađate, pa ga malo i prevarite. Je li? ... Propisno se ispovjediti, propisno se pričestiti, propisno se i vjenčati, — sve propisno. Naoko. A što vi mislite u duši svojoj, to je druga stvar, — je li? ... Ne, ne, gospodine stolaru, nema s Bogom pogađanja. Varate se vi! Bogu se mora čovjek predati sav savcat, i dušom i tijelom. Bez ikakve primisli. A ovako, — od toga brašna nikad pogače! Čujete li: nikad! ... A i ti to čuj, sestrice.

— Brate mili! Valente moj! — baci se Jaga preda nj na koljena, te moleći digne prema njemu i oči i ruke. — Ne razaraj i po treći put sreću moju. Smiluj se! Baćo!

— Gospodine župniče, — produži mladić još odlučnije, — ja činim, što moram i mogu. A dalje, — to su vaše stvari. Uostalom nisam ja došao možda zato, da Jagu od vas »prosim«. Ona je po zakonu punoljetna, pa i bez vas može da čini, što ju volja.

— Po zakonu! ... A ne znate li vi, jadniče, da Gospodin Bog stoji iznad svih zakona ljudskih?!

— Neka stoji. O njemu se ovdje i ne radi. Pa ako se njega ti zakoni ne tiču, on ih i ne krši. Ali nas, — nas se ti zakoni tiču. I još kako! Bio sam ja dosta po zatvorima, znam ja. No ostavimo to. Drugo je nešto, o čemu se radi. Čisto poslovne stvari. Evo što: Vi imate Jagin novac i ako ste

pošten čovjek, treba da joj ga vratite po onoj vrijednosti ...

— Hä! Novac bi tebi trebao, — novac! Dakako. To je glavno.

— Nije glavno, ali je od odlučne važnosti. To se razumije. Ona će dati novac, a ja ...

Dok stolar to govori, pop Valentin ga i ne sluša, već riva sestru od sebe i otklanja njezine moleće ruke.

— Nikad, sestro, nikad! ... Pa da se ćutiš i kroz čitav život nesretnom, stotinu ću puta lakše opravdati pred Gospodinom nesreću tvoju, nego da te predam u ruke ovakova poganina i framazona, te da upropastiš dušu svoju u vječnosti ... Nikad! Nikad!

Sad se i mladić raspali.

— A što vi nju imate davati i predavati? Zar je ona kakva roba vaša? I šta vi tu govorite o nekakvoj duši? Ne radi se o njezinoj duši, već o njezinu novcu. I taj novac treba da joj povratite. Pare! A ona je punoljetna, pa može raspolagati po svojoj volji i bez vašega skrbništva.

— Nikad! Nikad u takvu svrhu!

— Ne date? ... Znači, da vas treba tužiti sudu radi pronevjerenja i prevare. Pa to ćemo i učiniti. Sasvim propisno. Zatvoriti vas. I vidjet ćete onda, da se zemaljski zakoni i vas tiču. Još kako! ... A ti Jagice, ako bi te on u buduće makar samo i prstom udario, — dođi k meni. Ili mi samo poruči, pa ću ja ovamo doći. Žandare ću dovesti na ovoga ... ovoga ...

Mladić ne dovrši, već naglo uzima šešir te uzbuđen izlazi. A pop Valentin riče za njim ko lav u pustinji:

— Napolje, sotono! Napolje! ... I da se nisi više usudio prestupiti prag ove kuće!

— To ćemo još vidjeti, druže. Jer to nije tvoja kuća. Ti si beskućnik ko i ja, — odgovara Jelić ponosito gazeći tamnim hodnikom.

Jaga se diže, te ko pijana odlunja u svoju sobu i baci glavu u jastuke. A pop Valentin sav dršće od gnjeva, pa se uspinje stepenicama u prvi sprat. Dođe u sobu, otvori ormar i uzme iz njega malu, željeznu kutiju. Otvori je i stane da broji: pet stotina, — hiljada, — hiljada dvjesta dolara i nekoliko stotina u dinarima. A osim toga i jedna uložna knjižica. Te je on dolare pokupovao, dok su još jeftini bili. I eto, kako je dobro učinio. To je za njega i sestru, kad jednom klonu i posve obnemognu. A to nije daleko. Poći će onda u samostan, pa će im to biti »miraz«. I njemu i njoj.

Opet on zatvori kutiju, ali je ne meće više u ormar, već ju nosi na tavan i sakriva pod jednu gredu u kutu ispod krova.

Kasno podveče istoga dana vraća se Petruška iz grada. Veseo i nasmijan.

Ona staklena vrata širom su otvorena. Da ulazi hlad. U sobi gori lampa, što visi sa stropa. Troje ljudi sjedi oko stola. Večeraju.

Toma začuje topot konja i proviri na vrata.

— Dojehal, Pjotr? — pita on.

— Dojehal.

— Dolgo tebja nje bilo.

— Sejčas pridu, — odmah ću ja, — odgovara Petruška.

Zatim skače s konja i vodi ga u štalu. Skida s njega sedlo i pokriva ga gunjem. Nosi mu sijena u jasle, potreptava ga po oznojenu vratu i nešto mu milo tepa. Onda pozdravlja Lisu i Muculju, pogladi ždrijebe i šareno tele, pa odlazi u kuću. U jednoj ruci nosi nove čizme od crvene kože, a u drugoj onu torbicu sa sedla s kruhom i slaninom, što ju je jutros ponio od kuće. Ni taknuo je nije. Čitav je božji dan probavio o jednoj jedinoj žemički za dinar.

— Sjedni, Pjotr, pa večeraj, — kaže mu Toma.

— Nisam ja gladan, — smiješi se on, pa vadi onaj kruh i slaninu iz torbe. — I to sam eto donio natrag. Za pare ima svega u gradu.

— A jesi li sve sretno obavio, Pjotr?

— Sve u redu.

— I dokumenti?

— I dokumenti. Najprije u Zagreb. Pa u Beč do poslanstva. A dalje ni sam ne znam, kuda će me otpraviti. I tako — već sutra odoh ja.

— Već sutra? — zapitaju svi u čudu, a stara se Rastovićka snuždi.

— Da, već sutra. Popodnevnim vlakom.

Petruška sjeda za stol, uzima dvije, tri mrve hljeba, dva, tri put zagrabi na vrhu žlice iz velika tanjura malo sira s vrhnjem i bijelim lukom, progutne teško, pa opet baca žlicu, ustaje od stola i ušeta se po sobi. Uzbuđen je i nemiran.

— Kažem ja, da nisam gladan. Šta me silite?!

— A gdje su ti pare? Jesi li promijenio?

Petruška izvadi iz džepa punu šaku ugužvana papira i baci ga na stol: pet komada po sto dinara i dvadeset do trideset komada po jedan dolar.

— A drugi su dolarići u sari, — smije se on i pokazuje na nove čizme.

— Ušiveno?

— Da. To mi se čini najzgodnije.

Toma ogleda nove čizme sa crvenim sarama, pa se smješka. A smješkaju se i Pava i stara mati.

— Dobro si se domislio. Jer Bog zna, u kakvo ćeš kolo putem zapasti. No ako ti i čizme otmu, ili ukradu?

— Najprije glavu, pa onda čizme, — veselo on odvraća.

Pred širom otvorenim vratima netko teško zastenje. Svi se ogledaju, a na vrata, kako su široka, ulazi buljooki Matić. Na leđima mu silan zavežljaj u ponjavi šarenici. Desnom rukom drži na ramenu čvrsto svezane uglove ponjave, a u lijevoj

nekakvo manje cûlo. Kad uđe u sobu, spusti zavežljaj s ponjavom na jednu, a culo na drugu stranu, pa stane teško otpuhavati i trljati čelo ispod masna i oklapljena šešira.

— Huuu, što je to teško! Ko da je željezo i kamenje, a ne perje, majku mu ljubim, — otpuhuje Matić i ufinjuje svoju kletvu.

Svi stanu, pa u čudu gledaju i njega i napetu šarenicu i ono culo. Prva se domisli Pava.

— Pa to su moje blazine i jastuci!

— Da, gazdarica, — odgovara Matić, — I drugo koješta iz vašega ormara. Maramice, pregačice, šamijice, igličice, minđušice, čarapice, podvezice, i šta ti ja znam, kako se zovu sve te ženske stvari. Sve je to vaše, gazdarica. Onaj stari prasac, onaj Iškariot, sakramenat mu njegov ljubim, sve to pobacao iz kuće napolje, na bunište. — Ne ću ja, — kaže, — prokletih stvari od proklete beštije pod svojim krovom. Neka gnjiju tamo na buništu ... Tako on kaže, pa jedno za drugim — pljûskâc na bunište. I sve izbacao, Iškariot prokleti. A ja mislim, zašto da to ondje trune i propada. Idem ja to, kažem, odnijeti svojoj gazdarici. Al' ne da on, oblak mu njegov, nego skoči, pa ne da. Ne da on, ne dam ja, — i tako se mi posvadimo. A onda — ja ipak odnio.

— A ovo drugo? Ovo culo?

— To su moje stvari, gazdarica. Nema čovjeku više opstanka kod njega, otkako ste vi otišli. Sreća i Bog, što mi je baš nedavno izašla godina, pa me je teškom mukom nekako isplatio. No jedne mi opanke, kako i sami znate, ipak ostao dužan. Dok zapane snijeg, onda ćeš trebati opanke, harambašo, — kaže Iškariot prokleti. A ja evo — bos. Ko apoštol. No đavo neka nosi i njega i opanke. Ne vidi on mene više pod svojim krovom. Jok. — Nego jesti, jesti mi dajte, ljudi božji, ako Boga znate, — dovrši on, lakomo gledajući na onaj kruh, sir i slaninu na stolu.

Dadu mu, a on prisjedne i stane gutati ko hijena. I ne žvače on, kako treba, već samo malo provalja po ustima i poslini, pa odmah guta, te mu se od velikih i tvrdih zalogaja proteže vrat ko u gusaka. Onda se stane lupkati po trbuhu i reče:

— Otkako ste vi otišli, gazdarica, a to je od juče podne, nije u ovoj mješini bilo ništa poštena. — Šta ćemo žderati, Iškariote? — pitam ja njega. — Eno ti krave u štali, pa sisaj, poganine, — odgovara lupež. I ja onda pod kravu. Pod Šaravu. Zajedno s teletom. Pa teletu jednu sisu, a meni tri. I tako ja ujutro, tako ja upodne, tako ja naveče: mlijeko, pa mlijeko ... A gadno to, ljudi moji, pjeni se to pod zubima, majku mu ljubim, ko sapunica kakva. Pa izađeš ispod krave zapjenjen ko nerast. A onda ono podrigavanje iza toga, — ufff!

Svi se smiju, a Petruška se sve za slabine hvata od smijeha.

— A on? Šta on? — pita Pava.

— A on, lupež, samo kvrči u kući, pa »fort« nešto mumlja. Ne treba taj hrane, brate moj. Ko ni ciganski konj. A što ima, nije izbirljiv. I korenja će se taj nažderati. Ko krt. I trave će taj. Ko marše. I perja će on, oblak mu njegov mesopusni. Pa kakav je siledžija, brate moj! Ja se kidam i sve vučem sâm samcat, teglim ko konj, a on, lupež, još prigovara i nigda mu pravo, nikad mu dosta muke moje, muke čovjekove. A ja, — ja barem radim. I ako ja nisam za posô, onda ni vrag nije. Je l' tako, gazdarica? Vi i sami najbolje znate.

Pava se smije i glavom potvrđuje.

— I eto, ne mogu ja više kod takova lupeža. Pa ja evo skupio svoje tralje i idem od njega. Nek mu bude sve blagoslovno ko moji opanci, za koje me je prikratio. — Mogu li kod vas barem prekonačiti, dobri ljudi?

— Možeš sa mnom, — reče Petruška. — Evo ovdje. To je moj krevet. Dosta je širok, pa ćemo zajedno.

— A, to ne. Nipošto ne, — stane se Matić braniti. — Nikad ja još nisam u krevetu spavô. Ne sjećam se. Otkako sam na svijetu, uvijek ja samo na sijenu i slami. Ko pravi božjak. Pa ću i sad u parmi na sijenu, — je l', gazda Tomo?

— Možeš za jednu noć. — A odakle si ti, Matić?

— Ja, gazda, odnikale.

— Gdje si se rodio?

— Valjda pod kakvim stogom. A možda i u parmi na sijenu. Ko Kristuš. Zato ga valjda i volim toliko, — to jest sijeno.

— A tvoj otac?

— Hm. Mati mi je jednoć rekla, da je bio kapetan. No možda je bio i kapral. Jer ona je, znate, bila soldatuša. Pa je umrla u špitalu. A ona, ta moja mati, naučila me još u malosti i soldačkih pjesama. Eh, kakve pjesme!... Takvih se dandanas u ovim stranama već malo čuje. Nije to ko ove sadanje: cili-cili, gudi-gudi... Ko gladni praščići, kad stanu kod prazne kopanje da gude. Već onako od komada, pa krupno, pa dugačko, zategnuto, šerežanski! Na priliku ova, — i Matić odmah zapjeva oštrim i dubokim glasom iz širokih grudi i puna želuca:

»Rasla trava kraj Zemuna grada, — eeej!
Ne pasu je konji ni volovi,
Već je gaze mladi regulaši.
Ljuto kunu mladi regulaši,
Što ih nisu poženile majke,
Već ih ženi Ferdinand iz Beča:
Dugom puškom, sivom kabanicom,
Patrontášem, kratkom bajonetom.
Puško moja...«

— Dosta je već, dosta, — prekida ga Toma i on prestaje.

— Aa-hä! To je pjesmica! Ne pjevaju takvih ovi klincovi po selu. Pa kako se samo tužno svršava! — »Oj slodate, nesretno stvorenje, — al' je tvoje guravo življenje!«... Il' ova druga! Ova je još ljepša. Malo ženska, ljupkija i veselija:

»Ode šogor, Maro, ode šogor, Marice, —
Ode šogor u madžarski logor.
Pa donese drenovu palicu,
Da naravna šogorici leđa.
Šogor tuče, šogorka jauče:
Jao leđa, košulja me vrijeđa.«

— Veselo je to, kad košulja vrijeđa! — zaključi Matić. — Eto tako. A sad — najeo se ja ko gican*), napjevao se ko čergaš, pa bih malo da dremucnem, gazda Tomo. I danas sam se nateglio kod onoga Iškariota. Ko robijaš kaki. Sve me kičma boli i probada.

— Pa odlazi, — kaže mu Toma. — A ujutro ćeš Petra Ivanovića odvesti u grad. Na željeznicu.

— El' ja, gazda? — upita Matić veselo i u čudu. — El' ovoga Rusa? Pa da ja ostanem kod vas za slugu, gazda Tomo?...

— Morao bi se ti najprije odučiti svojih kletvi. I drugo koješta. Jer čujem, da strašno kuneš. A to je gadno i mrsko slušati.

— Aaa to? Phiii!... Da je meni uvijek se tako najesti, ko ne kleti! Pa ja ću pjevati, ako ne smijem kleti.

— No vidjet ćemo sutra, kad se vratiš.

— O, kako bih ja rado ostao kod vas, gazdarica, — okrene se Matić i Pavi. — Kako ste vi meni uvijek bili dobri!

Onda se digne, pa uzme svoje culo da pođe. A Pava mu pruži onu šarenicu.

— Evo ti ponjave, pa se zamotaj, da te sijeno ne bode.

*) prase.

— Ej, ne će mene sijeno. Pozna ono mene dobro, pa se sámo složi i polegne poda mnom. Laku noć, gazda Tomo; laku noć gazdarica i vi svi ostali. Idem ja, da malo »potegnem«.

— Kakav je to delija? — okrene se Toma k Pavi.

— Možda i ne bi bio loš. Samo što uvijek nešto mrmlja, prigovara i kune. Kune ko robijaš. Ali radi zaista ko marše.

— To je glavno. A kletve ću ga ja već odučiti. Što, mati, da ga zadržimo?

— Kako znaš, sinko, — odgovara stara.

Svi već spavaju. Matić u štaglju, stara Rastovićka u prvoj sobi od uličnе strane, a Toma i Pava u drugoj. Samo Petruška ne spava. I ponoć je prošla, a on se još uvijek gnijezdi, koprca i migolji po krevetu. Bacaka se i okreće sad na jednu, sad na drugu stranu, pruža se poleđice, zatiskuje glavu pod jastuk, skida pokrivač sa sebe, no sve zaludu. Kroz otvoren prozor struji mlaka noć i polijeva ga po raskritim nogama, po raskopčanim rutavim prsima, no sve to ništa ne pomaže. Uzbuđen je i nemiran.

Šesta je već godina eto, što je ovdje. Šest godina života!... Mučan život i težak, no gruntaš mučenik drukčijega života i ne pozna. Mučan život, pa opet sladak i prijatan među ovim dobrim ljudima. A sad odjednom — rastanak i povratak... Dalek i naporan put, Rusija, njegovo selo, stara mati Jevdokija Jegorovna i tri brata: Aljoša, Griša i Mitjenka... Kad je pred sedam godina odlazio na frontu, bili su još sitni, maleni dječarci. Najstarijemu, Aljoši, bilo je tek četrnaest godina. Sad je on već momak za ženidbu. Možda se već i oženio. A i ona druga dva mališana mora da su se već protegnula, odrasla. Griša i Mitjenka, dragi dječaci!... Sve mu to sad bez prestanka lebdi

pred očima, te ga uzbuđuje, uzrujava i suze mu naviru na oči.

On se i sam čudi, kakvo ga je to mekano, mlako i plačljivo čuvstvo sad odjednom zahvatilo i obuzelo. Ta on je na sve to i prije pomišljao, često pomišljao. Znao bi se više puta i raznježiti u duši, jako se raznježiti, misleći na staru mater i sitnu svoju braćicu, pa ipak — nikad mu nije bilo ovako. Polazio bi dalje za poslom, tečno io i tvrdo spavao. Čvrste su ga veze povezale s novim njegovim životom, s novom okolinom, s tima dragim i dobrim ljudima oko njega. A sad odjednom, — rastanak s njima zauvijek. Popuštaju dakle i same od sebe pucaju te veze s novom okolinom, no zato ga sve više stežu i vuku na svoju stranu one druge, starije veze: oživjele i pojačane uspomene na daleki dom, na staru majku i braću. Kao čovjek, razapet među dva nategnuta užeta: čim jedno olabavi i popusti, odmah ga ono drugo još jače povuče na svoju stranu.

A ipak mu je teško ostaviti taj dragi dom, što ga je i on sâm svojim znojem i svojim mišicama gradio, ove dobre ljude i onu gorku i slatku, milu i svetu uspomenu pod žutim humkom na seoskom groblju. Lucija!... Lucija...

Na uri o zidu zašume dugi lančići od žute mjedi sa dva željezna utega na kraju i ura odbije dva sata. Petruška se diže s postelje i pali svijeću. U drugoj sobi stara Rastovićka teško diše i nešto mrmlja, govori u snu. No već začas to prestane. Valjda se okrenula na drugu stranu. A gusti, crni mrak zalijeva se kroz otvoren prozor u sobu i rasplinjuje se na plamenu svijeće, što na mlakom dašku noćne struje podrhtava i nemirno treperi.

Petruška se oblači. Uzima iz ladice čiste rubine, uglačane i bijele ko snijeg. Podugačka je košulja na prsima lijepo izvezena. Ona je to vezla, — Lucija... Obuje i nove čizme. Iz jedne se zdjele

*

u kuhinji umije lagano i tiho, da nikog ne probudi. Zatim opuhne svijeću i na prstima izađe na obor.

Noć bez mjesečine. Mjesec je doduše već davno izašao, no zastrli ga oblaci. Mlak vjetrić popirkuje od zapada i šuška po lišću onih dvaju dudova i voćaka uz međašni plot, što su se ukočile u mraku ko crne, goleme sablasti. Ovako u mraku čine se one još mnogo bližima. Po selu već u sav glas pjevaju drugi pijevci, iz štale se čuje teško odisanje Muculjino, a od časa do časa i mukli udarac konjskoga kopita o hrastove podnice. Ljeti je štala i noću otvorena.

Petruška uđe u štalu, napipa u mraku i odvine malu električnu lampicu, što visi na čavlu o zidu. Štalom sine svjetlost, te konji odmah okrenu glave i pogledaju na nj. Riđan stoji i griska debele badrljice sijena, što su ostale po jaslama, a Lisa leži. No kad ugleda Petrušku, i ona se odmah digne. Valjda misli, — red je, da se pođe. Digne se i mali ždrepčić do nje te odmah prihvati za sisu, digne se i plašljivo tele, što je u kutu zasebno ograđeno tarabicama. Samo se Muculja ne diže, već i dalje leži teška i široka ko blazina. Krupnim i blagim očima milo ona pòglêda na Petrušku, diže gubicu prema njemu i mrči, kao da ga k sebi doziva. I on joj prilazi. Čučne do nje na pete od čizama, uhvati joj lijepu i veliku glavu među dlanove, pa joj dugo i dugo gleda u krotke i čiste oči.

— Muca!... Muca moja... Maza moja mala!... Uvijek si ti, još ko malo telence, bila naša maza. I moja i njezina... A tko, — tko će te sad maziti, kad i ja otiđem od tebe? Daleko, — dalekooo! Muca, — Muca moja...

Oči mu se zaliju suzama, te ponikne glavom i nagne se prema njoj. A Muca mu stane lizati oštrim svojim jezikom ogoljeni zatiljak i razbarušenu kosu, kao da ju začešljava. Onda se on od-

makne, pogladi je po vratu i po široku, rudastu čelu, pa je poljubi u vlažnu i čistu gubicu.

— Zbogom, Muca...

Zatim se digne i pođe do teleta. Ni ono ga se ovaj put ne prestraši, već ga lizne po ispruženoj ruci i tužno zamrči. Onda se okrene ždrepčiću, Lisi i Riđanu. I njima protepa po nekoliko nerazumljivih riječi, pa otvori druga vrata i zađe u uvoz od štaglja.

— Mato! Matiću! Gdje si ti?

Nema odgovora. Samo se netko visoko gore na sijenu stane protezati i nadugačko zijevati.

— Mato! Spaviš li?

— El' ja? A dašto nego spavam. Ko u grobu.

— Siđi malo.

— Ne idem ja, jok. Lijepo je meni ovdje.

Petruška časkom postoji, a onda brzo pođe u kuću i odmah se vrati. U rukama mu čizme, što ih je do juče nosio.

— Mato!

Umjesto odgovora sad se oglasi iz parme teško i duboko hrkanje. Duboko, zategnuto, šumno. Kao kad se u šumi ruši visoko drvo.

— Mato! Čuješ li?

— Idi do đavola! Još je debela noć.

— Siđi malo. Nešto sam ti donio.

— Čuješ ti, Rus! Ovdje su kraj mene željezne vile. Ako me ne ostaviš, e bogami, probušit ću ti njima lubanju s ove visine. Baš ne da čovjeku mira ni počinka. Znam ja, kad je moje doba.

— Donio sam ti nešto. Dođi, pa vidi.

— A šta bi ti donio, kukavče?!

— Kad ti kažem, no. Samo siđi.

— Idi do đavola, kažem ti. Samo si me jednoć prevario. Al' više ne ćeš, valaj.

— A kad sam te prevario i čime?

— Za onu prokletu škrinjetinu, krme jedno. Lagao si, a ja sam ti povjerovao, tàtino jedna.

— No, no, nisi time počinio ništa zla. Sidi samo. Čizme sam ti donio.

— Čizme?!

Matić se stane koprcati, pa onda sporim i nesigurnim korakom takpati po sijenu. I začas se gore nad gredom zacrni njegova sjena, te se stane spuštati po prislonjenoj lotri.

— Idem eto. Al' ako me prevariš, — eh, čuvaj se.

— Što bih te varao? Evo gledaj. Pa uzmi. Ja sam sebi kupio nove.

Matić uzme čizme i stane ih u mraku opipavati.

— Čini se, da su zaista čizme. Ne vidim ništa. Imaš li šibica? Nudere malo pripali, da bolje vidim.

— Ne smiju se ovdje paliti šibice, luda glavo, — reče Petruška, pa donese lampicu iz štale.

A Matićevo se lice blaženo raširi.

— Hihi-hihi! Kikiriki!... Baš si, Petruška, valjan čovjek. Da, valjan čovjek. Eto vidiš, da i Rus može biti katkada pošten. Tome se nisam nadô. No, neboj se, ne će ti se za to ruka osušiti.

I odmah sjedne na zemlju, pa teškom mukom obuje čizme na bose noge. Onda se digne, na vojničku kvrcne petama, poskoči dva, tri puta kao za pokus i opet pođe prema lotri.

— Aaa-hà! Baš valja. Eto me sad i u čizmama. A još ni počeo služiti. Baš valja. Ko salivene... Znaš, Rus, nikad ti ja još nisam imao čizama. Uvijek samo traljavi, poderani opanci. A sad i bez opanaka. E, to valja. Baš valja... A ne bi ti ruka otpala, da mi podariš i kakav zobunčić. Onaj ruski. S pojasom... Imaš ti toga dosta.

I ne čekajući odgovora odmah se on stane uspinjati po lotri.

— Čekaj, Mato. Htio sam da nešto s tobom podivanim.

— A što da ti sa mnom divaniš? Sad, u pô crne noći? Radije mi kaži, zašto ti meni zapravo

daješ ove čizme. Da ti mene ne bi opet nasolio ko i s onom škrinjom?

— Zašto ti dajem? Baš to sam htio da ti kažem. Za Tomu i nevjestu...

— Pa šta to? Da čujem.

— Pa... tako... Da im budeš dobar. I pošten... Zato ti eto i čizme dajem.

— Ti si budala, ko svaki Rus. Šta ti meni da govoriš? Služio sam ja više gospodara i duže, nego ti. Od malih mogu ja služim. Pa ti — meni?!... Znam ja bolje nego ti, šta je služba i šta su gospodari. Ti si budala. Idi do đavola i ostavi me, da dremucnem još čas. Uskoro će zora. A na zobunčić ne zaboravi...

Matić se brzo uspne do grede, prebaci se preko nje ko snop i za tren oka opet stane odozgo ozvanjati bučno i šumno hrkanje. No sad već na prekide, kao da se čovjek davi.

Petruška još malo postoji u mraku, onda opet kroz štalu izađe na obor. A obor sav bijel i sjajan. Oblaci se raskidali, a iza njih prosinuo pun mjesec. — On stane švrljati po boru bez ikakva cilja. Nagleda se u kolnicu, spusti se po stepenicama od pečene cigle do podrumskih vrata i pogleda, jesu li dobro zatvorena. Pođe do prazna koca i u nj se nagleda. Zađe i u ograđeni voćnjak i razgleda se po krošnjatim voćkama, što mirno stoje i po zelenoj travi ispod sebe pretkivaju i vezu šarenu, blijedu sjenu mjesečine. Zatim se vrati na drvocjep i sjedne na jedan panj. No mjesec tek što je prosinuo, stane već i da blijedi. Na istoku puca, plavi se zora, a iz crkve zaječi zvono. Pozdravljenje.

Petruška se diže, izađe na put i pođe kroz dugačko selo, što još spava. No već začas počet će ono da se budi.

Nalijevo iznad sela, malo po strani od puta, prostrla se laka uzvisina, malen brežuljak, što se odvaja od visoka vijenca Bogazova. Od sredine

toga brežuljka pružila se prema istočnoj strani, kojom vodi put, položita visoravan, sva zarasla papratom, a toj visoravni u sredini velika i pravilna pačetvorina, ograđena tarabama. Nasred pačetvorine četiri visoka jablana, što se vide nadaleko, među njima zidana kolibica i pred njom ogroman hrastov krst s razapetim i pozlaćenim Isusom. Groblje.

Petruška uđe na mala vrata i stane, a od istoka mu se nasmije i bljesne rumeno sunce na uranku. Na one jablanove oko mrtvačnice doletio je i pao odnekale čitav oblak vrabaca, pa migolje po lišću ko gusjenice i žīvču u sav glas. A pod vrhom jednoga jablana, na dvjema suhim granama, grakće nekoliko vrana i čavki.

Groblje je zapušteno i još nepokošeno. Paprata ima i ovdje, pa taj bujni drač i krupna trava izmed njega diknuli čovjeku gotovo do ramena. Iz toga šišljaga jedva provirkuju glavice hrastovih krstova u dugim i nejednakim redovima. Mnogi su već napola truli, pa se nagnuli, nakrivili, nekoji su i posve klonuli, te se nemoćno pružili po zemlji, a preko njih izbujala i povila se trava, krupna ko šikara. Tek ovdje, ondje protegnuo se između grobova trag povaljene trave, kud su gazile nečije noge. No Petruška krene drugom stranom, kuda vodi između krstova dobro utoptana staza. Njegove su je noge utoptale, jer on i sad još često zalazi ovamo. Do onoga malog i čistog humka sa teškim stupom od bijela kamena, a u kamenu uklesan pozlaćen krst. Petruška ga ljetos postavio. No visoki hrastov krst ostao je netaknut, pa i sad stoji iza kamena, te je raskrilio nad njim svoje ruke ko nijemi čuvar.

Žuta je ilovača na grobnom humku sa strane lijepo nabita i pravilno opsiječena, po rubovima joj naslagan vijenac bijelih potočnih kamenčića, a po ravnoj uzvisini u tom vijencu posađeno cvijeće: bosiljak, rezeda, majčina dušica, bijele i modre

hrizanteme i dvije visoke ruže šipkovače. A otraga između kamena i hrastova krsta busen povijuše, što se uspela po hrastovu krstu, pa se sagnula kamenu iznad glave ko rascvala kruna sa tisuću rumenih, krvavih ruža.

Petruška prilazi do humka, baca se na koljena i cjeliva žutu ilovaču. Onda se prekrsti i dugo, dugo se moli. A oči mu se cakle u suzama, te jedva razabira ona zlatna slova u bijelu i glatku kamenu: »Lucija Rastović — rođena 2. IV. 1898. — preminula 25. VI. 1920. — Laka ti zemljica, Lucija«. A ispod toga u desnom uglu: »Tužni tvoj vjerenik Petar Ivanović Morozov, Donski Kozak. 1922. god.«

Jedan sat, dva sata prokleči Petruška na tome grobu. A sunce se već diglo visoko i stalo pripecati. Na onim jablanovima oko mrtvačnice davno je već zamrlo bučno živžikanje i promuklo, hroptavo graktanje. Ptice su se razletjele i sve je mirno, samo bujna i visoka trava po groblju šušti, kao da po njoj bježi čitava vojska miševa. On još jednom cjelune žuticu zemlju, pa se digne. Cjelune i mramorni stup, otrgne iznad njega dvije krvave ruže i metne ih u njedra. Zatim se tri put prekrsti i pri tom se tri put duboko pokloni, pa teškim korakom krene prema izlazu. Kod vrata se još jednom okrene, a onda se brzo, brzo spusti na cestu, pa natrag u selo.

A kod kuće ga čekaju već s ručkom. Svarila Pava pileću čorbu i pijevca ispekla, a Toma iznio žeženu rakiju i ogroman, još nenačet kulin. Stara Rastovićka slaže u veliku vojničku naprtnjaču Petruškine rubine i drugu prtljagu. A na to će se odozgo primetnuti još nešto zaire: kulina i sušena mesa, što se ne kvari. Pa flaša rakije za put. — Matić u štali češlja i hrani konje, pa gizdavo izlazi u sjajno osvjetljanim čizmama i ponosito ih ogleda sa svih strana ko paun svoje ljeskavo perje. Zatim stane opremati kola, te zapjeva, što ga grlo nosi:

»Magla pala posred Bjelovara, — eeej!...
Gdje se šeću dva dilbera mlada:
Dilber Mato, dilberica...«

— A šta ti tu zjaješ? — viče mu Petruška, ulazeći u obor.

— Da te podsjetim na zobunčić. Još samo to, pa da vidiš, kako će i za mnom trčati švalerke.

Petruška uđe u sobu. Stara, čim ga ugleda, odmah stane utirati suze u pregaču. Toma snužden šeće i ništa ne govori. Samo se Pava silom drži veselo i nasmijano.

— Hvala Bogu, da ste već jedamput došli, Petre Ivanoviću, — kaže mu ona. — Stara majka za vas već u sto briga. — »Da ga nisu, kaže, napale »ajsune« kakve, pa mu ko vrane od jada oči iskopale«!...

— Ajde ti, ne komedijaj, — brani se stara iz kuta od prozora. — Što bih ja tako?!

A on se samo tužno osmjehuje.

— Sjedaj, Pjotr, pa da založimo malo, — kaže mu Toma.

Za stol sjedaju samo njih dva. Stara još uvijek šuška oko naprtnjače, a Pava dođe, pa samo čas postoji i opet odlazi u kuhinju. Toma reže kulin i toči rakiju u čašice.

— Baš je dobro suh i papren. Ovaj kulin. Gledaj, Pjotr. A rakija!... Nudere, Pjotr, gutni. I ja ću.

Ispiju čašice, obojica se stresu, zagrizu mrvu kulina i opet ušute. Šute, gledaju svaki svojim smjerom i ne jedu. A Tomi teško dolazji ta šutnja, što ih je poklopila, pa se silom sili, da je bilo kako razbije.

— Bio ja jutros kod kuma Pere. A on još u krevetu. Poparío čovjek nogu, pa leži. Leži i čita Kraljevića Marka... Čita on Kraljevića Marka i Filipa Madžarina... Filipa Madžarina ili Đemu Brđanina, — ni sam pravo ne znam... Čita on

tako, pa kaže: — »Ne tuci mi po kožunu buva!«... Tako on čita. Da.

Pava nosi ručak, sve jedno za drugim, a oni samo gledaju i ne jedu. Objesili glave, namrštili obrve i šute. Toma još uvijek mota i valja po ustima onaj prvi komadić kulina, a on nikako da mu sađe niz grlo.

— Tako ti jedamput ja i Majerić kupujemo konja... Kupujemo mi konja, a on... Jedi, Pjotr. I pij... Kupujemo mi konja, a on...

I opet mu zapne riječ u grlu. A to njemu dojadi, pa se okrene Pavi i poviče gromko:

— Nosi već jedamput taj smrdljivi kulin do đavola odavle!...

Pava se zgrane i uplašeno pogleda na nj. Zgrane se i Petruška, i stara se u čudu ogleda od prozora. A Toma skupio obrve, oči oborio i proteže vrat, kao da nešto guta. Onda se sam od svojih riječi lecne i podigne glavu, pogleda na zaprepaštenu ženu i lice mu prosine toplom blagošću.

— Nije smrdljiv, cico, — ta što bi! Ja se samo šalim. Donesi nam vina, cico. Vina donesi Petru Ivanoviću!

— Ne, Toma, — muca Petruška, — rano je još.

— Ništa zato. Idi i donesi. Svega donesi Petru Ivanoviću. Svega! I komad... srca, — dovrši on posve tiho i spusti glavu još niže.

Pava skoči ko srna i začas donese iz podruma zemljani vrčić vina, a iz kuhinje dvije čaše. Toma toči, kuca se s Petruškom i na dušak ispija. A onda mu se zagleda u vlažne plave oči, pa dugo i duboko gleda u njih.

— Bajišsja li (bojiš li se) baljševikov, Pjotr?

Petruška ga začuđeno pogleda i časkom pošuti. A onda odgovara isprekidano, ali hrabro:

— Famâ, — tam moji bratja, — matuška Jevdokija, — rodnoje selô, — moj dom, — velikaja Rusj... Nje bajùsj ja njikavô*).

— Jesli (ako) tebja sudbâ zabrasìtj (nanese) v Maskvû i pritjìsnjet nuždâ, vot tebje (evo ti) pismô, — kaže mu Toma, pa vadi iz džepa svinuti komad papira i pruži ga Petruški.

A on uzima i razmata papir, te stane da čita crna i teška, no pravilna ruska slova: — »Profesor Taras Vladimirović Molodenko, — Moskva, — Voznesenska 36. — Tarase Vladimiroviću, ja vas pozdravljam. Sjetite se Vladikavkaza iz godine dvadesete, pa ćete se sjetiti i mene. Ja vam dakle preporučam ovoga čovjeka, Petra Ivanovića Morozova, te ako mu do nevolje dođe i kob ga nanese na vas, pomozite mu. — Toma Rastović«.

Petruška spremi pismo u džep i tužni se ručak brzo svrši. Matić je već upregao konje i pritjerao kola. Konji udaraju kopitima i neustrpljivo grebu zemlju pred vratima, a Petruška se rastaje i cjeliva sa starom Rastovićkom. Oboje plaču.

— Zbogom i srećan ti put, milo moje... Čuvaj se i pazi na sebe, — jako pazi, milo dijete moje... I majčicu mi svoju lijepo i milo pozdravi i poljubi. A i nas ne zaboravi, milo moje, — ni mene, staru pomajku svoju ne zaboravi... Ni Lucijicu našu... I oženi se, ali na nju ne zaboravi. Moli se za nju...

— Zbogom, matuško, — prašćajte! — muca i on kroz suze, a stara mu ništa više ne odgovara, već samo jeca i suze ju zalijevaju.

Onda se on okreće k Pavi.

— »Nevjesta«, daj mi onu fotografiju...

— Koju? Kakvu fotografiju, Petre Ivanoviću?

— Onu...

*) Ne bojim se ja nikoga.

Pava se domišlja, pa mu donosi iz prve sobe onu fotografiju, na kojoj je Lucija zajedno s Tomom i s njome »udarena«. Odonda ju ona uvijek drži u svojoj škrinji među rubinama. I kadgod otvori škrinju, nikad ona ne propusti, da je ne bi pogledala. Pa i sad gleda u nju, donoseći je iz sobe. Stara je već, izblijedjela. No likovi se još dobro raspoznavaju. Petruška ju uzima i nježno ogleda, pa onda i nju sprema u njedra. Zatim se grli i cjeliva s Pavom.

— Prašćaj, »nevjesta«. I dobra budi Tomi... Prašćaj.

Onda se baci Tomi oko vrata, nasloni i sakrije lice na njegovo lijevo rame, pa zajeca i glasno zarida ko malo dijete. I podugo tako visi o njemu. A Toma ga zagrlio i grudi mu se samo talasaju od uzbuđenja.

— Prašćaj, Famâ!... odjednom vikne Petruška glasno, te se naglo otkine od njega i skoči u kola.

A Matić mljasne jezikom, pucne bičem i konji kroz otvorenu ljesu pojure.

Drugi dan u ranu zoru zaleleče Jakov Stokuća iza glasa:

— Jao meni, veliki Bože, što udari na me!... Jao ljudi, nesreće moje velike!... Najljepše moje prase, najljepše i najmilije, uginu mi eto! Jao meni, jao...

Leleče Jakov, čuje se do pô sela. I svijet se kupi, dolazi, pa gleda. Nije baš najlepše prase, ima u toru i ljepših. Ali eto, — krepalo je, pa leži ovdje u oboru pred torom, ko da ga je grom ubio. Leži prase i s puta ga svatko vidi, kad mimo kuću prolazi.

Svijet se opet razilazi, sliježe ramenima i govori:

— Crklo, pa crklo.

— A, šta je njemu za jedno prase?! Lihvar!

— A ipak je čudno. Nema sad u selu crkavice.

— A juče, kaže, bilo još zdravo zdravcato. Ko riba.

— Čudno. Čudno.

Dolazi taj glas i do Tomine kuće. Čuje ga i Pava, pa se lecne i problijedi.

— Isuse! Zar je ipak došlo? Primaklo se?... Jao Bože, ako udari i na Tomu!...

I čitav dan vuče se ona za poslom oko kuće sjetna, tužna i zamišljena.

A ujutrodan i opet zaleleče Jakov Stokuća:

— Jao ljudiii!... Što skrivih ja Bogu velikome?!... Najljepše blašče uginu meni, — najljepše i srdašcu mome najmilije... Propadoh, — propadoh ja po grijehu i krivici tuđoj. Jao meni...

Jakov odlazi odmah popu Valentinu, baca se preda nj na koljena i ljubi mu okrajak reverende. Sve mu ispriča, a pop se strašno lecne... I već začas vraća se Jakov kući zajedno s njime. Pop Valentin iznova mu blagosivlja kuću, štalu, štagalj, dvorište, tor, — sve. Svuda on prolazi s Jakovom i »djači«, moli neke duge molitve, pa kadi tamjanom i škropi svetom vodicom.

A svijet se opet sleti. Sleti se, ali se više ne usuđuje ni u obor, već gleda s puta, preko ljese. A tamo pred štalom leži ispruženo, mršavo tele.

Zure ljudi onamo, blijedo se poglédaju, pa se opet razilaze pognutih glava i stisnutih ramena. Ko da se boje, da im se na griješne glave ne surva grana s kojega drveta, ili crijep sa krova. Brzo se razilaze i snuždeno mrmljaju u pô glasa:

— Pava... Pava...

— Da, griješila je ona, dok je još i kod njega bila.

— Hm... Prokletstvo?

— Prokletstvo!

I opet zabruji čitavim selom:

— Uginulo Stokući tele!

— Juče prase, danas tele.

— Jao, zar će opet crkavica?... Kozice? Slinavka? Šap?

— A, što bi to!

I opet glas dolazi do Pave. A njoj se sad već mrači pred očima, pa se hvata za postelju, da ne zatetura i ne pane. — I odjednom ona ko zanijemi. Čitav dan samo šuti, ništa ne govori, niti što pita, a na pitanja samo kratko i teškom mukom jedva odgovara. Vuče se po kući ko sjena, od svakog se štropota lecne, odlazi u polje i u vrt za poslom uvijek zabrinuta i pognute glave. Tako se i vraća i nikome se ne ufa pravo u oči pogledati. Ko dijete, kad nešto teško skrivi. Noću se zavlači pod laki flanelni pokrivač i umata se u nj preko glave. Ne namješta se, ne migolji više oko Tome kao prije, već leži ukočena, pa ni prstom da makne. I tako sve do zore. A kad poblijedi noć i zaplavi zora, diže se satrvena, izlamana, neispavana, s podbulim očima i blijeda, pa se tiho i bez riječi odšulja u štalu, da podoji Muculju, i polazi dalje za poslom.

— Šta je to s tobom, cico? — pita ju Toma. — Što si se tako ukipila?

— Ništa mi nije, — odgovara ona sumorno i kratko.

— Hm... A nešto ipak jest. Da nije od trudnoće?

— Nije.

On je stane gledati ispitujući. A ona se prestraši toga pogleda. Čini joj se i upravo osjeća, kako joj taj pogled prodire u prsa i sve do utrobe. Prestraši se i još se bolje zavine u tanki vuneni rubac.

— Čuješ, ženo, da nije možda ono... tele? Ta je li moguće, ženska glavo, da si ti zaista tako luda?!

Pa zovne Matića.

— Mato, kakvo je ono tele uginulo kod Jakova Stokuće?

— Pa, gazda, ono isto, s kojim sam ja onako bratski dijelio sise. A poslije mene valjda je isto tako radio i stari Iškariot, prokleti. Pa tako onda — tele crklo.

— Nema li on još kakvo tele?

— Nema on drugoga teleta, gazda. A to je tele bilo uvijek slabo i ušljivo. Od »poroda«. I vi to, gazdarica, znate.

— A ono prase?

— I to je prase od prvoga dana bilo kržljavo, gubavo i krmeljivo, a ne ko druga praščad. I uvijek je bòrtalo.*)

— No eto, — okreće se Toma k Pavi. — Eto slušaj. A ti — tako zaintačila!

Pava ništa ne odgovara, već se samo tužno nasmiješi, pa tiha i nijema odlazi za poslom. Još uvijek ona strepi. Čeka.

I tako prođu dva dana. Toma ju razonođuje, polazi za njom i u polje i u vinograd, šali se, smije se i komedija, ruga joj se i ljuti se na nju, omiljava se oko nje i gladi je po licu, — no sve zaludu. Ona još uvijek strepi i čeka...

A treći dan, — u subotu ujutro, — jedva je zora zabijeljela i Toma se digao s kreveta, — prolomi se iz štale strašan i očajan Matićev jauk:

— Jao gazdaaa!... Jao gazda, — naše tele...

Pava na postelji sva zatrepti ko list na drvetu i prigušeno zajeca pod pokrivačem:

— Došlo je!... Došlo.

A Toma, bos i gologlav, samo u gaćama i košulji, izleti na vrata i pojuri.

U onoj maloj, tarabicama odijeljenoj ogradici u kutu, — leži gizdavo i lijepo, debelo i jako tele od pet nedjelja dana. Vitke noge i lijepu, rumenu glavu sa bijelom lisom na široku čelu odbacilo od

*) bolovalo.

sebe, a gornja mu se bočinica napela ko mali bubanj. Velike, krotke oči još su mu otvorene, no preko njih se već navukla tanka i bijela mrenica smrti. Lijepa, mala gubica još mu je topla, no sva je pomodrila, te mirno počiva baš kraj otvorenih vrata ogradice.

Toma ko obezumljen poleti i poklekne do teleta. Obuhvati mu rukama lijepu glavu i malo je podigne. No ona mrtva opet klone na prostrtu slamu i muklo lupi o hrastove podnice.

Uto je već i stara mati ustala, pa doletjela i zaprepaštena stala kod vrata. I ona je još napola gola.

— Jao Toma, golupče moje, — što li to udari na nas!... Isuse Bože!... Isuseee!

— Ne cmizdri, mati, i ne tuli sad ovdje! — vikne Toma oporo i tvrdo. — Telad je crkavala dosad, pa će i odsad. Eto.

Zatim se diže od teleta i vraća se u sobu, da se odjene i obuje. Pave nema već u sobi. Povukla se u komoru iza kuhinje, pa glasno kuka i nariče.

— A šta si ti tu nadrla da cviliš, — ti!... vikne joj on kroz kuhinju, pa odlazi u sobu i brzo se oblači.

Za kratak čas izađe opet iz kuće i skrene u kolnicu. Tu između različita alata uzme jednu lopatu i vraća se u štalu. Matić još stoji kod vrata i tupo bulji u zemlju preda se. Blijed ko platno.

— Uzmi ovu lopatu i nosi je za mnom! — prodere se Toma na nj. — Dok se još ne sleti svijet. Ko na čudo. Ko na paradu!

Zatim ulazi u štalu, prihvaća tele za jednu stražnju i jednu prednju nogu, pa ga baca na šiju i nosi ga u voćnjak. Tele je teško, sve se Toma savija pod njim. A kod svakoga koraka udara ga mrtva glava po napetoj lijevoj podramici i laktu. Na prelazu preko plota, kojim je voćnjak iza štaglja i štale ograđen od dvorišta, spotakne se i tek

što ne pane preko plota zajedno s teletom na šiji. Zatim udari po rosnoj travi ispod oraha i šljiva, pa nosi tele u najdalji kut po plotom. Tu ga oprezno skine i nježno položi na travu. Onda uzme od Matića lopatu i prione da kopa. A na Matića se opet strahovito izdere i otjera ga kući za poslom.

Kopa Toma jamu u crnici zemlji, što je ispod bujne trave još duboko vlažna. Žestoko i bijesno udara desnom nogom po lopati i čitavom se težinom naslanja na nju, te se ona naglo poklizava i zabada u vlažnu crnicu sve do ušica. A pod svakim njezinim rêzom škrguće i puca duboko i gusto travino korenje, — škrguće baš ko i Tomini zubi. Kopa Toma naglo i silovito, oštrim zamasima izbacuje tešku zemlju na lopati i sav se već oznojio. Kopa on teletu grob, a sve ispod oka pòglêda na mrtvo tele, na lijepu i milu životinjicu, što se mirna i nepomična ispružila kraj njega u travi. Pòglêda na tele i dođe mu, da zaplače ... Da zaplače on, — Toma Rastović, koji od djetinjstva svoga zaplakao nije!

Ali ne zaplače, već samo jače stisne zube i kopa dalje. A jama postaje sve dublja. I za kratak čas — grob je iskopan. On se izvuče iz jame, prihvati dragu životinju za noge, pa je lagano i oprezno spusti u dubinu. Da se odveć jako ne udari... Onda opet dohvati lopatu, te okrene glavu od teleta, da ga više ne gleda, i brzo stane jamu zasipavati sipkom zemljom. A kad je već zasuje, zabode lopatu u travu kraj groba, pa nastali humak nogama izravna i zatopta. Onda skoči preko plota i poleti kroz vrt. Začas preskoči i drugi plot, pretrči ogradu, zasijanu kukuruzom, spusti se u livádak, silnim zaletom preskoči potok ispod vrba, izađe na široko polje u pšenicu i raž, pa se jednom međom stane žurno uspinjati do šume Bogaza na brijegu.

A selom se opet stao šuljati onaj crni mačak.

— Uginulo Tomino tele ...

— Jadan Toma. Šteta ga je ...

— A dašto, nego šteta. Nema takova čovjeka nadaleko. Ni po dobru srcu, ni po bistroj glavi.

— Našto ti i pamet, ako sreće nemaš!

— A šta se diže na jačega od sebe?

— Jadan Toma! No što li će još doći? Bože, Bože!

— A što? Pavino prokletstvo?

— Da što, nego prokletstvo.

— Velečasni već tri dana ne izlazi iz kuće.

— Bez prestanka se Bogu moli. A slab je i jedva se drži na nogama od posta i molitve.

— I kod oltara mu jutros pozlilo. Jedva je odslužio misu.

— Jao Bože, što li će još doći?!

Stara Rastovićka i Pava klonule na škrinju u komorici, pa kukaju, leleču i cvile. Matić vrluda ko bez glave od kuta do kuta, postajkuje i svaki čas blijedi. I njega je strah. Lisa i Ridan griskaju sijeno iz jasala, a Muculja bez prestanka beči, strahovito beči za teletom. Otegnuto i tužno, ko da joj se srce kida.

— Da nisu coprije, Pavo? — pita stara, utirući suze.

— Ah, kakve coprije, majko? — odgovara ona i još se jače stane zagrcavati. — Prokletstvo moje, a ne coprije, majko! Jao meni ...

— A možda su ipak coprije? Ajde, da vidimo.

I žene se vuku iz komore, izlaze na obor, pa u štalu. Muculja se naglo okrene, iščekujući tele, pa ne ugledavši ga ni sad, tužno pogleda na žene, te još bolnije i strahovitije stane da beči. A iz krotkih i krupnih očiju kližu joj se po plavoj dlaci vlažne dvije crte, — crna dva traka toplih suza. Nijema životinja plače. Plače mati za prvim porodom svojim.

*

Žene uđu i sve razgledaju: oko jasala, pod jaslama, nad jaslama, oko vrata jednih i drugih, po zidovima, prozorima. Razgledaju hamove i ulare, što vise o zidu. Pogledaju Muculji lanac oko vrata, glavu oko rogova, debele mliječne žile po trbuhu i nabreklo vime, — sve. Razgledaju i onu malu ogradicu u kutu, što je sad otvorena i prazna, razgledaju pôd i debele hrastove tavanice. Ništa.

— Šta je ono, majko? — pokaže Pava prstom na jednu tavanicu baš nad sredinom štale. — Ona rupa? ... Šaka bi mogla kroz nju.

— Ah, nije to ništa. To je bila kvrga na hrastu. Pa kad su ga raspilili i daska se osušila, kvrga je ispala. A gore na tavanu i sad je sijeno. I na rupi ga vidiš, kako proviruje.

Toma se tek podveče vrati kući. Pogled mu je mračan, proplanulo lice blijedo. No silom se on napreže, da pred ženama prikrije svoju bol, da se pokaže jak, bodar i — »šta meni to«! ... Žene mu donose nešto jela, ali ništa ne govore.

— A koga ste đavola vas dvije tako prosuzile? — jedući govori on oporo i tvrdo. — Za jedno tele! ... Ko da vas još nikad nije nesreća stigla! A ti, stara, — barem ti si morala tome već obiknuti. Tebi je barem koješta već propalo u životu. I pogorjela si. Pogorjela do cánka*) i banka. Pa opet, — evo: tu je druga kuća i sve drugo. Bolje i ljepše. A sad odjednom — tako! Za jedno tele! ... Vrag i po teletu! Ja iskopao jamu, pa ga gurnuo i bacio ko mrcinu ... ko strvinu ... samo da ne smrdi. Tresnuo ja njime, — pa ga zakopao. Da što bi drugo? ... Pa i ti, cico! ... I ti — tako! A i tebi je već bilo u životu svakojako. I otac ti umro. I mati umrla. I drugo koješta. No, — pa ... živi smo. I zdrave su u nas ruke, pa ćemo opet steći. Sve ćemo mi! ... I tele, — dašto. Dvoje, troje teladi ... I ljepše, nego što je ovo bilo ...

*) cának = prnja, cũnja.

Meni se, da pravo kažem, baš i nije sviđalo. Imalo je nekakvu malu bradavicu pod lijevom nogom na prsima. I drugu još manju kod puzdrice. Čisto malu, jedva se vidjela. No ta bi se bradavica s vremenom razrasla, pa se raširila po trbuhu, po prsima i vratu i ... Znam ja to! ... Da, sve ćemo mi to. Još bolje i ljepše. A ti, mati, — ne brigaj ti. I ne treba da se kidaš. Samo ti gledaj, kako ćemo nas dvoje ...

Govori Toma, riječi mu same od sebe naviru na usta. On se nekoliko puta i sam lecnuo i začudio, kako su to glupe riječi i besmislene. Ali žene samo uzdišu i ništa ne odgovaraju. A Pava kao da ga se upravo boji, te izmiče njegovu pogledu. — Vidi on i sam, da ih njegove riječi nisu umirile, ni utješile, pa nastavlja mirnije i blaže:

— A onda, kad ste baš toliko zaslinile, — ima tu još i druge pomoći. Čim dospijem, odmah ću ja u grad. U grad, pa — osigurati. Da, osigurati. I Muculju i Riđana, i Lisu i ždrepčića. Baš kako sam osigurao i kuću, štalu i štagalj, ma da je sve to zidano i crijepom pokrito. Pa onda, — ne dao Bog nesreće, — namirit će »siguracija«.

Toma zaista misli na osiguranje. Odmah će se primiti posla, da osnuje osiguravajuću zadrugu u selu. No dotle on sa svojim osiguranjem čekati ne može i sve računa, kad će dospjeti od posla, da pođe u grad. Uporno misli i računa, no pored toga ipak strahuje i sam. To nesretno tele nikako mu ne ide iz glave. Onako jedro, zdravo i debelo tele! Pa ni bortalo nije, već samo odjednom, — preko noći! ...

— Da nije možda ... Matić? — zacrni mu se odjednom tamna misao u duši.

Zato se on možda i poklopio tako odmah poslije ove nesreće. I ne kune i ne pjeva više. Neprestano radi ko i prije, ali je uvijek zamišljen, po-

kunjen, smrknut i blijed. No takvi su i svi ostali u kući. I mati, i Pava, pa i on sam. Što bi dakle on?! Pa i zašto bi, — takvu strahotu?! ... Ta od Jakova je Stokuće samo po nevolji otišao i ne zalazi više k njemu. Ne zalazi ... A tko zna? Noću, kad spava sam u štaglju ... Dobro, — ne će više. Spavat će u sobi, gdje je spavao i Petruška. — Ali kako je on to uopće došao ovamo? ... Jakov izbacao — on izbacao?! — Pavine prnje, a ovaj pokupio i radi toga se s njime zavadio ... Radi toga se zavadio?! ... Zavadio se i otišao, pa kud kamo, već baš na Petruškino mjesto! ... A Jakovu Stokući odmah — baš odmah! — nakon toga crkava prase, pa za njim i tele. Zašto baš sada i zašto baš njemu, a nikome drugom u selu? Hm... I od Jakova udarilo baš ravno k njemu!... Zar samo zato, da se može reći: e, pa i njegovo je crklo, a ne samo tvoje?... A zašto sve to? — Pa radi nje, radi žene. To je jasno.

— Tako je to dakle! — cikne Toma jadan ko zmija i lice mu se još više smrači. — No kako bi to? ... Da nije možda otrov kaki? ... No tomu ćemo mi brzo doskočiti, ako je tako. A onda ... ej, nánu ti ljubim! ...

I sad on bane svaki čas u štalu, kad samo dospije od posla. Gleda, kako konji i krava jedu, piju li vodu tečno, kako ih Matić redi i češlja, kako đubar ispod njih snaži i gnojnicu ispušta, ne daje li konjima odviše kukuruza, pa čak i to, da li su praporci o ždrebećem vratu čisti i u redu svezani. Sve do najmanje sitnice Toma nadgleda, a Matić ga i onda osjeća za petama, kad ga nema. I svaki put se samo lecne, kad on iznenada bane do njega. A Toma i noću, kadgod se probudi, odmah ustane, iznenada bane u štalu i prigleda.

Dan na dan razgleda on i po više puta svaki kutić u štali. Razgleda kriomice i Matićev prtljag, one jadne cunje i tralje, povezane u culo. Sve on to razgleda do najmanje sitnice, — pa ništa ...

Matić sad u krevetu spava, a ne više u parmi na sijenu. »Treba da se priuči na red i čistoću«. A Toma spava ko zec, pa tu čuje svaki njegov okret na postelji. Dva, tri puta desi se zgoda, pa mu razgleda i džepove na poderanu kaputu. Ali ni tu ništa.

— Nije dakle on. Ta što bi! I zašto bi on takvu strahotu?!

A nešto ipak jest. Tele je bilo zdravo, pa nije crklo samo zato, jer mu se prohtjelo. No šta je onda, ako nije to?... Možda ipak... pop Valentin? ... Prokletstvo? ... Ovaj blijedi tračak sumnje, što mu je sam od sebe i gotovo nesvijesno sunuo mozgom, te se ko slaba iskra odmah i ugasio, — povrijedi ga do dna duše tako silno, te on plane ko živa vatra i razjadi se sam na se. Držeći u ruci ular, da ga natakne Lisi na glavu, zamahne on njime po zraku i zahvati se takvom silom po leđima sve do krsta, te zajaukne od boli. A donju usnu povuče među zube i zagrize tako, te ona zakrvari.

— Još ćeš dakle i ti! — krikne sam na se tako gromko, te se i mirna Lisa uplaši i ustukne od njega. — Takve gluposti!... Radije pripazi, kako si pazio i dosad ...

I samo da umiri žene, stane se on još više zanositi mišlju o zadruzi i spremati se, da što prije pođe u grad. No brža je crna kob od Tome Rastovića ...

Nedjelja i ponedjeljak prođu sretno. Sretno prođe i utorak. No u srijedu, — opet u ranu zoru, dok su još svi spavali, — iznova prasne, razlegne se i zamnije iz štale otegnut, grozan i zaprepašten krik:

— Jao gazdaaa! ... Naša Lisa! ... Naša Lisa i ždrijebe ...

Toma se lecne i propne ko gromom ošinut i hoće da skoči s postelje. No kraj njega vrisne Pava, vrisne luđački strašno i prihvati mu se za

rukav od košulje, pa ležeći uza nj sva se ovije, smota i stisne uz njegovo tijelo ko zmija.

— Tomaaa! ... Ne daj me! ... Toma, ne daj! ... Ti, — moj! ... Oh ja, — prokleta ...

Toma se jedva istrgne i oslobodi, brzo se obuče, pa izleti napolje. — Matić stoji štali na vratima i sav se trese od prepasti. Toma doleti, gurne ga na stranu i uđe u štalu. A ondje, — ispred jasala, — polegla Lisa, silna kobila od osam godina. Polegla na hrastovim podnicama široka i golema, ko mrtva i napuštena lađa. Polegla Lisa, a uz nju poleglo i vitko ždrijebe širokih kukova. Riđan je uzmaknuo od njih na jednu, a Muculja na drugu stranu, pa gledaju na Lisu i ždrijebe ukočeno, zaprepašteno.

Toma stoji kod vrata. Ispod grla mu se savije i smota nekakvo strašno klupko, te ga guši. On stane protezati vrat i silom gutati, da se ne zaguši. I teškom mukom proguta on to klupko, no ono mu se već u prsima rastali i razlije, pa se stane vraćati na usta. Toma raširi i protegne ruke, stisne pesnice i zube, da to nešto ne provali iz njega. No ono ipak provali, rastvori mu zube, rastegne usnice, i — zajeca Toma Rastović ... Naslonio se na otvorena vrata, pa se trza i jeca. Isprva on toga i ne osjeti. No kad časkom tako postoji, pa osjeti trzanje i sam začuje vlastiti svoj jecaj, — on ga se uplaši ... I opet zaškrguće tako strašno, te mu čvrsti zubi stanu pucati, lomiti se. Zaškrguće i — zatomi jecaj.

— Šta stojiš tu, blesane?! — vikne na Matića. — Što blejiš, tele božje?! ... Vuci kola iz kolnice i skidaj desnu lotru. Donesi dva užeta i one dvije daske brvanice, marvo!

Viče Toma, što ga grlo nosi, samo da ne klone i sam, a glas mu je strašan. Matić leti i vuče kola iz kolnice, a u kući leleču, nariču i cvile dva ženska grla. Ne usuđuju se napolje, da vide tu novu strahotu. A boje se i Tomina pogleda. Dosta

im je, što čuju njegov strašni glas, a ne da mu još pogledaju i u lice. Ko da je jadan sašao s uma.

Matić priredi i dovuče kola, a Toma ih pritegne sasvim do otvorenih vrata. Zatim uzme od Matića dvije brvanice, pa im po jedan kraj naslanja na kola, a drugi spušta u štalu na pod. Onda jednim užetom veže Lisi prednje, a drugim užetom stražnje noge. Kad to svrši, prihvati on za jedno, a Matić za drugo uže.

— Vuci, marvo! Bolje se upri! ...

Oni potegnu, i mrtva se Lisa lagano stane smicati najprije po balegi na podnicama, a onda po naslonjenim brvanicama. Kad ju dovuku do vrata i vide, da Lisa po širini ne može kroz njih, a po dužini da će pasti među brvanice, puste ju opet natrag. Onda joj skupe i zajedno svežu prednje i stražnje noge, te se ona skvrči i savije ko ogroman kolač. I opet obojica potegnu. No i sad joj kod dovratnika zapne glava i vrat. Toma pridrži za uže, a Matić skoči preko nje u štalu, pridigne joj glavu, te ju zajedno s vratom zavine i prebaci iza dovratnika. Onda Toma opet potegne, a Matić se otraga između brvanica odupre Lisi pod svinutu hrptenjaču. Lisa se pomakne i svali u kola, a brvanice u štali odskoče i jedna udari Matića po nadlaktici s lijeve strane, te se on pokoleba i udari o vrata. Nakon toga primu ždrijebe, pa i njega natovare na Lisu. Onda Matić prihvati za rudu, a Toma porine otraga kod upora, te odvuku kola u voćnjak. Do onoga groba, što ga je Toma iskopao i zasuo pred četiri dana. Lopata je još i sad zabodena u travi kraj groba.

— Uzmi lopatu i kopaj. Odmah ovdje ispod kola. Duboko kopaj. A onda samo prevali ... I dobro zagrni. Utoptaj.

A Matić stane da plače.

— Gazda, ... gazda Toma, — ne mogu ja više kod vas ... Ovo je strašno ... To je popovo

prokletstvo ... A ja ne mogu toga gledati. Ne mogu ... Idem ja. Zakopat ću, pa idem. Odmah ..

Toma stane, pa mu se oštro zagleda u zaplakane i bijele, zrakaste oči. I čelo mu se mršti, gledajući u te mutne oči. Kao da gleda u neku neizmjernu daljinu i u toj daljini u neku čudnu stvar, koje još ne može pravo da razabere. A onda reče tvrdo i prkosno:

— Nikamo ti ne ćeš odavle. Razumiješ li: nika-mo! Dok se ovo ne svrši ... A kad ovo prođe, kad sve prođe, — onda možeš. Možda ću te onda i sam otjerati.

Kad o v o prođe ... Kad s v e prođe ... Što to o v o? Što s v e? ... Toma toga ni sam pravo ne zna.

A na istoku opet izlazi krvavo sunce. Baš ko i pred četiri dana. I debela se rosa po zelenoj travi svjetluca i krijesi ko prosuto alemlje i krupna staklena prašina. Baš ko i pred četiri dana ...

Iz kuće se već ne čuje plač. On otvori prva vrata i uđe. Nikoga. Zađe i u drugu sobu. Za stolom sjede mati i Pava. Jedna do druge na klupi ispod zida. Glave objesile i naslonile na rub stola, a ruke savile oko tjemena. Ko dvije tuge nad vodama.

Kad on uđe, obje se glave dignu, i četiri se isplakana, krvava oka zabodu i zapilje u njega.

— No ... šta je? Što vas dvije slinite toliko? — Još malo, pa — prosjaci ... Daaa, — prosjaci .. No, pa što onda! Šta zato!

I opet šutnja. Toma zakorači prema vratima, da će u drugu sobu. No onda progovori Pava. Smirenim i dubokim, isplakanim i turobnim glasom reče ona:

— Toma, ti valjda i ne pomišljaš, šta je to zapravo kod nas. Ta nesreća tvoja i nas sviju. — Znaj dakle: prokletstvo. Moje prokletstvo ... Ja sam ti nesreću donijela ...

Toma se okrene.

— Ti ... ti si luda. Ko i onaj, tko ti je tu misao dao i od koga je potekla.

— Jest, Toma, — uporno tvrdi Pava, — prokletstvo. Ja sam ga donijela, ja ću ga i odnijeti ... I već sam eto razgovarala s majkom. Ja idem, Toma ... U svoju kuću ...

On se jedva suzdrži, da ne plane. Još se više smrkne i zamisli. A onda reče odrešito:

— Toga ti ne ćeš učiniti.

— Moram, Toma. Propast ćeš radi mene.

— Ne ću. Pa da i propanem, r a d i t o g a ti odavle ipak ne ćeš. Onda pogotovo ne.

— Moram, Toma. Budi pametan. I dobar ...

— Razumij, da radi t e s t v a r i ne ćeš. Barem ne živa ...

Tomin glas zadršće i oči mu bljesnu tamnim plamenom.

— Onda ... onda ću se skončati. Drugo mi ne preostaje. Da, — skončati se ...

I opet ona zarida.

— Aaa! — vikne Toma i digne ruku.

I polako joj se stane primicati. No dotle se već malo i smiri. Samo je zgrabi za lijevu nadlakticu i tako je stisne, te ona zajaukne od bola. No on je ne pušta, već drži ko gvožđe i samo potresa njome. A onda stane da govori, isprva nježno i blago, no što dalje, — kod svake riječi sve se više raspaljuje.

— Čuješ, — ti! ... Pavo! — Ženo! — Cico! .. Uvijek sam ja tebe samo milovao, i nikad te udario nisam. Od djetinjstva — nikad! ... Pa i nemoj, — nemoj, da te udarim ... Jer ako pane ... i kad pane jedan udarac, past će ih i deset. A možda bi ti odviše bio i jedan ... I sad, — čuješ li? — odmah sada ... smlatit ću te ovdje ko snop žita, — sve ću ti kosti polomiti, — sad, — odmah sad, ako smjesta ne odbaciš tu ludu misao o skončanju i nekakvom vražjem prokletstvu! ... I bez toga sam jadan. Razumiješ li: jadan!

I jednim je mahom potegne iza stola, silnom je snagom porine od sebe, te ona zatetura i zabuši se glavom u staričino uzglavlje na postelji. Ali se ni tu ne održi, već se odbije od uzglavlja, te pane i smota se na pôd kraj postelje. Pane, ali i ne pisne.

A Toma se brže skupi i izađe, da ne počini veliko zlo. Izađe mračan i taman. Ko oblak, pun tuče i groma.

Noć. Vedra ko staklo.

U Tominoj su sobi oba prozora otvorena. Da ulazi više zraka i noćne svježine. No drveni su kapci s vanjske strane pritegnuti i zatvoreni, pa ta svježina prodire samo kroz one izrezane kružnice na gornjem dijelu kapaka. Kroz te četiri kružnice na dva prozora toči se i navire u sobu i mjesečina, bijela ko mlijeko. Navire mjesečina i probija se kroz bijele čipkaste zastore na prozorima, pa se ti traci čine ko duge četiri motke od razbijeljena željeza, što su kroz one kružnice porinute u sobu, te se koso i nisko zabadaju u stijenu do staričine sobe: dvije odmah u kutu do lijevog prozora, a druge dvije iza vrata. Oblik im je jajolik, jer mjesečina koso pada na prozore, a odraz im je na stijeni isprepleten mreškastom sjenom zastora kao gustim i tanašnim korenjem.

A tako su sjajne te četiri zrake, te se od njih jasno vidi po čitavoj sobi: i široka bračna postelja kraj suprotne stijene od prozora, i mali stolić među prozorima, a nad njim nekakva slika o zidu; i modro oličena vrata, što vode u materinu sobu, i bijelo oličeni umivaonik u kutu između vrata i postelje; i vrč i zdjela i sapun i četkica na njemu, a veliko zidno ogledalo iznad njega; i dva hrastova ormara na suprotnoj strani od vrata, i puška dvocijevka, i nekakav stari jatagan čerkeski o zidu kraj uzglavlja; i jedna polica ispod jatagana, a na

njoj Sveto Pismo na ruskom jeziku, jedan kalendar i još nekoliko knjiga; i lampa, što visi nasred sobe sa stropa, i Tomin kaput na jednom stolcu, a pod njim cipele; i Pavina odjeća na drugom stolcu, — sve.

Toma leži ispružen i raskrit na postelji i zuri u strop. Do njega se ispružila Pava. Lagani flanelni pokrivač navukla preko glave, pa duboko i lagano diše. Kako diše, tako joj se pokrivač na prsima diže i spušta. Tek je čas prije zaspala. A ponoć je već davno minula.

Iz druge, materine sobe ništa se ne čuje do kuckanja okrugle ure o zidu kraj vrata. Valjda je i stara već zaspala. U onoj prvoj sobi od obora hrče Matić, sve se ovamo čuje. Nadugačko hrče i šumno otpuhuje, ko da se drvo u šumi ruši. Onda se iz njegove sobe opet začuje šum i štropot lančića na zidnoj uri i odmah zatim sitni, jasni i brzi udarci: cin-cin ... Dva sata.

— Spavaš, cico?

Ona se ne oglasi i ne makne. Spava.

Sad se Toma lagano digne i sađe s postelje. Gologlav i bos lagano otvori vrata, i prva i druga i treća, pa izađe na obor. Mjesečina ko bijeli dan. Kosci su već prošli preko svoga zenita, pa »kose« na zapadnu stranu. A na sjeverozapadu nagnuo se i visi Veliki Medvjed ko neman kakva sa silnom trbušinom i dugačkim, zavinutim vratom.

— Dobro je. Vidjet će se.

Pođe najprije do štale i nagleda se unutra. I Riđan i Muculja leže. Leže i teško otpuhuju. Velika se štala kraj njih dvoje čini gotovo prazna. Toma to primijeti i stegne ga u prsima. Zatim odlazi do kolnice i uzima ondje, što je već sinoć pripravio: nekakav stari i već davno odbačeni lonac, lopatu i švarbu. A s jednoga čavla o zidu dosegne i oštar voćarski nož sa zavinutim kljunom. Uzima sve to, pa obiđe štalu, pređe preko plota, te zaputi ispod visoka oraha dugim redom između jabuka i

šljiva. A kad dođe do onih grobova u kutu, pusti u travu švarbu i lonac, a u loncu i nož. Prisuče gaće do koljena, lopatu prisloni uz tijelo, te pljune u šake i prione kopati. Na onom drugom, svježijem grobu, što ga je Matić juče nasuo.

Kopa Toma i naglo izbacuje sipku zemlju, što se još nije pravo ni slegla. Kopa on, sve dok mu lopata ne zadre o nešto žilavo i podatno, a ipak neprobojno i tvrdo. Odmah stane opreznije odgrtati zemlju i začas osjeti pod bosim nogama konjsku grivu. Odgrne rukama zemlju i pogleda bolje. Nije Lisa. Ždrijebe je ...

— Svejedno. I još bolje ovako. Tanja je koža i slabije kosti ... No kako je ždrijebe dospjelo odozgo? ... Na Lisi je bilo, pa se je moralo prvo skotrljati i pasti pod nju. No valjda je palo preko jame, kad je Matić gurnuo Lisu, pa ga je onda bacio na nju ... Gle, — postrance leži mali moj Cŭz ... Na lijevu stranu ... Na srdašcu leži ... Moj, — mali moj Cuz! ... A kakav bi to konjić bio! ... Ko onaj moj Zelenko dragi na Kavkazu .. Oh, oh, mali moj Cuziću!

Tomi navru suze na oči. Brzo ih utare, pa stisne zube i baci lopatu iz jame. Onda zabode obje ruke u sipku zemlju, poruje malo ispod nje i napipa prednje noge. Zahvati ih objema rukama i upre se svom snagom. Ždrijebe se prevali na leđa i stražnje mu se noge osove iz zemlje. A Tomina desna noga propane do koljena u šupljinu kraj Lisina vrata.

Pričini mu se, da je ždrijebe još toplo ... Da, — toplo ko i mati zemlja. U toplini se crvi legu ... Samo mu je sijera dlaka ublaćena od zemlje. I mokra je. Čitav je Cuzić mokar. Ko da ga je tek sada, u crnoj zemljici, podbio samrtni znoj. Glava mu je svinuta na lijevu stranu i još je pod zemljom. Neka i ostane tako. Jer oči su mu valjda još i sad otvorene. A bolje je, da čovjek i ne vidi mrtvih očiju. U njima je smrt najstrašnija.

Toma se raskorači u jami nad ždrebetom, pa ga gleda dugo i tužno.

— Cuz! ... Mali moj Cuz!

Onda se nagne iz jame, pa dohvati lonac i švarbu iz trave. Opet pljune u desni dlan, te zamahne i udari oštricom između rebara pod prsima. Mlada koža odmah prsne i raskesi se. Od drugog udarca prsne i raskesi se i crljeno meso. Od trećeg udarca pukne i mlada prsna kost, a iz pozlijeđene utrobe i prsnoga koša stane izvirati razvodnjena sukrvica i neka tamno-smeđa, zelenkasta i strahovito smrdljiva tekućina. Toma samo zafrkne nosom i udari još nekoliko puta. Zatim baci švarbu iz jame, visoko prisuče rukave i rukama razjazuje sjekotinu, dohvaća nož, te izrezuje ždrebeći želudac. Čitava ga odreže s jedne i s druge strane, pa ga zajedno s komadom utrobe istrgne i baci u lonac.

— Tako. Gotovo je.

Odmah zatim skoči iz jame i duboko udahne čista zraka. U rosnoj travi otare ruke, švarbu i nož, pa stane jamu iznova zatrpavati. Kad ju zatrpa i nogama zagazi, vrati se u kolnicu i spremi alat. A lonac sakrije u kut pod ornice, pokrije ga nekakvom krpom, da ne zaudara, pa onda navali preko toga i jednu dasku. Zatim se vrati u kuhinju. Opere ruke, lice i noge, izlije vodu na obor iza drvocjepa, te opet pođe i legne na postelju.

— Gdje si ti, Toma? — pita ga Pava ispod pokrivača.

— U štali sam bio, cico.

— Pa tako dugo?

— Eto da. No ostavi sad, cico. Čini mi se, da je ipak došao san. Bio bi već i red ...

I on se okrene nadesno, te doskora usne tvrdim snom.

Prvi put od subote.

A danas je već četvrtak.

Probudi se istom oko devet sati.

Kapci su na prozorima još uvijek zatvoreni. Na one okrugle reške ne udara sad mjesečina, već jarko sunašce. Žene se povukle u kuhinju, pa i ne zalaze u ove dvije sobe sprijeda. A i po onoj sobi od dvorišta i po kuhinji hodaju na prstima i posve tiho šapću, samo da Tomu ne razbude. Ko da imaju u kući mrtvaca, ili teška bolesnika, što spava.

— Spava, majko... Još spava.

— Neka samo spava, bogac moj. Već mu je i vrijeme.

Toma protrlja oči, pogleda na sat i skoči s postelje. I odmah se spremi u grad. Po što i po kakovu poslu ide, pa tek sad, tako kasno, — o tome ne reče nikome ni riječi. Valjda radi »sigu-racije«... No što da sad i osigurava, kad mu je sve propalo?!... I onda — pješke! A to je daljina. Preko petnaest kilometara. — No i na čemu da se vozi? Samo na Riđanu?... Na jednom se konju voze samo Židovi-trgovci i prosjaci-lazari, pa cigani-koritari i gégavci, a Graničar-čovjek nikako!

I ode Toma, a žene gledaju i uzdišu za njim. U ruci mu samo nekakav zavežljaj, culo. Kao da je lonac ili drugi sud kakav, umotan i povezan u bijelu platnenu krpu. Valjda je to za Majerića. Milošta kakva.

Kod kuće ostanu samo žene i Matić. Čitavo dopodne cijepa on drva na drvocjepu, a već rano popodne i on se nekud izmakne. S ponjavom šarenicom i srpom ispod pazuha. — Ide, kaže, u vinograd po travu za Muculju i Riđana. A djetelina, što se kosi, pod nosom! Odmah ispod vrta. Uz kukuruz... No slađa je, kaže, ona oštrica iz vinograda... Izmakne se on i nema ga natrag sve do večera.

I tako je čitavo popodne kuća mrtva i pusta. Žene se mŭvaju ovamo i onamo bez pravoga posla i svrhe. Svaka je zaokupljena svojim mislima i

svojom tugom, pa šute i prolaze jedna mimo drugu nijemo i bez riječi.

A nije to samo danas tako. Već šesti dan eto izmiče, otkako se ni u kući, ni oko nje ništa pravo ne radi. Nit se radi, nit se živi, kako treba. Svu je kuću pritisnula crna tuga ko strašna mora, pa svi šute i samo tupo gledaju preda se i oko sebe. Gledaju i očekuju — nove strahote...

Ko da je kuga i crna smrt polegla na ovu kuću i prostrani obor. Nitko već od susjeda i rodbine ne zalazi u tu kuću. Ko da se svatko boji neke strašne zaraze, od koje se umire, pogiba. A tko baš mora da samo prođe mimo nju, već podaleko prelazi na drugu stranu puta, oprezno je obilazi, te samo ispod oka pogleda na plave njezine prozore, što se čine ko isplakane i tužne oči, na prostran obor i zidanu štalu, iz koje zja na otvorena vrata nijema crna praznina; — užasnut pogleda i brzo odmiče dalje.

Nakon one nesreće došao je samo jednom kum Pero. No poslije toga ni njega više nema. I on se boji.

I sunce već zalazi, a Toma se još ne vraća iz grada. Stara se zavukla u kuhinju, prisjela uz hladni štednjak, pa moli čislo i uzdiše. Matić se povratio, pa u štali hrani Riđana i Muculju. Onda uzima u svaku ruku po jednu čabricu i odlazi na bunar kumu Peri, da donese vode i napoji blago. A Pava, — nešto je uzrujana i nemirna. Čitavo popodne svaki čas ona pogleda na put, ne vraća li se Toma. Pogleda i kroz otvoren prozor i nagiba se preko ljese na oboru. Zatim sjeda na stolac, ili se naslanja na krevet i razmišlja čas, dva, pa se opet naglo diže i razgleda po kutovima, ko da nešto traži. Ili izađe na obor i u voćnjak, te se začas opet vraća. Kao bez glave. Ili kao da nešto smišlja. Ili je možda već smislila, odlučila, pa ju je taj nemir spopao prije izvršenja.

Kad sunce klone na zapad i stane se hvatati mrak, podoji ona Muculju, odnese mlijeko u podrum, procijedi ga u ćupove i spremi. Zatim brzo izađe i zaključa vrata na podrumu. I opet pođe do ljese, te pogleda putem, ne vraća li se Toma. A kad vidi, da ga još nema, pođe u sobu i stane se žurno presvlačiti. U drugo, bolje i čišće ruho. Oblači se ona kraj postelje i sve pogleda na otvoren desni prozor. Pogleda i prisluškuje. No Tome još nema. A i mrak se već hvata.

Brzo se udesi, pa izvadi iz ormara nešto novaca, zamota ih u maramicu i turi u njedra. Zatim izvadi iz ormara i velik vuneni rubac, zagrne se njime i umota sve do nosa, pa stane časkom nasred sobe. Pogleda sve oko sebe i proplače. No odmah utare suze u vuneni rubac, te brzo i neopaženo izmakne iz sobe. Prokrade se do ljese i izađe na put. Dobro pogleda putem kroz sumrak na jednu i na drugu stranu. Nigdje nikoga ... Zatim brzo preleti preko puta, popne se i skoči preko plota. Potuljene i do nosa u vuneni rubac umotane glave stane se šuljati između kukuruza i preko vrtina tamo dolje prema ogradama. Kad izađe na stazu, krene nalijevo, te uperi prema onoj sivoj i zapuštenoj kući. Župni stan ... A noć pada ko paučina i crne joj se sjene sve više zgušćuju. Mjesec izlazi tek poslije deset sati.

U mraku dođe do vrata i stane. A srce joj nabija ko bubanj. Pritisne kvaku i ona nenamazana škljocne. Pava se tome obraduje. Čut će je netko i pred nju će izaći, pa ne će morati da traži. Ona se protisne u hodnik i stane. Zatvori vrata i brava opet škljocne, ali se nitko živ ne oglasi. Pogleda dugim i mračnim hodnikom. Ovdje je tama tako gusta, te ne vidi ni prsta pred nosom. I zrak je tu težak. Kao u grobu. I nikoga tu nema. Kao da te stijene, kamenom popločani hodnik i niskim lukovima presvođeni strop oduvijek stoje ovdje tako pusti i nijemi, te kao da će tako i stajati dovijeka.

Da se barem čuje kuckanje kakve ure o zidu, kad već nema živa srca i duše. No u toj strašnoj tišini i mraku valjda bi i ura sama od sebe stala, da je ima. Mrtva kuća. Ko učaran i izumro grad u kakvoj strašnoj priči.

Pava se uplaši i protrne od te strašne tišine i već se okrene, da pobjegne iz toga groba. Lijevom rukom stane u mraku tražiti i po vratima napipavati bravu. Uto joj ispod dlana na suhoj daski nešto zazuji, te se ona lecne i brzo potegne ruku natrag kao sa žeravice. A onda to zujalo još jače zazuji i poleti. Valjda je kakav stršen ili bumbar, što je ovdje zaostao, pa se na vratima smirio i zaspao u mraku, a ona ga sad uznemirila i probudila. Bumbar stane zujati oko njezine glave, odleti malo dalje, udari u mraku o zid, još malo pozuji i naglo utihne. Valjda je opet sio, sustavio se gdjegod na stropu, ili na stijeni.

Ona se opet okrene i pogleda prema kuhinji. Zna, gdje je kuhinja. Zna to još od djetinjstva. Kad je pokojni pono od zgode do zgode znao sazvati djecu, — mnogo djece, pa im se raspričao, dijelio bombone, a katkad se ko dijete i sam znao poigrati s njima. — Da, tamo je kuhinja. No kao da sad ni tamo nikoga nema, niti se vidi svjetlo kakvo. — A župnik? ... On se valjda gore zadržava. U palači.

Pava se makne nalijevo, natapka nogom u mraku drvene stepenice i stane se po njima uspinjati. A pod nogama joj zapraska i zaškripi, kao da gazi po orasima. Uspne se u prvi sprat i opet stane. I tu mrak i tišina. Ni tu nigdje nikoga. Samo uzan trak slaba svjetla kroz ključanicu jednih vrata u sredini hodnika ... To nije »palača«. To je valjda Jagina soba ... Ona pođe onamo, napipa u mraku vrata, pa ih bez kucanja otvori i tihano uđe. Uđe i jako se lecne, ugledavši mjesto Jage popa Valentina ... Na stolu gori svijeća, a on kleči pred raspelom. Svinuo se i pogrbio. Laktovima se

*

odupro o klecalo, a lice sakrio u dlanove. Ni čuo je nije, kad je ušla. A ona stoji ko stup. Glavu oborila, pa gleda u neoprani pod od jelovih dasaka, što je nekoć bio bojadisan tamno-crvenom bojom, no ta se boja održala samo još ispod stijena. Na trepetljivom svjetlu svijeće poskakuju pred njom tamne sjene sirotinjskog namještaja, kao da su žive.

Pop Valentin se još uvijek ne miče. Pava malo kašljucne. Onda se on trgne ko prestrašen i naglo se okrene.

— Ti?! — digne se on i uzmakne od klecala.

Pava spusti glavu još niže i ne odgovori. A on ju promatra nijemo i mrko. Onda se sabere, pa joj pristupi bliže i reče trpko:

— Došla si, griješnice...

— Došla... odgovara ona tiho i još ne diže glave.

— Što tražiš ovdje, bludnice prokleta?

Pava se sva strese od te strašne riječi, ali ipak ne diže glave.

— Što tražiš? Reci!

— Mir svoj, velečasni, — prousti ona pečalno.

— Mir?... Ovdje?... A što te tjera upravo ovamo?

— Moja nesreća velečasni. Moj grijeh...

On se malo razblaži.

— Jesi li dakle upoznala svoj grijeh?

— Jesam.

— I kaješ se, kćeri moja?

— Kajem.

— I spremna si na pokoru?

— Spremna.

— I na javnu pokoru? Potpunu pokoru?

— Na sve.

Opet šutnja. Pava se čisto skvrčila, pogrbila. Vuneni joj se rubac okliznuo s ramena i pao iza nje na pod, a vrat je toliko svinula naprijed, te joj

brada sjela na prsa, među sise. Pop Valentin stoji nad njom uspravan, dugačak i visok. Da mu čovjek vidi samo donju polovinu tijela, činilo bi mu se, da ona druga polovina seže sve do stropa. Sivo mu se lice zalilo hladnim ponosom. No kroz taj ponos izbija i prosjajkuje nešto čudesno i lijepo: svijetla sjena blagosti i velike, velike sreće...

— Tvoj je grijeh...

— Znam, velečasni, — prekine ga ona i odjednom provali iz nje teško zatomljivan jecaj.

— Strašan je grijeh tvoj, kćeri moja!

— Ta znam! Ta znam, velečasni! — baci se ona preda nj na koljena i rukama prekrije lice. — No sve ću ja učiniti i podnijeti, velečasni, — sve!... Samo n j e g a spasite, velečasni,... samo s n j e g a skinite prokletstvo...

— Aaa! — smrači se opet njegovo lice, te on ponovo uzmakne od nje.

— Spasite!... Velečasni!... Skinite!...

— Štaaa, ti se njega još uvijek ne odričeš, ženo?

— Odričem!... Velečasni!... Odričem! — protisne ona teško. — Ali... skinite!... Skinite!

— Ne, to nije odricanje, — reče on ledeno.

— Odričem! Odričeeem!... viče ona ko bez duše.

— I otići ćeš od njega?

— Otići.

— Odmah?

— Odmah. Već sam i otišla...

— Sad?

— Da. Večeras...

Pava stane plakati tako pečalno i gorko, te se gotovo sažali i popu Valentinu, gledajući je ovako na koljenima svinutu, jadnu i poništenu.

— Kćeri moja, — reče on zamišljeno, — život je ljudski... velika beštija. — Otići ćeš dakle, povratiti se?

— Otići, — nastavi ona jecajući. — Daleko otići. I odmah idem. U grad. U službu. U Zagreb...

On opet uzmakne i opet se smrači.

— Ej, ej, kćeri moja, drugamo vode tvoji puti, a ne u grad, u službu. Svome mužu treba da pođeš. Svome zakonitom...

Pava digne glavu i zaplakane oči i reče odrešito:

— Ne, velečasni, to je jedino, što ne mogu. Sve, samo to ne.

— A zašto ne, kćeri moja?

— Ne mogu. Jer on nije čovjek... Pa da opet počne... da me razapinje i muči... ne! — Mogla bih obnevidjeti, pa... i ubiti...

— Ženo! — krikne pop Valentin. — Ti opet griješiš!

— Ne griješim, ali bih mogla... Spasite me!

On se opet zamisli.

— Što dakle? Rastava?... No dobro. Pisat ćemo. Pokušat ćemo. — A dotle?

— Kakogod vi odredite, velečasni, — reče ona pokorno i predano. — Sve ću učiniti, samo... samo s n j e g a skinite prokletstvo...

— Ti i opet o njemu!... Ne radi se o njemu, već o tebi i o tvome grijehu.

— Pa to, — to!

— Dobro, kćeri moja. Milost je Gospodinova beskrajna. On će ti oprostiti. No grijeh je tvoj velik. Sablazan je bila javna, pa treba da bude i pokora javna.

— Sve ću učiniti.

— U nedjelju ćeš se dakle ispovjediti i prije mise, pred punom se crkvom pričestiti.

— Hoću.

— A dotle možeš da se kamogod skloniš. K onome više ne smiješ natrag.

— Sklonit ću se.

— Nakon toga možeš otići i u grad, ako te volja. U službu. Dok se proces ne svrši.

— Otići ću, velečasni.

— Ali to nije sve, kćeri moja. Nisi ti griješila samo mišlju, već i tijelom svojim. Onečistila si se... I tijelo je tvoje griješno. Zato i ono treba da podnese muku i pokoru.

— Odredite, velečasni, i činite, što vas volja. Sve ću ja, — sve...

Pop Valentin postoji još časkom gledajući jadnu ženu, što se pred njim savila i skutrila na podu, te još uvijek ne diže glave. Onda on dohvati od klecala kandžiju i reče:

— Ovo je, kćeri moja, bič božji. Pa kao što iskreno pokajanje, molitva i blagoslov božji čisti dušu, tako i ovaj sveti bič smiruje zlu krv, trapi griješno meso i pročišćuje tijelo. Jesi li spremna, kćeri moja?

Pava tek sada podigne glavu i ugleda strašnu kandžiju u njegovoj ruci. Sva se strese od užasa i koža joj se naježi. No onda samo čvrsto zažmiri, uzdigne ramena, a glavu pogne i uvuče.

— Udarajte.

No pop Valentin ne udari, već se samo lagano i samilosno nasmiješi.

— Oplećak je tvoj nijema stvar, kćeri moja, i ništa on nije zgriješio Gospodinu. Skini ga.

Pava skoči na noge ko obezumljena i smućeno se zagleda preko njegova lijevog ramena u tamni prozor, koji je s vanjske strane zalila već mrka noć. A pop Valentin stoji i čeka... Sjeća se s velikom gorčinom u duši, kako je posljednji put u Jakovljevoj kući zgriješio od sama pogleda na njezino o d j e v e n o tijelo. A danas on to isto tijelo posve hladno promatra i gleda. To je posljedak pokore. No grijeh će onaj biti potpuno okajan tek onda, ako izdrži i drugu, još veću kušnju, — ako ga ne smuti ni g o l o t a njena. A on osjeća danas toliku snagu, te će bez sumnje izdržati i tu kušnju..

— Mora li to baš da bude? — zajeca Pava i zalomi rukama. — Velečasni!...

— Mora, — reče on ledeno i muklo.

Pava još časkom postoji i sva se trese. Onda jednim mahom trgne s glave tamni farbarski rubac, a ispod njega se nasmije crvena šamija. Zatim raskopči drščućim prstima oplećak ispod vrata i na rukavima kod zapešća. Brzo ga potegne iza pojasa, te joj iz njedara ispane maramica s novcima. Ona se na to i ne osvrne, već povuče oplećak preko glave, a ispod njega zasine ružičasto meso. Svjetlo od svijeće na stolu lizne po toj bijeloj i ružičastoj golotí i čitava mrka soba časkom plane, kao da se smiješi. Pred popom Valentinom otkrije se i zasine ženska ljepota, kakva se i među kamenim grčkim božicama rijetko viđa. A on je nikad nije mogao ni u snu da zamisli.

Stojeći pred njim Pava opet uzdigne gola ramena, a glavu obori i uvuče ko kornjača.

— Udrite!...

No pop Valentin obnevidi, pa samo bulji u to čudo od žene, što pognute glave i ogoljena gornjeg tijela stoji pred njim, a visoke joj sise upravo nadomak pred njim trepeću od straha. — Onda se on ipak makne. Stisne zube, podigne oštru kandžiju i zavitla njome po zraku. Zmije se na njoj raspletu i razmrse, zasikću zrakom i... sad će da pane strašan udarac preko lijevog ramena na stisnuta leđa... No u najvišem zamahu ruka se popa Valentina odjednom ukoči. Kao ruka oca Abrahama nad nedužnim sinom Izakom... Ukoči se ruka popa Valentina, šaka se rastvori, kandžija iz nje ispane i muklo lupi o pod. A sama ruka stane da lagano i nemoćno pada iz visine. Pada baš niz Pavino tijelo, te joj se ukočeni prsti taknu ramena i kliznu preko lijeve sise.

Ona se strašno brecne i odskoči ko mačka, što se sprema na obranu. No tek ona podigne glavu, a pop Valentin već klonjava, tetura i ruši se na crni divan... Ona pogleda na nj i s užasom uzmakne još više. Opet ono strašno lice u grču...

Kao i posljednji put u kući Jakovljevoj... Sabere se malo i opet joj se smuči pod prsima od gađenja. A onda brzo navuče oplećak na se, dohvati i onaj vuneni rubac, i onaj farbarski za glavu, dohvati i maramicu s novcima pa sune na vrata. U mračnom hodniku nasrlja na stepenice, spotakne se na njima i pane, pa se nekoliko puta prevali i skotrlja niza njih.

Sustavi se tek dolje na hladnom, kamenom pločniku pred vratima. A nešto joj samo zuji u ušima. Baš ko i onaj bumbar malo prije... No to zujanje pričini joj se sad jače, glasnije, razgovjetnije.

— I takav da proklinje?!... Toga da Bog sluša i njemu za volju da počinja — strahote?!... Takva... nesreća!

Digne se i bunovno pogleda oko sebe u mraku. Opipa desni kuk, što ju boli, opipa i lijevo rame. I ono ju boli. A u nosu osjeti topao mlaz. Krv... Digne pregaču i pritisne ju na nos, pa ne mareći za bol u kuku izleti na vrata u mrklu noć. I stane da bježi, — bježi glavom bez obzira. Ni sama ne zna i ne vidi, kuda i kamo... Pred očima joj se nešto zabijeli i zapraši se pod nogama. Kao da je pretrčala preko puta. No ovo dalje — je li i to put, ili strnište, livada, — što li?... Sad se popne i skoči preko nekakva plota, pa opet bježi dalje. Napokon zagazi u nekakvu visoku travu, djetelinu, — što li?... Pretrči naglo preko nje, no u posljednjem skoku desna joj se noga u nešto zaplete, ona posrne i daleko, na pet, šest koraka odatle pane. Pane gotovo naglavce i udari glavom o nekakav busen, a prsti joj se zabodu u vlažnu zemlju.

— On je!... šumi joj nešto u glavi. — On je!... Da tko drugi, nego on!...

Začas podigne glavu i ogleda se. Pred njom visoko ogrnut, bujan kukuruz, čovjeku već do ramena. Iza nje otraga djetelina. Nalijevo odatle plot, za njim vrt, pa voćnjak. Iznad voćnjaka zidana

štala sa štagljem i nova kuća. Tomina kuća, Tomin kukuruz i ova djetelina otraga...

Ona prostre vuneni rubac, pa legne između dva kukuruzna busena u jarak. Potrbuške legne i zaplače ko gladna godina. Sva se trese od jecanja i plača, a suze joj curkom cure i upijaju se u sipku i žednu crnicu zemlju ko topla proljetna kiša.

Istom oko deset sati noću vraća se Toma iz grada. Prozori na kući tamni. Zađe u obor. I tu mrak. Još nije izišao mjesec. Pred pragom na zemlji sjedi Matić i huče u dlanove. Huče i zavija ko kurjak. I sav se strese, kad ugleda Tomu.

— Ne mogu ja više kod vas, gazda Tomo. Ne mogu ja. — Huuu...

— Rekao sam ti već, pa više o tom ne govori. — Gdje je mati?

— Ne znam.

— Pava?

— Ne znam.

Toma zađe u prvu sobu i upali svjetlo. Nikoga. Odatle zađe u materinu sobu, zađe i u svoju. Ni tu nikoga. Opet se vrati natrag i zagleda u kuhinju. Stara mati još uvijek sjedi kraj štednjaka i uzdiše u mraku.

— Dobar veče, majko. Zašto ne spavaš?

— Naspavat ću se žalosna i u grobu. Da, — u grobu.

— Nemoj ti meni tako, mati... Ne znaš ti, kako je i meni teško,... to jest... htio sam reći... No da, — nije mi lako, majčice... A gdje je Pava?

— Valjda je u sobi, sinko. Legla, pa spava.

— Nema je.

— Kako je ne bi bilo, golupče moje? Podojila ona kravu, spremila mlijeko, pa se sklonila. Jer nikud nije otišla, a niti je rekla, da kamo ide. I njoj je siroti teško, pa je valjda prilegla. Samo ti pogledaj.

Toma se uznemiri i stane zvjerati oko sebe. Još jednom prođe po sobama, — nema je. Izađe na obor, pa u štalu. Dohvati onu električnu lampicu i stane tražiti, dozivati. Ništa... Pogleda u štagalj, uspne se po lotri na parmu, razgleda po sijenu. Silazi odatle, prislanja lotru na drugu stranu, pa se uspne nad štalu, i razgleda po tavanu, koji je isto pun sijena. Možda tu spava? Nema je... Siđe i odatle i ostavi lotru tako prislonjenu, pa zagleda u kolnicu, u podrum. Ni tu ništa. Onda stane švrljati po oboru i sve nemirnije potrkavati s jednoga kraja na drugi, od kuta do kuta. Zađe i u voćnjak, prisvjetljuje i prigleda ispod plota, kao da traži sitno pile, a ne čovjeka. I sam se tome silom nasmije, a onda mu sune glavom strašna misao, od koje ga podiđe jeza: poleti voćnjakom uzduž i poprijeko razgledajući po granama tamnih voćaka. Ni tu ništa... I odjednom stane on vikati iza glasa:

— Pavo!... Cico!... Mala!...

Nitko se ne oglasi, i on se vrati natrag. Izađe na put i poleti do kuma Pere. I u njega već mrak. Spavaju. Toma prilazi do prozora i kucka.

— Kum Pero! Kum Pero!

— Es ti to, Toma? — pita iznutra ustrašeni glas kuma Pere. — A što te nosi u to doba? Zar možda opet...

— Je l' tu Pava?

— Nema je, brate. A nije je ni bilo.

I Toma leti dalje putem po mraku. Trči on, a pred njim i okrugli mlaz bijela svjetla od lampice. Dođe do Pavine očevine. Drvena kućica, mala i već davno napuštena, slamom pokrita pleterača. Stisnula se i šćućurila iza polomljenih taraba u mraku ko kvočka sa opuštenim krilima. Ta krila, — to su strehe slamena krova, što se nisko spustio preko stijena i nagnuo se na jedan kraj. Na malim prozorčićima nekoja stakla polupana i kudjeljom zatrpana, a lomna i napola već istrula vrata zatvorena. Toma dođe do vrata. Prihvati za

kvaku, žestoko ih prodrma i vrata popuste. On uđe te stane da osvjetljuje i razgleda svaki kutić. Čitava ponutrica odiše jakim, pljesnivim zadahom paučine i praznoće. Na istočnoj strani izađe mjesec i osvijetli kroz mala okanca neravan pod od utoptane zemlje, po kojemu se već pohvatala plijesan. Pave ni ovdje nema.

Očajan i smućen iziđe iz kuće, pa se trkom spusti preko travom zarasla obora prema vrtu, preskoči od starosti nagnuti plot i nagne bježati ko strašilo kakvo preko ograda, ispod vrtova i voćnjaka. U divljem trku lomi i hara tuđe kukuruze, što su već diknuli čovjeku do pojasa, niski lan i visoku konoplju. Trči, hara i lomi. No on se na sve to i ne osvrće. Začas dođe do svoje ograde. Tu je njegov kukuruz, još bujniji i veći od ostalih, jer je ranije sijan. Do ramena mu seže. Iza kukuruza na drugoj strani djetelina, a iznad ograde nadesno vrt i voćnjak.

— Pavo!... Cico!... Mala!...

Posluša malo i pričini mu se, da je negdje daleko u kukuruzi zamnio prigušen jecaj. Ili je to bila samo utvara? On već zakorači, da pođe onamo, no tri koraka pred njim zalepeće krilima i šumno prhne probuđena i uplašena prepelica, ćuk, svračak, ili druga kakva ptica. Opet on stane i poviče, no zaludu. Nitko mu se ne oglasi. Samo jedan mačak negdje iza štaglja očajno zavija. A gore od sredine sela čuje se oštar lavež pasa.

Toma se okrene i opet potrči. Potrči međom niz kukuruz, pretrči livádak i opet preskoči onaj potok, što se uz živicu ispod vrba vijuga i ljeska se na mjesečini ko rastopljeno srebro. Zatim zagazi u žito i ne mareći za štetu stane trčati po njemu i uperi ravno na Bogaz, što se u sjaju mjesečine ispružio ko crna i dugačka stijena gore na brijegu. Brzim trkom zagazi u šumu, uspne se sve gore do vijenca i poleti nadesno. Leti i doziva Pavu, ali mu se šumi iz utrobe odziva samo glasna jeka, dugačka i mukla. Onda se spusti sa sedla na drugu stranu i zađe u dubok jarak. Silna vododerina s visokim, okomitim stijenama odronule zemlje, što se još uvijek odronjava. A voda, kad navali, valja ju i odnosi dalje zajedno sa oborenim drvljem, polomljenim granjem i oštrom kupinom, što se hvata i raste vododerini po duboku koritu i po visokim bokovima. To je pravi Bogaz, gdje je još u davna poganska vremena stolovao Crni Duh, a kasnije su na njegov prijestô zasjele vještice, coprnice i druge tamne sile, koje se ondje još i sad pomalo roče. Ovamo jastrijeb nosi pilad, ugrabljenu po selu, i tu je peruša. Ovdje lisice kolju mlade zečiće i njima se goste. Ovdje su ljudi našli pred desetak godina dva strana i nepoznata čovjeka, obješena na istoj grani, jedan kraj drugoga.

Ide Toma po dnu te vododerine, ogleda se po visokim stijenama i zavirkuje pod svaki grmić i pod svaki busen trnovite kupine. Ispod jednoga grma skoči zec mladić, još malen ko máce, pa mu proleti izmed nogu. A on viče dalje, traži dalje. — Što traži baš ovdje? Zašto je došao baš ovamo? Ima li to kakve svrhe i smisla?... Svega toga ni on sam ne zna i ne misli na to, već samo bâza dalje po Bogazu, krvari se po oštroj kupini, a grlo ga već izdalo i promuklo i hrapavi glas kao da mu zanosi na plač.

— Paavooo!... Ciicooo!... Ženo mojaaa!...

I tako čitavu bogovetnu noć. Pred samu zoru vraća se kući i prolazi svojim voćnjakom izmoren, uprljan i blatan, poderanih gaća, od kupine i trnja iskrvarenih ruku i nogu. Navraća se opet u štalu i u štagalj i opet zove. Ona lotra, što ju je sinoć ostavio nad štalom prislonjenu, srušila se, pa leži na zemlji. Valjda je nije dobro ni prislonio, pa se sama srušila. Dobro da se nije pod njim. On je diže i prislanja opet na parmu, jer se sijeno iznad štale sad ne troši, već ostaje ondje do proljeća, da preko zime bude u štali toplije.

Zatim ulazi u kuću i onako odjeven i uprljan baca se na krevet, pa tupo gleda u pobijeljeni strop i uzdiše, huče. Dolazi stara mati, briše mu oznojeno čelo i uprljane, krvave ruke, izuva mu od prašine i rose blatne cipele i tetoši oko njega.

— Smiri se, golupče moje, nije ona u zemlju propala. A ni drugo kakvo zlo nije ona počinila od sebe. Pametna je ona, razborita. Sklonila se valjda nekamo, jer ne može sirota da gleda nesreću tvoju. I vratit će se ona. A ti se, mili moj, smiri. Stisni srce i pretrpi... I onda, Toma, — stane ona govoriti nesigurnije i bojažljivo, — jedino moje,... da ti hoćeš poslušati staru svoju majku, pa malo... da se malo... prekrstiš i dragom se Bogu pomoliš... Odmah bi sve dobro bilo i srdašcu bi tvome lakše bilo.

No Toma svega toga i ne sluša, već samo šuti, mračno šuti, pa se okrene na drugu stranu i ostane tako nepomičan sve do podne. A onda mu dolazi i kum Pero. Dugo on šuška i šapće nešto u kuhinji sa starom,a onda tiho otvori vrata i lagano došepesa do njegova kreveta. Poparena mu desna noga u gležnju omotana nekakvim krpama, pa ne može da obuje ni cipele, ni opanka.

— A šta mi ti to zaintači, Toma? Tako ludo! Pa ti, — ti, koji si... eh, baš si lud!... A takva glava, — takva glava, Bože moj! Da prođeš devet kraljevina i desetu tursku carevinu, malo ćeš takvije naći. — Pa ti ipak tako lud. I da je za što, već — radi žene!... Zar ti misliš, da je ona kakvo zlo počinila? T i to misliš? Ta kaki! Teško joj, pa eto, — sklonila se. A ti, brate moj, sjedni, pa dohvati divit i hartiju i piši tužbu na duhòvni stol ù Zâgreb, kako je to ona i sama htjela već od prvoga kraja. Tako je to najpametnije. — A radi ove... ove, što kažu, nesreće tvoje, — e, brate moj, treba da pođeš popu. Ni lijevo, ni desno, već ravno k njemu. Pa — tako i tako, velečasni... Eno, molim te, — Jakov! Došao lijepo drago s popom, pa blagoslovio i eto sad mir i Bog. Prestala kod njega crkavica.

Toma ga čudno pogleda i u svoj nevolji dođe mu, da se nasmije, gorko se nasmije. A kum Pero Orlović razumjede taj pogled i odmah se posrami, te nastavi brzo:

— Ma znam ja i sam, da su to gluposti. Ali eto, — baš zato, što su gluposti... Glupost je čovjeku uvijek lakše počiniti, nego što drugo. Pa tako, — samo neka on dođe i blagoslovi... A ono drugo, — eh, fućkam ti i ja na ono, što pop munđa! Ne laje pas radi sela, već radi sebe.

No Toma ne sluša ni njega. Opet se okrene na stranu, pa i čitavo popodne proleži u postelji i samo huče u dlanove. Tek podveče digne se malo i pojede komadić hljeba s kulinom, pa se napije rakije. Na vino mu se ne rači. A onda opet legne u postelju, da probdi i tu noć.

Matere nema. Podojila je Muculju, pa otišla nekud u selo. I vrati se kući kasno podveče. Mrak se već uhvatio, te ona ulazi s malom kuhinjskom lampicom u ruci. Lampicu metne na stolić među prozorima, pa prilazi k njemu i stane ga gladiti po čelu i licu. On šuti i ništa je ne pita, no to mu milovanje stane da godi, tako silno godi, kao da je opet postao malen, malešan dječarac. I odjednom, iznenada se on okrene k njoj, pa je obuhvati objema rukama oko vrata i pritegne na svoja prsa. Crni joj se rubac omakne s glave, on joj pogladi prosijedu i rijetku kosu nad čelom, te ju poljubi u staračko, navorano i mekano lice.

— Mati!... Majčice!...

Stara se prepusti njegovu milovanju i rasplače mu se na prsima.

— Što je, golupče moje? Teško ti je?

— Teško, mati. Jako teško...

Mati odmah instinktivno osjeti, da mu mora bilo kako pomoći, pa svlada svoju bol, silom se

smiri i otkine se od njega. Onda prisjedne uza nj na postelju.

— Toma, golupče moje, ne srdi se na me. Ja bila kod velečasnoga... Da, kod njega. I sve ja njemu lijepo razložila... Moj je Toma, velečasni gospodine, — kažem ja, — najbolji i najpošteniji čovjek na svijetu. Ko i njegov dado što je bio. Istinabog, malo je tvrd, ali — duša njegova, srce njegovo!... Ko bijela pahuljica. — A nije on, — kažem ja, — nikakav bezbožnik. Zar ne, Toma, da nisi? Ti vjeruješ u Boga?... Ta kako ne bi?!

— Vjerujem, mati, — odgovara on muklo. — Vjerujem bolje i od tebe i od popa Valentina! I nesamo to, nego još više: Ja znam, da On jest, jer ga čujem i osjećam na svakom koraku: i u cvrkutu ptice, i u šuštanju trave i lišća, i u svijetloj sunčanoj zraci, i u toj tvojoj suzi ispod oka. A najviše u ovim svojim jadnim prsima... Samo zato i mogu da sve ovo podnesem, što me je stiglo. A podnijet ću i više, ako ustreba.

— No glavno je, da ti vjeruješ u Boga i u Isusa Krista. Znala sam ja... Pa tako i tako, velečasni gospodine, — kažem ja. A on će meni ovako: Toma je, — kaže, — velik griješnik. Bogu se ne moli, u crkvu ne dolazi, ne ispovijeda se, a uz to još... i tako on dalje još koješta. Pa onda vadi nekakvu svetu knjigu, otvori je i preda mnom čita: Za takve, — kaže, — griješnike Gospodin Bog određuje javnu pokoru. Evo što tu piše, — da dođu i licem panu pred moje noge... Tako nekako. Pa, — kaže, — ako Toma hoće da se pomiri s Bogom i da ga nesreća mine, neka dođe. U nedjelju prije večernjice pred crkvom. Na stepenicama... A dotle neka posti i ništa neka ne jede. Onda će se ispovijediti i tek se kod večernjice pričestiti. Tako on eto. Da. A onda mi kaže još i to. Ja ću, — kaže, — radi one stvari sam pisati na duhovni stol, pa će to lako i brzo. — Tako mi je rekao, eto. A ti, golupče moje, skupi bistru svoju pamet i poslušaj

svoju staru majku. Pa otidi, pričesti se. A i Pava, kad to sazna i dočuje, odmah će se ona povratiti svojoj kući. Na očevinu. Pa ćete onda pričekati, pretrpjeti se.

— Dakle, mati, ti znaš, gdje je ona?

— Ne znam, mili moj, očiju mi mojih i tvojih, — ne znam. Ali mi nešto govori, da će se ona onda odmah povratiti. Samo ti idi, pa se pomoli. Pođi u nedjelju k crkvi.

— Nikada, mati! — odvrati on odrešito. — Na taj način — nikada!

I opet se okrene od matere, pa probdi i tu noć. Sjeti se svoga djetinjstva, pokojnoga oca i braće; sestrice Lucije i fronte u Galiciji; Rusije i povratka odanle; tajnih sastanaka s Pavom, dragoga Petruške i sadanje muke svoje. Sve mu to dođe na um, ali se on ni na čemu dugo ne zadrži. Misli mu naglo dolijeću, pa odmah jedna za drugom i odlijeću. Ko pčele sa rascvala i posisana cvijeta. Samo jedna misao zabije mu se u glavu i nikako da ga ostavi.

— A što je taj pop navalio tako? Ko prava konjska muha. I baš na me!... Zašto baš na me, a ne na krivovjerca Jonatana Rechnitzera? Ta veća bi mu slava i zasluga bila, da »obrati« tako bogata, moćna i ugledna čovjeka, nego mene, pustu seljačinu, za kojega pitaju tek onda, kad treba prsa izložiti granati, plaćati porez, popravljati drum, ili ići na patrolu!... Ili da obrati »vahmajstora«, koji je otvoreni »raskolnik«, pravoslavac! — Pa zašto on njih ne dira, nego baš mene? Zašto? Hm... Valjda zato, jer svaki od njih ima svoga gospodara, koji ih drže na lancu, i oni se ne trgaju, ne brane se. Jedan ima rabina, drugi paroka. A ja, koji do Boga nemam drugoga gospodara, — ja bih svoga popa, da je drukčiji, mogao smatrati samo kao dobra savjetnika, pomoćnika, prijatelja i brata, nipošto gospodara. I upravo zato, jer sam se ja otrgao s njegova lančića, te sam slobodan, slo-

bodan ko ptica u zraku i ne dam se više, — zato on tako. Jer ne trpi on razularena ždrebeta i konja bez spôna. A bit će tu i malo straha, da se i drugi ne bi za mnom poveli... Da, toga se on boji.

Onda mu odjednom, posve iznenada, kljucne u duši i ona druga misao, što se već pred nekoliko dana zarodila u njemu. A sve dosad bila je ko zapretana.

— Pa što? Kad već toliko izaziva i baš ne da čovjeku mira... Kad već sâm na to sili, pa... pa ... da ga »razgoličimo«? Hm... Kako bi to bilo? ... Pa šta?! — Eh, nâno mila, treba da se to već jednom svrši!

I ta ga misao više ne ostavlja. Bez prestanka mu ruje, kopka i kljuca po mozgu ko crni gavran, i sve do jutra ne da mu mira ni pokoja. Ni do jutra, ni čitav dan dopodne.

I čitavi taj dan, u subotu, sve do četiri sata popodne proleži on u krevetu bez jela i pića. Samo skuplja obrve i priteže misli. Onda naglo skoči s postelje i stane se presvlačiti u čisto ruho. Obuje i nove cipele, zabaci na ramena lagani svetačni kaput, na glavu metne široki, crni šešir, pa odlazeći od kuće reče materi:

— Mati, obuci se, pa idi popu i reci mu, neka me sutra popodne kod crkve čeka.

Stara se u prvi čas snebije od čuda, a onda se silno obraduje.

— Ah, Toma, Toma, golupče moje, kako si ti svojoj majci dobar! Tako će i tebi Gospodin Bog! — uzdahne ona i poteku joj suze radosnice. — Zastalno ćeš doći?

— Mati, kad ja nešto kažem, onda znaš, da to stoji.

— A kamo ćeš sada, golupče moje?

— Idem. I do sutra popodne nema me kući. No k crkvi ću doći.

— I polegnuti?

No Toma je već izmaknuo na vrata. A stara se odmah stane spremati, pa još iste večeri otklima do popa Valentina.

— Velečasni! Velečasni! Toma će sutra doći! Oh! Oh!...

— Doći?! Zastalno? — pita pop Valentin sumnjajući, no lice mu već prosijeva čudesnim sjajem, kao još nikad. Kao da se nebo nad njim rastvorilo, te ga obasjalo ljubičastim svjetlom.

— Kad ja nešto kažem, veli moj Toma, onda to stoji. Samo vas molim, velečasni, — produži starica smjerno i glas joj stane drhtati, — nemojte odveć jako... moga Tomu. Poštedite, velečasni... Pomilujte, da i vas Gospodin Bog pomiluje.

Starica izlazi, a pop Valentin od radosti širi ruke i baca se na klecalo pred Raspetoga.

— Oh Isuse, Veliki Bože, Gospode moj, ipak si mi oprostio! Oprostio i uslišao vapaj sluge svoga, najmanjega i najnevrednijega među slugama svojim!

Onda opet raširi ruke i zapjeva po melodiji psalma:

— Teebe Boga hvaalimoo, — Tebe Gospodina iispoovijedamoo!

— Puna su nebesa — i zemlja veličanstva slave tvoje!

— U tebe sam se uzdao, Gospodine, — i ne ću se smesti do vijeka!...

Zatim se diže, silazi brzo u prizemlje, navraća se u kuhinju i govori sestri:

— Sestrice draga, sestrice draga! Gospodin mi je iskazao veliku milost!... Zatvori odmah vrata i ne čekaj me sve do sutra poslije večernjice. Ja idem u crkvu, — idem Gospodinu, da mu se zahvalim postom i molitvom... Oh, kako si velik i silan, Gospode, Bože Sabaot!...

*

Četvrta nedjelja popodne.

Vedar i jasan srpanjski dan bez omare i sparine. Lagan vjetrić popirkuje i šuška po cintorskoj travi i po tvrdom lišću jablanovu. Visoko gore na desnom jablanu još se i sad bijeli drvo, gdje mu se slomio i otkinuo vršak.

Silan je svijet nagrnuo k crkvi, pa stoji glava do glave od stubišta crkvenoga sve tamo do cintorskih vrata na ulazu. Možda ovdje još nikad nije bilo toliko svijeta. Sjatilo se ovdje nesamo Tomino selo, već i druga tri sela unaokolo. I staro i mlado, i muško i žensko, pa i sitna djeca. Nekoje su žene i dojenčad donijele na prsima. Već rano ujutro razglasio je pop Valentin po zvonaru, a kod podnevne mise i službeno navijestio Tomino obraćenje i javno pokajanje. Navijestio kićenim i velikim riječima. I zato je eto nagrnuo toliki svijet. Da vidi, što još nikad vidio nije.

Jedamput je već odzvonjelo na čevernjicu, no crkva je još zatvorena. U njoj je zatvoren i pop Valentin. Još od sinoć je on ovdje, i nije izašao iz crkve. Svu je noć probdio u pjesmi i molitvi. Sve do mise očekivao je Pavu i silno se uznemirio videći, da ona ne dolazi. Tad se sjeti i one večeri, kad je bila kod njega i što se sve onda s njime dogodilo. I opet ga obuzme velika gorčina i bol. No to je potrajalo samo čas. Nenadano Tomino obraćenje toliko ga zaokupilo, te je u velikoj svojoj radosti zbog Tome lako zaboravio i na Pavu i na sve drugo, jer je Tomino obraćenje smatrao sigurnim znakom, da mu je i ono od četvrtka naveče oprošteno. Pa tako čist od grijeha, sretan i ponosan još i sad kleči pred oltarom, polježe ničice i bez prestanka se moli. A vrijeme je već, da izađe, pa da se počne...

U mnoštvu, što se pred crkvom nagruvalo, gdjetko već ne može ni da stoji, pa se previjaju krsta, podbočuju kukovi i težina tijela prenosi s jedne noge na drugu. I na sve strane samo šapat

i mrmor o Tomi i njegovu obraćenju, o Pavi i njezinu čudnovatom iščeznuću, o popu Valentinu i njegovoj svetosti, o Tominoj nesreći i o strašnom biču kazne božje. Razgovor je tih i prigušen, a stotina očiju pozirkuje na sve strane nagađajući, s koje će strane banuti Toma i hoće li već jednom. Vrijeme je već, da dođe. Posljednji čas.

— Kako li će on to polegnuti?

— Protegnut će se bome preko svih pet stepenica, kako je dug. Jadni Toma!

— Ja mislim, ovuda će on doći. Iza popove kuće. Da ne mora kroz selo.

— Tuda će, dašto. Izađe, lijepo drago, iz svoga obora, pređe samo preko puta, preskoči plot, pa preko vrtina i ograda ovamo.

— Kako li će mu biti pri duši? Mora čovjek da ga žali.

— E da, — oglasi se još jedan šapat. — Ja mislim, da on i ne će doći. Nema ga kod kuće već od juče popodne. Moja mala bila jutros kod Orlovića, kod Pere, pa kaže...

— Aa, šta to! Onaj moj bálonja vidio ga jutros rano u vinogradu. Valjda je i spavô u klijeti.

Šapat po mnoštvu zamre, a onda se opet prospe na sve strane prigušen žamor i sve se oči upru na cintorska vrata. Ljudi se jedan iza drugog na prste dižu i vratovi se protežu, da bolje vide preko drugih. Nekoliko otaca i matera pridignu svoju djecu, da i ona vide.

— Eno ga... Ide!

Na mala cintorska vrata ulazi Toma Rastović. Uđe i zastane časkom, a mnoštvo se pred njim raskoli na dvije pole i otvori mu širok prolaz sve do stepenica. Kola bi mogla da prođu. I on pođe tim živim kanalom. Lagano pođe, ne pogledajući ni lijevo, ni desno, već ravno na crkvena vrata. Cipele mu od duga puta uprašene, malo podsukane bijele gaće ponešto ugužvane, lagan kaputić od tamno-modre tkanine po ramenima prašan i na

desnom laktu malo ublaćen žutom ilovačom. A šešir drži ispod trbuha u obje ruke. Čini se miran i silom se smiješi, no čelo mu se ispod razbarušene tamno-smeđe kose svaki čas smrkne i obrve se stegnu. Samo oči mu podjednako plamte, te se ne zna, da li je veća i strahovitija snaga, ili neka čudesna vjera, što iz njih sijeva.

— Još da mu je ćurak od kurjaka! — prošapće odnekale ostarjela i već slijepa narodna pjesma.

No i taj se šapat brzo utopi i zalije u grobnoj tišini unaokolo. — A Toma ide dalje. Uzdignute glave i ponosito ide, no mnoštvo mu ne vidi više one zvijezde na čelu. A bez nje je mnoštvu nerazumljiv i taj ponos. I upravo radi toga svatko ga još više sažaljuje. Jer nikakav ponos sam o sebi ne može da uzbudi udivljenja. — Prolazi Toma, i nitko mu ne šapne ni riječi. Dođe do stepenica i pred njima stane. I opet ni jedne jedincate riječi bilo s koje strane. Napušten i ostavljen ko Krist... Tad on obori glavu i ne diže je više.

Za kratak čas okrene se ključ u crkvenoj bravi i ona škljocne. Na vrata izađe stari zvonar s ogromnim, obješenim brkovima. Pritvori za sobom vrata i odmah dosegne ona dva užeta, te oba zvona zaječe pravilno, jasno i glasovito. Tomu podiđu hladni trnci kao od groznice. Kao da to zvoni njemu za pogreb. Proplanulo mu lice poblijedi i oči se smute. No on samo stisne zube i nijedna mu žilica više ne zadršće na licu.

Zvona umuknu i još im samo užeta poskakuju. Zvonar ih opet vješa na onaj čavao o zidu, pa se okreće i otvara crvena vrata. A na njih se lagano i svečano protegne visoka i crna prikaza popa Valentina u roketi i sa štolom o vratu. Sivo mu je lice još većma ispaćeno i blijedo, ali mu kroz tu povećanu bljedoću još jače prosijeva ljubičasti osmjeh velike sreće, od koje mu jadno srce podrhtava i skače.

Lagano on stupi na kameni platô, zaokruži očima po mnoštvu i tek onda pogleda dolje pred sobom pognutu glavu i suncem opaljeni zatiljak Tome Rastovića. Mnoštvo uspregne dah, a on se prekrsti, pa odmah raširi ruke i tronuto progovori:

— Kršćanska braćo! Strašan je Gospod u srdžbi svojoj, kad udari bičem po griješniku. Strašan je bič pravde njegove i užasna je osveta njegova. Ali je još veća milost, što je Gospodin ulijeva u srce čovjeku griješniku, da se obrati i pokaje. I veća je radost Gospodinova nad jednom izgubljenom ovcom, kad se nađe i povrati, nego nad stotinama drugih, koje su u toru...

Pop Valentin odahne malo i odmah nastavi dalje:

— Toma Rastoviću! Griješio si mnogo i strašno. Odnemario si Gospodina Boga i dušu svoju. Odnemario si svetu Crkvu i zakone njene. I na slugu božjega malo te nisi podigao ruku svoju... No isti taj sluga božji molio se za te, mnogo se molio i trapio. I Veliki Bog sa Siona, Veliki Bog Sabaot uslišao je eto molitvu sluge svoga. I tebe je eto obasjalo sunce milosti njegove, prve i najveće milosti, što je za griješnika ima, — milosti pokajanja.

Opet mu zapne glas od uzbuđenosti. I postoji časkom šuteći, a zatim ispruži obje ruke prema Tomi.

— I došao si eto, Toma Rastoviću, da priznaš svoj grijeh i da se pokloniš pred Gospodinom Bogom svojim, protiv kojega je svaka borba izlišna, luda i nemoguća. Jer pred njim strepe carstva i svjetovi, lome se brda i padaju u prah. — Došao si eto pred svetu njegovu Crkvu, Toma Rastoviću, koje ni sve sile paklene ne mogu da razvale. Došao si, da nakon duga vremena ko pokajnik stupiš u hram Gospodnji, da se povratiš i priljubiš među stado njegovo... No prije nego prestupiš prag ove svete

kuće Gospodinove, treba da i vanjskim znakom dokažeš iskrenost svoga pokajanja. Jer Gospodin kaže: — »Učinit ću, da dođu i licem panu pred noge tvoje«... Zato — polegni, Toma Rastoviću!...

Pop Valentin naglo svrši i odahne. Onda spusti obje ruke niz mršavo tijelo, a glavu digne visoko i ponosno pogleda po mnoštvu. No Toma stoji oborene glave pod stepenicama i još se ne miče. Tvrdo, nepomično stoji i ne liježe... A mnoštvo zastrepi i sva srca uzdršću, kao da očekuju nešto strašno, što bi imalo da se dogodi odmah sada, ovaj čas. Kao za potresa, kad se već stane ljuljati zemlja.

Tomino lice drhtne i oko usta mu bljesne samilostan, gotovo bolan osmjeh. Uzdigne malo glavu, pogled mu ispod obrva klizne gore po stepenicama i dođe do blijeda popova lica. Od toga pogleda kao da je i popa Valentina zahvatio onaj strah iz mnoštva, pa mu se penje po reverendi, migolji već ispod košulje i zavlači se u jadno srce. Stoji pop Valentin, oči mu se neobično raširile, pa tupo i prestravljeno gleda u Tomu Rastovića. Gleda i čeka...

Toma se uspravi i podigne glavu. Ruke spusti niz tijelo, te mu šešir pane na donju stepenicu s lijeve strane. Uspravi se Toma, ali ni sad ne liježe, već lijevom nogom koraca na prvu stepenicu. A napeto očekivanje i strašna neizvjesnost tresu mnoštvom ko ledena groznica.

— Udarit će... Ubit će ga...

Toma Rastović lagano stupa već na drugu stepenicu, pa na treću, četvrtu i petu. Sve se više uzdiže, pa se čini, kao da raste. A pop Valentin uzmakne natrag i prisloni se na zvonik. Ispod portala mu pristupa zvonar. Hoće da ga primi ispod ruke i povede u crkvu. No on se brani i ne ide. Samo nešto šapne zvonaru u uho i ovaj se brzo povrati u crkvu. A kad Toma stupi na kameni platô, okrene se napola popu Valentinu, a napola

mnoštvu, te stane govoriti lagano i mirno, ali glasno i odrešito. A mnoštvo jednim mahom odahne.

— Ne boj se, prijatelju, ne ću te udariti. Ovakve se stvari ne obračunavaju šakom. Nego me slušaj mirno, kako sam i ja slušao tebe. I nemoj da prekidaš, jer ja nisam govordžija od zanata i ne živim od svoga jezika, kao ti, već od svojih žuljavih šaka. Na toj me je muci i nesreća stigla. Teška nesreća. A ti si valjda mislio, da me je ona i slomila, poništila. I zato si očekivao, da ću doći i poleći na ove stepenice. No varaš se, prijatelju. Ja svoju nesreću podnosim teško, ali mirno i postojano. I znaj, da nisam ni pomislio na to, da bi ova nesreća moja mogla biti i u najmanjoj vezi s tobožnjim tvojim prokletstvom. Pa i bolje je, da nisam povjerovao u to, — bolje i za me i za te. Jer bih ti inače — jezik iščupao... No kakvo prokletstvo, nesretni čovječe?! Jezik tvoj ne može da sustavi ni muhe u lijetu, a kamo li da pomori moje blago!...

Toma stane i odahne malo.

— Oh, što Toma lijepo govori i kiti, majko božja! — začuje se prigušen glas u blizini. — Ko od oltara.

— Tako on i na sastancima našim. Naš Toma!...

I ona samilost naglo stane prelaziti u nijemo udivljenje. A on nastavi:

— No znaj i to, a i vi, braćo, znajte, što dosad još niste znali. Ja sam želudac i malo utrobice ždrebeće još u četvrtak odnio u grad. U Zagreb je to otišlo, pa će se istražiti. I već sutra, ili prekosutra vidjet će se i čuti, da li moje blago gine s pravim redom. Ako da, — dobro je. Sreća dala, — nesreća uzela. U mene su zdrave ruke, pa ću opet privrijediti. Ako pak nije s pravim redom, — eh! — brzo ću ja napipati toga majstora i čudotvorca! Već ga možda i znam...

Tomine oči kod tih riječi jače bljesnu i zubi mu škripnu, a iz mnoštva se na više strana prolomi glas čuđenja i straha.

— Aaa!...

— A sad — čuj me dalje, prijatelju. Dobro me čuj: Ja ne ću da polegnem!... Ne ću prvo zato, jer to nije čovjeka dostojno. Takvo poniženje!... Ta i u tvojim knjigama piše, da će se uzvisiti onaj, koji sebe ponizi, a ne koji ponizuje drugoga, čovjeka i brata svoga, kako ti hoćeš da učiniš sa mnom. Takva crna misao mogla je da proklija samo u crnoj duši. I t i da čizmom svojom staneš na tjeme moje, baš ti, nesretni čovječe?!

Što dalje Toma govori, mnoštvo se više smiruje, zamire i koči. Svaki šapat prestane, sve su oči ko žive strijele uprte u njega i njegovo užareno lice, a sve uši napeto slušaju i lakomo proždiru svaku njegovu riječ. Pod tlakom tih riječi i čudnom snagom njegova pogleda stoji i pop Valentin uz crkveni zvonik, pa da mu lice nije sivo, jedva bi mu se beskrvna boja dala razlučiti od bijele stijene iza njega. Zvonar se povratio iz crkve i stoji na uglu portala. Ruke je skrstio otraga i nešto u njima drži. A iza jednoga jablanova debla kraj cintorskih taraba izvirkuje Pralica, pa mu se rudasta i obilna griva ovako izdaleka čini ko nekakva izraslina, ili kvrga na deblu.

— To je jedno, — nastavlja Toma Rastović. — A drugo je ovo: Ne ću da polegnem ni zato, jer si ti ovu paradu udesio tako veličajno ne radi mene i moga pokajanja, već radi sebe i taštine svoje. Potrebno ti je, da ovaj uplašeni svijet i nada mnom vidi moć tvoju. Potrebno ti je, da se u njemu još jače utvrdi slijepa vjera u tvoju svetost i neko čudno poslanstvo. A kakva svetost, kakvo poslanstvo, nesrećo jedna?!... Treće: Ne ću da polegnem ni zato, jer ja nemam zašto da se kajem. Ja pošteno živim na djedovini svojoj, o svom znoju i o svojoj muci. A Boga nosim u srcu svome.

— Tako je! — probije odnekale iz daljine oštar glas odobravanja.

Svijet se stane ogledati, odakle taj glas. Da li je prsnuo iz mnoštva, ili iz crkve; s visoka jablana, ili iz cintorske trave? A one kvrge odmah nestane za jablanovim deblom. — Od toga se poklika i pop Valentin strašno lecne. A Toma nastavi. Što dalje, sve oštrije i gorljivije.

— Ako ne dolazim u crkvu, da slušam vječne tvoje grožnje i šuplja prokletstva, — ja se grbačim u svom vinogradu, znojim se na svom polju i livadi. Znojim se i radim. Rad je molitva čovjekova. — Ako ne oblizavam tvoje mantije i na golim se koljenima ne smicam oko tvojih oltara, — moji su oltari božje sunce i polje moje, kuća moja, mati moja i ostala svojta. U njima ja ljubavlju svojom grlim čitavi svijet. Ljubav je vjera čovjekova. — Rad i ljubav, — to je jedino i pravo poslanstvo čovjekovo... A ti? Kakva je tvoja ljubav? Koga ti zapravo ljubiš, osim sama sebe? Možda ovaj narod?... Po njegovoj grbači hoćeš samo da se uspneš u carstvo nebesko, gdje će tebi biti dobro. — Ljubiš li možda sestru svoju, jedini svoj krvni rod na ovome svijetu?... Zarobio si ju gore, nego sužnja, i čulo se već, što si nedavno učinio od nje. I sirotinju si njezinu oteo, siledžija!

— Ja ljubim sestru svoju, ...nemoćno promuca pop Valentin ispod zida.

— Ljubiš?!... Od te tvoje ljubavi njoj i kosti pucaju. A kakvim je plodom urodila ta tvoja ljubav, vidjet ćeš, kad se kući vratiš. Ja sam već noćas vidio, kad sam se vraćao iz grada. — Ljubiš li možda Boga?... Ne, — njega se ti samo bojiš. A koga se čovjek boji, toga na dnu duše i mrzi.

— Tako je! — vikne opet onaj stari jablan kod taraba.

— Istinu govori... potvrdi već i nekoliko glasova oko samih stepenica.

— Ti dakle ni Boga ne ljubiš, već ga zapravo mrziš. — A predšasnik tvoj, — kakav je to bio čovjek! Njegova je topla i velika ljubav sve nas grijala. Čitavo selo. Cijelu faru. A ti si među nama ko balvan od leda, kojega ni ovo božje sunašce ne može da rastopi, nego se još i mi od tebe smrzavamo. Takva je eto tvoja ljubav, — vjera tvoja... A kakav je tvoj rad, — molitva tvoja? Što ti zapravo radiš? Što privređuješ?... Jutrom za pô sata odštrmljaš u crkvi službu svoju, za koju si dobro plaćen, pa se nakon toga čitav bogovetni dan do kasne noći smicaš i povlačiš od kuta do kuta ko lijeni, besposleni mačak. Imaš krasan grunt, naš grunt, mogao bi na njemu urediti gospodarstvo ko iz šećera. Bolje nego itko od nas, jer tebi novac i s druge strane redovno pritječe. No ti ne ćeš da uložiš u to ni kapljice znoja, nego si tuđu zemlju, našu zemlju izdao Židu pod arendu. Krov ti nad glavom prokisava, kuća ti se ruši, tarabe se lome, i sve će propasti, ako mi ne popravimo i to. Eto, — takav si ti gospodar, takav radnik. Pa ako tebi za sve to nije stalo, jer su to stvari od ovoga svijeta, zašto onda šalješ u jesen »šikutora« i zvonara, te oni zaintače selom i kupe ti lukno? I ja ti ga dajem, i — začudo! — moje žito nije ti prokleto. A ti ga onda prodaješ, jer svega ne možeš izjesti. — N i š t a dakle pod Bogom ne radiš, tuđu muku jedeš, tuđu muku prodaješ, — pa što si onda, ako ne danguba i besposličar, nametnik i tuđa izjelica!... No da, — ti se po čitav dan lupaš u prsa i brineš se samo za spas duše svoje. Dašto, — lako je biti svecem, kad te drugi hrane. No da se mi svi povedemo za tvojim primjerom, kao što bismo mogli i morali, — ode tvoje lukno, a mi bismo ubrzo ostali i bez duše i bez tijela: poklali bismo se za komadić kruha ko gladne zvijeri i zajedno s tobom pocrkali od glada. — Pa ako već nisi za grunt, da si barem za drugi kakav ozbiljan posao. Tolike si učio škole, i ako

već ne umiješ da knjige pišeš, mogao bi i na stotinu drugih načina i nama podariti nešto od silnog svoga znanja, kako je činio i tvoj predšasnik, — svaka mu čast i slava. No ti ni toga ne ćeš i ne možeš, jer ti zapravo ništa i ne znaš. Sva je tvoja mudrost samo u tih nekoliko crnih knjiga. Pa ni u njima ti ne čitaš misao, već samo riječi, puste riječi. Zato si eto i malo prije, govoreći meni, prosuo samo pregršt praznih riječi, što si ih povadio iz tih knjiga, a bez ijedne jedincate misli, — svoje misli. Po tim knjigama pabirčiš ti samo strašne i najstrašnije riječi, kojima valjda ni sam pravo ne dokučuješ smisla. Njima si zatjerao strah u kosti ovome svijetu, koji je i bez toga plašljiv u svome neznanju, jer je svako neznanje plašljivo. Od tih riječi napuhnuo si nekakav strašni mjehur, sazdao neko magleno i čudno strašilo, pred kojim ti gmižeš u strahu, pa i druge siliš, da mu se klanjaju i da pred njim plaze. I ti, — takav, kakav si, — ti da budeš pastir naroda, svetac, čudotvorac?!... Takva neznalica! Takav besposličar! Takav sljedžija!... Ti ne znaš, što je rad-molitva, u tebe nema ljubavi-vjere, i zato — laž je tvoje prokletstvo! Laž je tvoje čudotvorstvo! Laž su i sve ostale tvoje čarolije!... Možda će se to pokazati već i kod ove nesreće moje. Sigurno će se pokazati. Već sutra, prekosutra. Pa će onda i ovo mnoštvo prozreti to tvoje strašilo, tvoju laž. Jer dosta je samo jedan ubod igle, da taj tvoj napuhnuti mjehur sam od sebe splasne. I dosta je, da se ispod toga tvog strašila, koje si sazdao na laži, izmakne samo jedan, makar i najmanji upor, i ono će se srušiti. Srozat će se i pasti, a pod sobom će pokopati i tebe, nesretni čovječe, jer ćeš i sâm morati da posumnjaš o njemu, ako nisi i ti sav savcat također samo jedna golema Laž!...

Toma svrši i maramicom stane otirati znoj sa čela. No još on nije posljednjih riječi ni izgovorio do kraja, a pop Valentin drščućim rukama prihvati

od zvonara maleno raspelo, što ga je on donio iz sakristije i sve dosad držao za svojim krstima. Objema ga rukama visoko digne ispred sebe i ispruži prema Tomi Rastoviću. Ispruži raspelo i poviče strašno:

— U ime Krista, Boga živoga, — tornjaj se, Sotono!... Apage*), Satanas!... Apageee!...

No Toma se ne miče. Pop Valentin kao obezumljen pogleda na nj, a on se tek žalostivo i samilosno smiješi. Onda Toma sastavi ruke na krstima i sasvim se okrene popu Valentinu.

— Zar ti još nije dosta parade, prijatelju?... Jer za to, što ti sad misliš i hoćeš da polučiš, — za to je potrebna jaka vjera, velika i silna vjera, što pokreće brda. A tvoja je vjera slaba... Nudere ovamo to raspelo, — možda je Sotona u tebi...

I Toma već rastavi ruke na krstima, nagne se naprijed i podigne lijevu nogu, da zakorači do popa Valentina. No u taj čas zamnije strahovit ženski vrisak od cintorskih vrata, i Tomina noga zastane u zraku ko ukočena.

— Stoooj!... Ne diraj!... Tomaaa!... Mičite se! — Toma!...

Mnoštvo se potrese i sve se glave okrenu, a od cintorskih vrata leti Pava. Istim onim prolazom, kojim je malo prije kročio Toma, a za njim se taj živi kanal nije zalio. Leti Pava, a s glave joj ispod zatiljka vijore okrajci šamije. Ni rupca nema na glavi, a i crvena joj šamija stoji malo nakrivo. U neuređenu narančasto-zlatnu kosu uplelo joj se kod sljepočica nekoliko vlati sijena. Trine joj od sijena i po šamiji, i po suknji i oplećku. Na njoj je isto ono ruho od četvrtka večera. Na zategnutoj i ugužvanoj pregači i na uprašenu oplećku po prsima vide se još i sad zasušene mrlje krvi.

— Stoj!... Tomaaa! — viče ona i pritrči ko bez duše.

*) = odlazi, tornjaj se.

Svih pet stepenica preskoči jednim skokom i dođe do Tome, pa ga naglo hvata za lijevi rukav i povlači dolje. A kad siđe s njime sa stepenica, privuče ga posve k sebi, ovjesi mu se oko vrata i stane glasno naricati. No to potraje samo čas. A onda se smiri i otkine od njega te poviče:

— Nije tvoga blaga pomorio pop Valentin i njegovo prokletstvo, već ga je potrovao Stokuća i njegov Matić... Polovinu mu grunta obećao prepisati... Tri dana i tri noći bila sam o jednom hljebu i peharu vode zakopana u sijenu nad štalom i zvjerala kroz onu rupu na tavanici. I uvrebala ga! Baš malo prije uvrebala. Sutra bi ti i Muculja otišla pod ledinu, da nisam zaviknula, a on se prestrašio i pobjegao. No mi smo ga dostigli i kum Pero ga svezô. Sve je priznao i sad, — eno ga, leži svezan. I po žandare smo poslali, pa su valjda već kod Stokuće. — To je eto, — okrene se ona sad popu Valentinu, — to, a ne vaše prokletstvo, vi... vi nesrećo jedna, — nesrećo svoja i tuđa!

Zatim podigne Tomin šešir, okrene se opet k njemu i primi ga za ruku.

— Ajdemo, Toma, ajdemo sad kući. S v o j o j kući.

I ona ga povede.

A svijet se zgrane. Jedan čas, — i silno se mnoštvo zaljulja, uzbiba i ustalasa ko mirna voda od nagla vihora. Drugi čas, — mnoštvo se uzmrsi i zaplete. Treći čas, — mnoštvo se stane ko plaha bujica razlijevati i otjecati od crkve. Jedni poteku Tominoj, a drugi Jakovljevoj kući. Pralica skoči iza jablana kod cintorskih taraba i poteče za Tomom.

— Čekaj, Toma, da te poljubim! — viče on. — Da te poljubim, ti, moj lijepi!...

Za mnoštvom je potekao i zvonar, te pop Valentin u tren oka ostane sam na kamenom platou ispod zvonika. Raspelo mu ispalo iz ruku, a on stoji ko crni spomenik, te nijemo i očajno gleda za stadom svojim, što odmiče od njega, ostavlja ga. I

vjerni njegov zvonar, — i on ga ostavio... I obuzme ga tako silna bol, te on pruži ruke za odmičućim mnoštvom i glasno proplače:

— Puče moj, što učinih tebi?... Ja napojih tebe vodom spasa iz kamena, a ti mene sirćetom i žući!

Zatim se teško okrene i ko slomljena grana otetura u praznu crkvu. Dođe do velikog oltara i pruži se, pane preko stepenica, te ponovo zaplače. A nad njim se crni i potreptava sveti Đurađ i potamnjela aždaja s oštrim jezikom karminove boje.

Kad pop Valentin pola sata nakon toga izađe iz crkve, začuje od puta lelek i galamu. Sredinom puta idu Jakov Stokuća i Matić, zajedno u lanac povezani. Matić s lijeve, a Stokuća s desne strane. Uz njih sa svake strane po jedan oružnik, a za njima se valja gusto i bučno mnoštvo. Matić se sav trese od straha, ali šuti i oborene glave žurno koraca naprijed. Za sobom vuče i Jakova, te on posrće za njim, lomata i maše slobodnom desnom rukom i bez prestanka jauče.

— Jao meni, jao! Jao tebi, stara moja glavo!... Nikad ja živ ne dočekah sutrašnjega dana od sramote tolike. Jao meni, jao. Radije me odmah ovdje na mjestu ubijte ko vola, gospodo moja, slavni žandari... Kriv sam, eto — kriv sam, ali... pustite me ipak, gospodo žandari. Za dušu će vam biti, slavna vojsko... A ja, — ja ću i vas naplatiti, i Tomi ću ja sve naknaditi, — sve platiti... I ženu mu još dati na pridav... Jao meni!

Podaleko je već odmaknuo Jakovljev lelek i ne čuje se više. Onda se pop Valentin prene i pođe kući posrćući. Nekoliko je puta tako posrnuo, te se jedva održao, da ne pane.

— Dakle... zaista... Jakov! — Jakov, a ne — prokletstvo.... Huuu, kud li ću ja, što li ću ja — sada?...

Kukajući tako dođe i do kuće. Na njoj vrata širom otvorena. U hodniku ga dočeka stolar Mučnjak.

— Velečasni, vaša je kuća prazna.

Pop Valentin niti sluša, niti čuje, već se protisne uza nj, da će na stepenice. No stolar ga opet sustavi.

— Gdje je vaša sestra?

Pop Valentin ne odgovara.

— Već vas odjutros čekam i tražim. Meni se čini, da je ona noćas pobjegla s mojim pomoćnikom. Evo vam njegova pisma.

On se malo lecne, ali i ne pogleda na pismo. Teškom se mukom uspne u prvi sprat i odmah zakrene na tavan. Uspne se nekako i onamo. Pođe ravno u onaj kut i pogleda pod gredu. Kutije nema.

Pop Valentin klone i presomiti se preko grede ko mrtav.

Te iste noći opet zaječi u crkvi psalam, a prati ga brujanje orgulja. No te su orgulje danas nekako drukčije i ne ozvanjaju skladno ko inače. Svaki čas zakrešti iz njih po koja oštra disonanca, pa dugo, dugo i piskutljivo zamire u mraku. A i psalam je čudan, neobičan. Čas ko plač, pečalan i bolan plač, a čas opet ko grohot, strašan grohot i smijeh.

I dosta dugo to potraje. Što dalje, sve strašnije. Onda odjednom zamuknu i orgulje i psalam, a zajedno s njima zamre i ono piskutljivo kreštanje i strašni grohot. No malo zatim — zvona se oglase. I malo i veliko. Nepravilno tuku batovi po njima, te izostaju udarci kao da na vatru zvoni. Na vatru, ili na oblake.

Bruje zvona i ječe i jecaj im se razbija po čitavom selu. Ljudi se bude oda sna, dižu se, izlaze iz kuća i razgledaju se na sve strane. Što je? Vatra? Gdje gori? Šta gori?... I od svih strana poteče svijet prema crkvi. Nekoji nose i lampaše. A zvona

odjednom zamuknu. Mjesto njih začuje se graja po svem selu i topot bosih nogu, što u brzom trku ozvanja sa svih strana u tamnoj noći.

Visoko gore na zvoniku, kod drugoga prozora, upravo kod zvonova, gori svijeća. Svijet navali u cintor i dođe do crkve. A na kamenim stepenicama pred crkvom leži pop Valentin prebite kičme i raskoljene lubanje. Leži nauznak, s glavom dolje preko stepenica, — leži i ne miče se. A lice mu se sasvim promijenilo. Pečalne su mu crte još i sad duboko urezane, no smrt je skinula s njih mrku asketsku masku, te ih zalila ledenim mirom i blagim prosjevom izmučene duše i propaćenih boli.

Leži pop Valentin upokojen i sretan.

Leži i ne miče se više.

A na istočnom horizontu iza tmasta i visoka oblaka ispliva pun mjesec, te zalije svu krajinu srebrenim sjajem.